

TÜRKİYE KALKINMA BANKASI A.Ş.

EKONOMİK VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR MÜDÜRLÜĞÜ

**Haziran 2008
ANKARA**

TÜRKİYE KALKINMA BANKASI A.Ş.

KARS

**STRATEJİK
GELİŞME RAPORU**

Hazırlayanlar

Orkun Levent BOYA (Kd. Uzman)

Mehmet Ali KAFALI (Kd. Uzman)

EKONOMİK VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR MÜDÜRLÜĞÜ

Haziran 2008

ANKARA

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
İÇİNDEKİLER	1
TABLO LİSTESİ	iii
SUNUŞ	1
YÖNETİCİ ÖZETİ	2
1. KARS İLİ EKONOMİK VE SOSYAL DURUM PROFİLİ	8
2. MEVCUT DURUM ANALİZİ	11
2.1. Coğrafi Konum ve Doğal Yapı	11
2.2. Demografik ve İdari Yapı	13
2.2.1. Nüfus	13
2.2.2. Eğitim Durumu	16
2.2.3. İstihdam Durumu	20
2.2.4. Sağlık	23
2.2.5. İdarî Yapı	25
2.3. İktisadî Yapı.....	25
2.3.1. Tarım ve Hayvancılık	26
2.3.2. Sanayi	31
2.3.3. Hizmetler Sektörü	34
2.3.4. Turizm Sektörü	35
2.3.5. Bankacılık	42
3. ALTYAPI OLANAKLARININ ANALİZİ	46
3.1. Ulaşım ve Yol Durumu.....	46
3.2. Enerji	48
4. KARS İLİNDE GELİR VE SOSYO-EKONOMİK GELİŞME	50
4.1. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Açısından Kars	50
4.2. Sosyo-Ekonomik Gelişme.....	54
4.3. İnsani Gelişmişlik Değerlendirmesi Açısından Kars	58
5. GÜÇLÜ VE ZAYIF YÖNLER, FIRSATLAR VE TEHDİTLER (GZFT) ANALİZİ	61
5.1. Güçlü Yönler.....	61
5.2. Zayıf Yönler	62
5.3. Fırsatlar	63
5.4. Tehditler	64
5.5. Gelişim Bileşenlerinin Bulunabilirliği.....	64
6. KARS BÖLGESEL KALKINMA HEDEFLERİ VE STRATEJİSİ	67
6.1. Kars İli Sorunlarının Yapısal Analizi	68
6.2. Kars İli Kalkınma Hedefleri ve Gelişme Stratejileri	71
6.2.1. Kalkınma Hedefleri	72
6.2.2. Kalkınma Stratejileri	73

7. SEKTÖREL GELİŞME STRATEJİLERİ	77
7.1. Ekonomik Gelişme Stratejileri	77
7.1.1. Tarım	77
7.1.2 Sanayi	78
7.1.3 Turizm	80
7.2. Sosyal Gelişme Stratejileri	82
7.3. Çevre- Mekansal Gelişme Stratejileri	83
7.4. Teknik Altyapı Gelişme Stratejisi.....	84
8. KARS İLİ YATIRIM ORTAMININ DEĞERLENDİRİLMESİ	88
8.1 Teşvik Durumu	89
9. ÖNERİLEN YATIRIM KONULARININ SINIFLANDIRILMASI	92
9.1. Değerlendirme Kriterleri.....	92
9.2. Uygun Yatırım Konuları	93
9.2.1. Doğal Kaynak Potansiyelini Değerlendirmeye Yönelik Yatırımlar.....	93
9.2.2. Yurtiçi ve Yurtdışı Talebi Karşılamaya Yönelik Yatırımlar.....	98
9.3. Değerlendirme Kriterlerine Göre Önerilerin Sınıflandırılması	100
10. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	115
EK 1: KARS İLİ GELİŞMİŞLİK PERFORMANSI	119
EK 2: TARIM MASTER PLANINDA BELİRLENEN PROBLEMLER, POTANSİYELLER VE KISITLAR	120
EK 3. SANAYİ ÜRETİMİNİ GELİŞTİRMEYE ETKİLİ FAKTÖRLER VE ÖNERİLER	141
YARARLANILAN KAYNAKLAR	143

TABLO LİSTESİ

	Sayfa No
Tablo 1: Sayım Yıllarına Göre Ülke ve İl Nüfusu	14
Tablo 2: Dönemler İtibariyle Net Göç Hızı (Binde)	16
Tablo 3: Eğitim Kademelerine Göre Okul, Öğrenci, Öğretmen Sayıları ve Öğretmen Başına Düşen Öğrenci Sayısı (2007–2008)	18
Tablo 4: Kars İlinde İstihdam Edilen Nüfusun Sektörel Dağılımı	22
Tablo 5: Kars İli Tarımsal Hasılasının Yıllar İtibariyle Gelişimi*	31
Tablo 6: Kars İli Sanayi Hasılasının Gelişimi.....	34
Tablo 7: Kars İli Hizmetler Sektörü Hasılasının Gelişimi	35
Tablo 8: Kars İlindeki Turizm İşletme Belgeli Tesisler (2006).....	41
Tablo 9: Kars ve Türkiye Geneli Bankacılık İstatistikleri.....	43
Tablo 10: Kars ve Türkiye Hidroelektrik Santral Projeleri Listesi (2008).....	48
Tablo 11: 1987–2001 Döneminde Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın Yıllık Büyüme Hızı (%).....	51
Tablo 12: Gelişmişlik Endeksine Göre Kademeli İl Grupları	56
Tablo 13: İlçeler İtibariyle Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması.....	57
Tablo 14: Doğu Anadolu Bölgesi İlleri İnsani Gelişme Endeksinin Gelişimi.....	59
Tablo 15: Tarım Ve Hayvancılık Sektöründe Önerilen Yatırım Konularının Kuruluş Yeri Faktörlerine Göre Değerlendirilmesi	101
Tablo 16: Sanayi Ve Hizmetler Sektöründe Önerilen Yatırım Konularının Kuruluş Yeri Faktörlerine Göre Değerlendirilmesi	103
Tablo 17: Önerilen Yatırım Konularının Tahmini İstihdam ve Yatırım Tutarı	110
Tablo 18: Önerilen Yatırım Konularının Yapılabilirlik Kriterlerine Göre Sınıflandırılması ...	112

SUNUŞ

Ekonomik kalkınmanın ülke genelinde sağlanması ne kadar önemliyse, bu kalkınmanın olumlu etkilerinin yöresel bazda hissedilebilmesi açısından; bölgelerarası gelir dağılım farklarının azaltılması, kırdan kente ve görece az gelişmiş yörelerden daha gelişmiş yörelere göçün önlenmesi, yöresel yatırım olanaklarının değerlendirilmesi de o derecede önemlidir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin temel karakteristik özelliklerini taşıyan Kars ili için Bankamızca hazırlanan "Kars Stratejik Gelişme Raporu", Kars ilinin ekonomik kalkınmasında karşılaştığı sorunların tespitini ve bu sorunların giderilmesi amacıyla sektörel düzeyde stratejilerin geliştirilmesini amaçlamaktadır. Raporunda, ilin potansiyel gelişme dinamikleri göz önüne alınarak yatırım önerileri de geliştirilmiştir.

Rapor hazırlanırken ilin mevcut kültürel, coğrafi, ekonomik, kurumsal, teknik altyapı faktörleri dikkate alınarak, bu faktörlerin yarattığı avantajlar ve dezavantajlar analiz edilmiştir. İlin mevcut üretim ve gelişme potansiyelinin daha iyiye götürülebilmesi için gelişim bileşenleri belirlenerek, gelecek döneme ilişkin olarak tasarlanan ilin ekonomik yapısı için bu bileşenlerin yeterli olup olmadığı sektörel bazda incelenmiştir. Gelişim bileşenleri, tespit edilen zayıf ve kuvvetli yönleriyle fırsatlar ve tehdit unsurları açısından incelenerek, sektörel bazda gerçekleştirilebilecek yatırım konularının Kars ilinde hayata geçirilebilirliğinin belirlenmesi amacıyla; her bir sektör için oluşturulan kriterler bazında, yatırım konuları Türkiye ekonomisindeki yatırım eğilimleri ve bölgesel avantajlar da dikkate alınarak derecelendirilmiştir. Kars ilinde rekabetçi olabileceği düşünülen bu yatırım konuları, gerçekleştirilebilme zamanlarına göre sınıflandırılarak, raporun yörede yatırım yapmak isteyebilecek girişimciler açısından yol gösterici ve mümkün olan en somut bazda öneri geliştirici bir nitelik kazanması amaçlanmıştır.

Bölgesel gelişme farklarını azaltacak şekilde rekabetçi sektörlerdeki yatırımları finanse etmeyi vizyonuna dahil eden Türkiye Kalkınma Bankası, Kars ilinin sosyo-ekonomik gelişme çizgisine ışık tutmayı hedefleyen bu çalışmayı gerçekleştirerek, "ülkemizin kalkınması ve sürdürülebilir büyümesinin gerçekleştirilmesi doğrultusunda, hem gelir hem de refah düzeyini arttırıcı girişimlere destek olmak ve yol göstermek" misyonunun üzerine yüklemiş olduğu sorumluluğu yerine getirme gayretini göstermiştir.

Abdullah ÇELİK

**Yönetim Kurulu Başkanı
ve
Genel Müdür**

YÖNETİCİ ÖZETİ

Kars iline yönelik yapılan analiz ve değerlendirmeler sonucunda, ekonomik ve sosyal gelişmenin sağlanabilmesi amacıyla sektörel düzeyde stratejilerin geliştirilmesi önem arz etmektedir: Bu amaçla hazırlanan ve Kars ilinin gelişmesinde önemli rol oynayabilecek stratejiler aşağıda verilmektedir:

- ***Kısa dönemde ildeki turizm potansiyelinin harekete geçirilmesi ve süreklilik kazandırılması için yurtiçi-yurtdışı tanıtım çabalarına yönelinmesi***
- ***Kars-Tiflis-Bakü demiryolu hattının faaliyete geçmesi ve bu hattın il ekonomisine katkı sağlayıcı projelerin altyapısının oluşturulması,***
- ***İl topraklarının %40 oranındaki payıyla en büyük bölümünü oluşturan mera ve çayırın sürekliliğinin sağlanmasına yönelik koruma ve ıslah çalışmalarının sürdürülebilmesi için gerekli kamusal olanakların sağlanması,***
- ***İlin adıyla “Kars Kaşarı” ve “Kars Balı” şeklinde özdeşleşen ürünlerin, yaygın pazar olanaklarıyla nihai tüketiciye sunulması noktasında girişimlerde bulunulması,***
- ***İl ekonomisinin temelini teşkil eden tarım ve hayvancılık sektörlerinde, kurum ve kuruluşlarıyla uzun yıllar öncü rolü üstlenen kamunun sistemden çekilmesiyle doğan boşluğun ivedilikle doldurulması,***
- ***Organik tarım ve hayvancılık ürünlerinin teşvik edilmesi,***
- ***Kış turizmi, inanç turizmi, tarih-kültür turizmi vb. turizm alanlarında tesisleşme ve ulaşım konusunda gerekli altyapı yatırımlarına öncelik ve/veya hız verilmesi,***
- ***Küçük aile işletmeciliği şeklinde sürdürülen hayvancılığın, sürekliliğini ve kalitesini artırma adına, sözleşmeli besicilik şeklinde örgütlü bir yapıya kavuşmasına olanak sağlayacak organizasyonların hayata geçirilmesi için gerekli kamusal tedbir ve teşviklerin uygulamaya koyulması,***

- **Organize Sanayi Bölgesi'ndeki fabrikaların, ilde istihdam arttırıcı, yaratıcı konumuna gelebilmeleri için gerekli destek ve tedbirlerin alınması,**
- **Organize Sanayi Bölgesi'ndeki altyapı sorunlarının giderilmesi ve arıtma sistemlerinin kurulması yönünde kamusal girişimlere önem ve hız verilmesi,**
- **İl tarımsal faaliyetlerine ivme kazandıracak ve kaliteyi arttıracak tarımsal sanayi yatırımlarının yapılması yönünde sektörel bazda özendirici teşviklerin uygulanması,**
- **İldeki tarihi-kültürel eser ve kalıntıların günümüze -ve dolayısıyla ile kazandırılması noktasında daha sağlıklı ve de hızlı sonuç alınması amacıyla, ildeki Kafkas Üniversitesi, Fen ve Edebiyat Fakültesi bünyesinde "Arkeoloji" ve "Sanat Tarihi" bölümlerinin kurulması,**
- **Ardahan ve Iğdır illerine de hitap eden Kars Havaalanının, il ekonomisinin gelişmesine yönelik kargo ve turizm amaçlı çok noktalı yurtiçi ve direkt yurtdışı uçuşlar konusunda da faaliyet verebilmesi doğrultusunda çaba ve girişimlerde bulunulması,**
- **Sarıkamış ilçesinin ülkenin kış turizminde önemli merkezlerden biri konumuna getirilmesine yönelik çabalarda bulunulması yanında, yörede trekking, dağcılık, av turizmi gibi alternatif turizm olanaklarının da dikkate alındığı, tüm yıla yaygınlaştırılacak kapsamlı bir turizm projesinin hayata geçirilmesi,**

Belirlenen stratejiler doğrultusunda oluşturulacak politikalar ve bu politikalara yönelik eylem planları, Kars'ın ekonomik kalkınmasının gerçekleştirilmesinde itici güç olacaktır.

Ekonomik gelişmeyi doğrudan etkileyen ve bu sebeple de "**Gelişim Bileşenleri**" olarak adlandırılabilen olan coğrafi yapı, teknik ve sosyal alt yapı ile turizm sektörünün yeterlilikleri, sermayenin, hammaddenin, teknolojinin, işgücünün vb. bulunabilirlikleri açısından ildeki mevcut durum aşağıda verilmiştir.

Kars için belirlenen 20 gelişim bileşeninin 2'sinin yeterli, 12'sinin kısmen yeterli ve 6'sının da yetersiz olduğu değerlendirilmektedir. *Gelişim Bileşenleri Tablosundan da*

görülebileceği gibi, Kars ilinin sahip olduğu coğrafik ve tarihi kültürel özellikler, ilde önemli bir turizm potansiyeli yaratmaktadır. Söz konusu yapı, ildeki bakir turizm potansiyelini ortaya çıkarıyor olsa da tarım-hayvancılık sektörü, yöre nüfusunun en önemli ekonomik kaynağını oluşturmakta ve yakın gelecekte de bu yapının değiştirilmesinin kolay olmadığı görülmektedir. Ancak bu olgu, Kars'ın sahip olduğu turizm potansiyelinin harekete geçirilmesinde olumsuz bir etki ve/veya engel olarak değil, bilakis kültürel açıdan destekleyici olduğunu da vurgulamak gerekir.

BİLEŞENLER		BULUNABİLİRLİK DÜZEYİ		
		Yeterli	Kısmen Yeterli	Yetersiz
Coğrafi Yapı (*)			✓	
Pazara Yakınlık				✓
Teknik Alt Yapı	Kara Yolu Ulaşımı		✓	
	Demir Yolu Ulaşımı		✓	
	Hava Yolu Ulaşımı		✓	
	İletişim		✓	
	Enerji		✓	
Sosyal Alt Yapı	Eğitim		✓	
	Sağlık		✓	
Turizm Kaynaklarının Bulunabilirliği		✓		
Turizm Altyapı Yatırımları			✓	
Teknoloji				✓
Girişimci Potansiyelinin Varlığı				✓
İşgücü		✓		
Özel Sektör İçin Üst Düzey Yönetici ve Teknik Personel Temini				✓
Sermaye				✓
Hammadde (**)			✓	
Organize Sanayi Bölgesi			✓	
Küçük Sanayi Siteleri			✓	
Üniversite-Sanayi İşbirliği				✓

(*): Gelişim bileşenlerinden *Coğrafi Yapı*, yatırım türlerine göre farklılıklar içermektedir. Ülkemizin en fazla yağış alan ve soğuk iklimin hüküm sürdüğü illerinden birisi olan Kars, bu iklim koşulları neticesinde hayli yüksek kar yağışı almakta ve –özellikle Sarıkamış ilçesi-coğrafi yapı itibarıyla sahip olduğu doğal pistlerle kış turizmi açısından hayli elverişli görülmekle birlikte, merkez ilçe ise hayli düz arazi yapısıyla sanayi yatırımları için elverişli görülmektedir.

Raporda tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik önerilerde coğrafi yapı yeterlidir.

(**): Kars'ta büyük ve küçükbaş hayvancılık ilin en önemli ekonomik hammaddesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak hayvancılık örgütlü tarımsal işletmeler kanalıyla yapılmamaktadır.

Ayrıca Kars'ta bir organize sanayi bölgesinin mevcut olmasının (organize sanayi bölgesinin bazı sorunları bulunsa da), gelişmekte olan il sanayinin çarpık bir şekilde yapılanmasına engel olacağı da bir gerçektir. Bu noktadan hareketle Organize Sanayi Bölgesi'nde, sunulan kamu hizmetleri kaynaklı sorunların giderilmesi konusunda gerekli hassasiyetin hızlanması için gerekli yasal teşvik ve tedbirlerin ivedilikle uygulamaya konulmasını gerektirmektedir.

Kars'ın coğrafi konum olarak ülkemizin gelişmiş kentlerine (başta İstanbul, İzmir ve Ankara olmak üzere) hayli uzak bir noktada bulunması olumsuz bir durum yaratmakla birlikte, Bağımsız Devletler Topluluğu üyesi ülkelere olan yakınlığı bir avantaj teşkil etmektedir. Bunun özellikle turizm yanında tarıma dayalı sanayinin gelişmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Biri kapalı üç tane gümrük kapısına oldukça yakın konumda bulunan ilin, bu olanaklardan yararlanması için, özellikle Kars-Tiflis-Bakü demiryolu projesinin hayata geçirilmesine yönelik termin de dikkate alınarak altyapı çalışmalarının yapılması gerekmektedir.

Kars ilinde sermaye birikimi, küçük işletmeler tesis etmek açısından yeterli olmakla birlikte, özellikle, orta ve büyük ölçekli işletmeler tesis etmek açısından ele alındığında, sermayenin yetersizliği söz konusudur.

Kars'ta banka mevduatının düşük olmasının bir yansıması da ilde girişimciliği tetikleyici sermaye yapısının yetersizliğinde görülmektedir. Bu da ilde sanayileşmenin önünde sermaye engeli olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada, ilin kalkınmasına yönelik lokal teşvik tedbirleri önem arz etmektedir.

Kars iline yönelik olarak yapılan bu çalışmada; ilde gerçekleştirilebilecek yatırım konuları ve bunların gerçekleştirilebilme koşulları aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Sektör/ Yatırım Konusu	Hayata Hemen Geçebilir	Hayata Geçmesi Koşullara Bağlı	Uzun Vadede Hayata Geçebilir
TARIM VE HAYVANCILIK			
Su Ürünleri Üretimi	X		
Damızlık İnek Yetiştiriciliği		X	
Süt İnekçiliği		X	
Koyun Yetiştiriciliği	X		
Et Besiciliği	X		
Yumurta Tavukçuluğu		X	
Kaz Yetiştiriciliği	X		
Arıcılık	X		
Buğdaygil Yem Bitkileri	X		
Doğal Tarım Ürünleri		X	
İMALAT SANAYİİ			
Maden Suyu Dolum Tesisi		X	
Bal Üretimi ve Paketleme Tesisi	X		
Ceviz Şekeri, Reçel ve Marmelat	X		
Makarna		X	
Küp Şeker	X		
Karma Yem Üretim tesisi			X
Tuğla ve Kiremit Üretim Tesisi		X	
Kıl İpliği ve Tela Üretimi			X
Tarım İlaçları		X	
Temizlik Malzemesi	X		
Veteriner İlaçları		X	
Akrilik Battaniye		X	
Straygarn Yün İpliği tesisi			X
El Halıcılığı			X
Polipropilen Çuval		X	
Bayan hazır giyim		X	
Örme Eşya ve Konfeksiyon		X	
Çorap Üretim tesisi		X	
Yonga Levha		X	
Kraft Torba		X	
Styropor Üretimi		X	
Un Üretim Tesisi	X		
Deri İşleme Tesisi		X	
HİZMETLER			
Soğuk Hava Deposu	X		
Kış Turizmi Amaçlı Otel			X

Kars ili için önerilen 35 yatırım konusundan 12 tanesi mevcut şartlar altında yatırımı gerçekleştirilebilecek; 18 tanesi gerçekleştirilmesi belirli şartların oluşmasına bağlı ve beş tanesi de uzun vadede gerçekleştirilmesi mümkün olabilecek yatırımlardır.

Mevcut koşullar altında hemen hayata geçebilecek yatırım konularının altı tanesi tarım ve hayvancılık sektöründe bulunurken, bir tanesi hizmetler, beş tanesi de imalât sanayinde yer almaktadır.

Hayata geçmesi belirli koşullara bağlı olan yatırım konularından dördü tarım ve hayvancılık, 14'ü imalât sanayinde yer almaktadır. Bu grup içerisinde yer alan yatırım konuları, genel olarak pazar olanaklarında, altyapı yatırımlarında, finansman ve hammadde temininde yaşanan sorunlar nedeniyle gerçekleştirilmeleri bu şartların yatırım ortamı açısından elverişli hale getirilmesine bağlıdır.

Uzun vadede gerçekleştirilmesi mümkün olabilen yatırım konularının biri hizmetler, dört tanesi ise imalât sanayinde bulunmaktadır. Bu grupta yer alan yatırım konularının gerçekleştirilebilmeleri finansman, hammadde, pazar olanakları, nitelikli işgücü ve altyapı yatırımlarında sağlanacak olumlu gelişmelerin sonucunda mümkün olabilecektir.

Kars ili ve yöresi için önerilen yatırım konuları, ön değerlendirme niteliğinde olup uygulanabilirlikleri ise teknik, ekonomik ve malî yapılabilirlik çalışmalarının sonucunda netleşecektir.

1. KARS İLİ EKONOMİK VE SOSYAL DURUM PROFİLİ

	Türkiye	Doğu Anadolu Bölgesi	Kars
COĞRAFİ VE DEMOGRAFİK GÖSTERGELER			
Yüzölçümü (km ²)	774.815	145.360	10.127
Nüfus 2007 Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemine Göre	70.586.256	5.694.582	312.205
Yıllık Ortalama Nüfus Artış Hızı (2000–2007) (Binde)	5,75	-1,77	-5,74
Nüfus Yoğunluğu (2007) (kişi/ km ²)	92	39	31
Şehirleşme Oranı (2007) (Yüzde)	70,5	55,6	43,15
Nüfus 2000 Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre	67.803.927	6.137.414	325.016
Yıllık Ortalama Nüfus Artış Hızı (2000) (Binde)	18,28	13,75	-9,05
Nüfus Yoğunluğu (2000) (kişi/ km ²)	88	42	32
Şehirleşme Oranı (2000) (Yüzde)	64,9	53,05	43,7
Toplam Doğurganlık Hızı (2000)	2,53	3,92	3,76
Ortalama Hane Halkı Büyüklüğü (2000) (Kişi)	4,50	6,27	5,86
Net Göç Hızı (1995–2000) (Binde)	-	-39,8	-61,15
EĞİTİM GÖSTERGELERİ			
Okur-Yazar Nüfus Oranı (2000) (Yüzde)	87,3	77,7	82,9
Kadın Nüfusun Okur Yazarlık Oranı (2000) (Yüzde)	80,6	65,9	72,7
Erkek Nüfusun Okur Yazarlık Oranı (2000) (Yüzde)	93,8	88,7	92,4
Üniversite Bitirenlerin Okul Bitirenlere Oranı (2000) (Yüzde)	8,4	6,1	5,6
İlköğretimde Okullaşma Oranı (2007/2008 Öğretim Yılı) (Yüzde)	97,4		95,3
Ortaöğretimde Okullaşma Oranı (2007/2008 Öğretim Yılı) (Yüzde)	58,6		31,34
İSTİHDAM GÖSTERGELERİ			
Tarımda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı (2000) (Yüzde)	48,3	66,4	68,1
Sanayide Çalışanların Toplam İstihdama Oranı (2000) (Yüzde)	13,4	3,2	2,2
Hizmetler Sek. Çalışanların Toplam İstihdama Oranı (2000) (Yüzde)	38,2	30,2	29,6
SAĞLIK GÖSTERGELERİ			
Onbin Kişiye Düşen Yatak Sayısı (2007) (Adet)	26,2	25,1	12,3
Bebek Ölüm Oranı (2000) (Binde)	43,0	53,4	65,0
Hekim Başına Düşen Nüfus (2006) (Kişi)	621	908	1.173
SANAYİ SEKTÖRÜ GÖSTERGELERİ			
Sanayi Sektörü İşyeri Sayısı (2002 Genel Sanayi ve İşyeri Sayımı)	279.098	8.646	446
İmalât Sanayii İşyeri Sayısı (2002 Genel Sanayi ve İşyeri Sayımı)	272.482	8.099	425
İmalât Sanayii Çalışan Sayısı (2002 Genel Sanayi ve İşyeri Sayımı)	2.183.286	30.985	947
İmalât Sanayii İşyeri Sayısı (10 + Kişi) (2001) (Adet)	11.293	135	6
Çalışan Başına Katma Değer (10 + Kişi) (2001) (YTL)	37.217	22.859	20.390
Sanayi Sektörü Hasılasının GSYİH İçindeki Payı (2001 Sabit) (Yüzde)	28,4	15,5	6,44
Sanayi Hasılasının Türkiye ve Bölge İçinde Payı (2001 sabit) (Yüzde)	0,04	2,06	-
Sanayi Sektörü Büyüme Hızı (1993-2001 Dönemi, Yıllık, Ortalama)%	2,16	-0,78	-2,10

KARS İLİ EKONOMİK VE SOSYAL DURUM PROFİLİ

	Türkiye	Doğu Anadolu Bölgesi	Kars
TARIM SEKTÖRÜ GÖSTERGELERİ			
Tarım Sektörü Hasılasının GSYİH İçindeki Payı (2001 Sabit) (Yüzde)	13,6	27,5	34
Tarımsal Hasılanın Türkiye ve Bölge İçinde Yeri (2001 Sabit) (Yüzde)	0,43	6,14	-
Tarım Sektörü Büyüme Hızı (1993-2001 Dönemi, Yıllık, Ortalama) %	0,39	2,50	3,14
GELİR VE BANKACILIK GÖSTERGELERİ			
Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (Sabit Fiyatlarla, 1000 YTL) (2001)	109.885	3.890	190
GSYİH'nın Türkiye ve Bölge İçindeki Yeri (2001 Sabit) (Yüzde)	0,17	4,96	-
GSYİH'nın Büyüklüğüne Göre Türkiye ve Bölge Sıralaması (2001)	68	6	
GSYİH'nın Büyüme Hızı (1993-2001 Dönemi, Yıllık, Ortalama) (%)	1,6	1,2	1,4
Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (2001 Cari) (USD)	2.146	1.010	886
Kişi Başına GSYİH Türkiye ve Bölge Sıralaması (2001 Cari)	71	6	
Banka Sayısı (2006)	46	17	8
Banka Şube Sayısı (2006) (Adet)	6.849	261	19
Şube Başına Düşen Kişi Sayısı (2006)	10.728	24.743	15.105
Şube Başına Düşen Mevduat (2006) (Milyon USD)	32,4	11,0	8,5
Şube Başına Düşen Kredi (2006) (Milyon USD)	22,6	8,7	10,1
Kişi Başına Banka Mevduatı (2006) (USD)	2.792	582	559
Banka Mevduatı (2006)) (Milyon USD)	221.648	3.316	161
Banka Mevduatının Türkiye ve Bölge İçindeki Yeri (2006) (Yüzde)	0,7	4,8	
Mevduat/Milli Gelir Oranı (2001) (Yüzde)	61.3	19,5	24,5
Banka Kredileri (2006) (Milyon USD)	154.602	2.430	193
Kişi Başına Banka Kredileri (2006) (USD)	2.119	556	671
Banka Kredilerinin Türkiye ve Bölge İçindeki Yeri (2006) (Yüzde)	0.12	7,9	
Kredi/Milli Gelir Oranı (2001) (Yüzde)	18.3	3,9	11,9
Kredi/Mevduat Oranı (2006) (Yüzde)	69.8	73,3	120
TURİZM SEKTÖRÜ GÖSTERGELERİ			
Turizm Belgeli (Yatırım + İşletme) Konaklama Tesisi Sayısı (2006)	3.344	94	12
Turizm Belgeli (Yatırım + İşletme) Tesislerin Yatak Sayısı (2006)	783.319	13.401	2.805
Belediye Belgeli Tesis Sayısı (2006)	7.033	275	21
Belediye Belgeli Tesislerin Yatak Sayısı (2006)	395.671	12.602	837
DIŞ TİCARET GÖSTERGELERİ			
İhracat (2007) (Milyon USD)	107.215,0	545,7	57,4
İthalat (2007) (Milyon USD)	170.057,0	197,5	0,45

KARS İLİ EKONOMİK VE SOSYAL DURUM PROFİLİ

	Türkiye	Doğu Anadolu Bölgesi	Kars
DİĞER GÖSTERGELER			
Yatırım Teşvik Belgesi Sayısı (2007) (Adet)	2,364	114	7
Yatırım Teşvik Belgesi Sayısı (1981–2007 Dönemi) (Adet)	79.788	3.571	322
Teşvik Belgelerinin Toplam Yatırım Tutarı (2007) (Milyon YTL)	25.860	1.056	72,4
KOBİ Teşvik Belgesi Sayısı (2007) (Adet)	941	29	0
KOBİ Teşvik Belgesi Sayısı (2003–2007 Dönemi) (Adet)	2.193	154	8
KOBİ Teşvik Belgelerinin Toplam Yatırım Tutarı (2007) (Milyon YTL)	872,5	33,4	0
Kamu Yatırım Harcamaları (2007) (Milyon YTL)	21.513	782	37,8
Kamu Yatırım Harcamaları Açısından İller Sıralaması (2007)	59	8	
Kamu Yatırım Harcamaları (1999–2007 Dönemi) (Milyon YTL)	131.079	335,6	11,8
Kamu Yatırım Harcamasının Türkiye ve Bölge İçindeki Yeri (Yüzde) (1999–2007 Dönemi)	0,09	3,5	
Kişi Başına Düşen Kamu Yatırım Harcaması (2007) (YTL)	305	137	121
Kişi Başına Düşen Kamu Yatırım Harcaması Açısından Türkiye ve Bölge İlleri Sıralaması (2007)	50	8	
Kişi Başına Elektrik Tüketimi (2006) (kWh)	1.961	611	768
Kişi Başına Düşen Elektrik Tüketimine Göre Türkiye ve Bölge İlleri Sıralaması (2006)	62	4	
Bin Kişiye Düşen Özel Otomobil Sayısı (2007) (Adet)	92	31	22
Bin Kişiye Düşen Motorlu Kara Taşıtı Sayısı (2007) (Adet)	138	73	80
Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması (2003)	67	6	
Gelişmişlik Endeksine Göre Kademeli İl Grubu	-	-	5
İnsani Gelişme Endeks Değerine Göre Gelişmişlik Sıralaması (2004)	69	7	
Cinsiyete Göre İGE Değeri Açısından Gelişmişlik Sıralaması (2000)	69	8	

2. MEVCUT DURUM ANALİZİ

2.1. Coğrafi Konum ve Doğal Yapı

Kars ili Doğu Anadolu Bölgesinin kuzey-doğu kesiminde, 42° 10´ ve 44° 49´ doğu boylamlarıyla, 39° 22´ ve 41° 37´ kuzey enlemleri arasında yer almaktadır. 10.127 km² yüzölçümüne sahip olan il, ülke topraklarının %1,3'ünü kaplamaktadır.

Kars kuzeyden Ardahan, batıdan Erzurum, güneyden Ağrı, güneydoğudan Iğdır illeri ile çevrilidir. Türkiye'nin doğu sınırında yer alan Kars ili, doğu komşusu Ermenistan'la Türkiye'nin sınırlarını oluşturmaktadır.

Kars'ta yeryüzü şekillerini yüksek platolarla bu platolar üzerinde yükselen kıvrım dağları belirler Kars ili toprakları bir yandan Aras ve Arpaçay vadileri diğer taraftan Yalnızçam dağları ile çevrilidir. Büyük bir plato özelliği gösteren il topraklarının deniz seviyesinden yüksekliği 1.768 metredir. Akarsu vadileri boyunca sıralanan ovaların arasında yer alan platolar, il topraklarının %51'ini oluşturur. Kars Ovası'nın yüzölçümü 2500 km² olup, Doğu Anadolu bölgesinin en geniş ovasıdır. Kars'taki ovalar, Türkiye'deki yüksek ovaların en ilginç ve en güzel örneklerini oluşturur. Kars ovası, Allahuekber Dağları ile Sarıkamış-Kars Platosu arasındaki doğuya doğru açılan büyük çöküntü oluşunda yer alır. Çok geniş ve dalgalı bir görünüm arzeden platoların bazı kesimlerinde küçük düzlükler ve çöküntü gölleri bulunmaktadır. Platolar, Sarıkamış ilçesinin güneyinden başlayıp, doğuda Arpaçay vadisine, kuzeyde Başgedikler düzlüğüne kadar uzanmaktadır. Aras Vadisine doğru alçalan Kars Platoları, doğuya ve kuzeydoğuya doğru genişler ve yükselir. Kalın bir toprak tabakası ve tüfle kaplı olan platoların genel yükseltisi 1.500–2.000 metre arasındadır.

Kars ili topraklarının tamamı Aras ana havzasında yer alır. İlde çıkan sular Aras nehri aracılığıyla Hazar Denizine dökülür. İlin en önemli akarsuları Aras Nehri, Arpaçay ve Kars Çayı'dır. Bingöl Dağlarının kuzeybatı eteklerinden çıkan Aras Nehri kuzeye doğru akar. Kar rejimi içinde kalan nehir suları kış aylarında donar, yaz aylarında ise alana düşen bol yağmurla su yitimini karşılar. Aras ırmağının kolu olan Arpaçay Kars ilinin doğusunda Ermenistan sınırını oluşturur. İldeki diğer akarsular, Arpaçay'ın en önemli kolları olan Karahan ve Kars Çayı ile Çıldır Gölü'nden çıkan ve Arpaçay'a katılan Telek Suyu'dur.

Kars ili sınırları içinde kalan irili ufaklı çok sayıda göl mevcuttur. Çıldır Gölü, Aygır Gölü, Deniz Gölü (Çengilli), Kuyucak Gölü ve Turna Gölü ilde bulunan doğal göllerin en önemlileridir. İlde bulunan doğal göllerin yanısıra bir de baraj gölü bulunmaktadır (Arpaçay Baraj Gölü). Denizden yüksekliği 1.957 metre olan Çıldır Gölü 120 km² yüzölçümü ile Doğu Anadolu Bölgesinin en büyük ikinci gölüdür. Derinliği 22 metreye kadar ulaşan Çıldır Gölü'nün suları tatlı olup, sazan ve alabalık yönünden zengindir.

Türkiye'nin ve Doğu Anadolu Bölgesinin en soğuk bölümünde yer alan Kars'ta, yüksek yayla iklimi özellikleri gösteren karasal iklim tipi egemendir. İlde kışlar oldukça soğuk ve sert, kısa süren yazlar ise, ılımlı hatta serince geçer. Yüksek sıradağlarla çevrili olan bölge, denizlerin ılımanlaştırıcı etkisinden yararlanamamaktadır. Sibiryaya Yüksek Basınç Merkezinin etkisinde olan Kars ülkemizin en soğuk yöresidir. Kars'ta kış dönemi, 6 aydan uzun bir süreyi kapsamakta olup, Ekim ayı ortalarında başlayan kış, Mayıs ayının ortalarına kadar sürmektedir. Yıllık yağışın büyük bir bölümü ilkbahar aylarında gerçekleşmektedir. Yıllık yağış ortalaması 489,5 mm.dir. İlde yağış şehrin yükseltisi ve şehrin sahip olduğu topoğrafik şartlarla yakından ilgilidir. İl merkezinde 489,5 mm. olan ortalama yağış miktarı Arpaçay ilçesinde 474,3 mm., Sarıkamış ilçesinde ise 610,6 mm. olarak tespit edilmiştir.

İklim özellikleri, Kars ilinin doğal bitki örtüsünü de şekillendirmiştir. İlkbahar sonlarında, dağlık kesimler ve yüksek platolar, tek ve çok yıllık çiçekli bitkilerle yoğun bir şekilde örtülür. Genel görünüm step niteliğindedir. Nemlilik oranının Doğu Anadolu Bölgesinin diğer bölümlerine göre daha yüksek olduğu il toprakları, bu özelliğiyle doğal orman sınırları içinde kalmaktadır. Doğal orman sınırlarının oluşmasında önemli rol oynayan nemlilik ormanların doğal alt sınırını yükseltmektedir. Alt sınırı yüksek bir plato olan Kars'ta ormanlar 1.800-1.900 metreden başlamaktadır. Kars yöresi bitki örtüsü üst sınırı 2.800 metreye kadar çıkmaktadır. Türkiye sınırları içinde ormanların bu kadar yükseğe çıktığı başka bir yer bulunmamaktadır. Uygun iklim koşullarına rağmen Kars ili orman açısından oldukça yoksul bir ilimizdir. Yüzyıllardır süren olumsuz insan etkisiyle yörede ormanlar tükenmeye yüz tutmuştur. İl topraklarının büyük bir bölümü çayır ve mer'adan oluşurken, ormanlık ve fundalık alanın payı %3,3 civarındadır. Ormanın yoğun olduğu yer Sarıkamış ilçesi topraklarıdır. Bunun yanısıra Kağızman ve Susuz

ilçelerinde soğuk kış iklimine uyum sağlamış meşelikler bulunmaktadır. İlde dağların zirvelerine yakın kesimleri bodur alpin bitki topluluklarıyla kaplıdır. Diğer kesimler ise soğuk bozkır kapsamındadır. Yılın 5–6 ayı karlarla kaplı bu alanlarda, kar örtüsünün altında kalan çayır bitkileri karın erimesiyle hızlı bir gelişme sürecine girer. Mayıs ayının ortalarından itibaren bazı yerlerde Haziran başında yöre çayır ve otlaklarla kaplanır. Bu çayır ve otlaklar il hayvancılığı açısından önemli bir besi materyali oluşturmaktadır.

2.2. Demografik ve İdari Yapı

2.2.1. Nüfus

Nüfus ekonomik ve sosyal kalkınmanın temel unsurudur. Bu nedenle il nüfusunun büyüklüğü, ekonomik ve sosyal nitelikleri vb. unsurlarının bilinmesi gerekmektedir. Ülkemizde yapılan ilk nüfus sayımı olan 1927 yılında Kars ilinin nüfusu 205.098 olup, ülke nüfusunun %1,50'sini oluşturmaktaydı. 2000 yılı Genel Nüfus Sayım Sonuçlarına göre Kars ili nüfusu 325.016'ya yükselmiş ülke nüfusu içindeki payı ise %48'e gerilemiştir. Kars ili nüfus artış hızı, ilk sayım dönemlerinde ülke nüfus artış hızının üzerinde, genel olarak ise ülke nüfus artış hızının altında kalmıştır. 1927–2000 arasında ülke nüfusu yaklaşık olarak 5 kat, Kars il nüfusu ise 1,58 kat artmıştır. 1927–2000 döneminde ülke nüfusu bütün sayım dönemlerinde artış gösterirken, Kars ili nüfusu 1980, 1990 ve 2000 sayım yıllarında düşmüştür. 1927–2000 döneminde Kars ili nüfus artış hızları incelendiğinde, en yüksek nüfus artış hızının 1927–1935 döneminde %49,82, en düşük nüfus artış hızının ise 1985–1990 döneminde %-17,42 olarak gerçekleştiği görülmektedir. Kars ili nüfusedeki azalış 2000–2007 döneminde de devam etmiş ve 2000–2007 yıllık ortalama nüfus artış hızı %-5,74 olarak gerçekleşmiştir.

2007 Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemine göre Kars ili nüfusu 312.205'dir. Kars ili nüfusunun %51,82'si erkek, %48,18'i kadınlardan oluşmaktadır. Türkiye genelinde nüfusun cinsiyete dağılımı ise oran olarak erkek-kadın birbirine yakın olup, toplam nüfusun %50,12'si erkek %49,88 kadınlardan ibarettir.

Sayım yıllarına göre ülke ve Kars il nüfusedeki gelişmeler Tablo 1'de verilmiştir.

TABLO 1: SAYIM YILLARINA GÖRE ÜLKE VE İL NÜFUSU

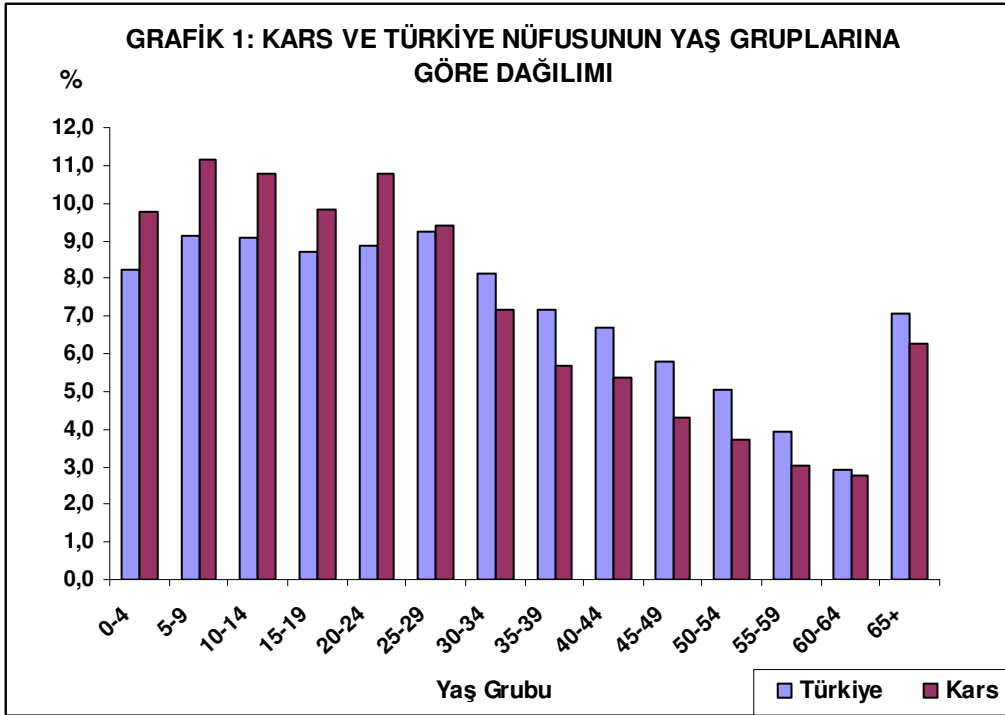
YILLAR	TÜRKİYE (1)		KARS (2)		(% (2) / (1))
	NÜFUS	ARTIŞ (%) (*)	NÜFUS	ARTIŞ (%) (*)	
1927	13.648.270	-	205.098	-	1,50
1935	16.158.018	21,10	305.536	49,82	1,89
1940	17.820.950	19,59	356.534	30,87	2,00
1945	18.790.174	10,59	381.176	13,37	2,03
1950	20.947.188	21,73	410.236	14,69	1,96
1955	24.064.763	27,75	487.844	34,65	2,03
1960	27.754.820	28,53	543.600	21,64	1,96
1965	31.391.421	24,63	606.313	21,84	1,93
1970	35.605.176	25,19	660.018	16,97	1,85
1975	40.347.719	25,01	707.398	13,87	1,75
1980	44.736.957	20,65	700.238	-2,03	1,57
1985	50.664.458	24,88	722.431	6,24	1,43
1990	56.473.035	21,71	662.155	-17,42	1,17
2000	67.803.927	18,28	325.016	-9,05	0,48
2007	70.586.256	5,75	312.205	-5,74	0,44

(*) : Yıllık Nüfus Artış Hızını kapsamaktadır.

Ardahan ve Iğdır illeri 27.05.1992 tarihinde Kars ilinden ayrılmıştır. Bu nedenle 1990–2000 dönemindeki nüfus artış hızı hesaplanırken 1990 yılının düzeltilmiş nüfusu (355.823) kullanılmıştır.

Kaynak: TÜİK

Yaş gruplarına göre Kars ili nüfusunun dağılımı incelendiğinde 2007 yılı itibariyle 0-14 yaş grubunun %31,67, 15-29 yaş grubunun %30,03, 30-44 yaş grubunun %18,23, 45-64 yaş grubunun %13,78, 65 ve üzeri yaş grubunda bulunanların toplam nüfus içindeki payının ise %6,29 olduğu görülmektedir.

2007 yılı Adrese Dayalı Kayıt Sistemi Sonuçlarına göre Kars ili nüfusunun %43,15'i şehir, %56,85'i köy nüfusundan oluşmaktadır. İl nüfusunun büyük bir bölümü köylerde yaşamaktadır. Şehir nüfusunun en yoğun olduğu merkez ilçede nüfusun %69,71'i şehir merkezinde, %30,29'u köylerde yaşamaktadır. Diğer ilçelerin tamamında köy nüfus oranı şehir nüfus oranından yüksektir. Şehir nüfusunun oran olarak yüksek olduğu ilçeler sırasıyla; Kağızman %45,49, Sarıkamış %34,73, Akyaka %22,11, Susuz %21,78'dir. Şehir nüfusunun toplam nüfus içindeki payı en düşük olan ilçe Digor ilçesi olup, nüfusunun %11,10'u şehirlerde, %88,90'ı köylerde yaşamaktadır.

10.127 km²'lik bir alana yayılan Kars ilinde nüfus yoğunluğu 31 kişi/km²'dir. 2007 yılı itibariyle Türkiye genelinde nüfus yoğunluğu 92 kişi olup Kars ili nüfus yoğunluğu Türkiye ortalamasının yaklaşık üçte biridir. Kilometrekareye düşen kişi sayısı olarak tanımlanan nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu ilçe 61 kişiyle merkez ilçedir. İlçelere göre nüfus yoğunluğu 19 kişi ile 61 kişi arasında değişmektedir. Nüfus yoğunluğu en düşük olan ilçe 19 kişiyle Arpaçay, merkez ilçe dışında en yüksek nüfus yoğunluğuna sahip ilçe 31 kişiyle Akyaka ilçesidir. En büyük yüzölçümüne sahip Sarıkamış ilçesinin nüfus yoğunluğu 26 kişi, yüzölçümü en küçük olan Akyaka ilçesinin nüfus yoğunluğu 31 kişidir.

Kars ili nüfusunun Türkiye geneline göre yavaş artmasının hatta giderek azalıyor olmasının en önemli nedeni ilde iş olanaklarının nüfusa göre yetersiz kalması neticesinde nüfusun bir kısmının bulunduğu yerden kent merkezlerine ve batıda bulunan illere göç etmesidir. Göç hem il içinde kırsal kesimden kent merkezlerine doğru hem de sanayinin daha gelişmiş olduğu batı illerine doğru olmaktadır. Bunun sonucu olarak da Türkiye'nin batısında yer alan iller göç alan, diğer bölgelerindeki iller ise dışa göç veren iller haline gelmiştir. Kars ili de bu gelişmelerden etkilenmiş, tarımda mekanizasyonun artması, veraset ve intikal nedeniyle arazinin parçalanması gibi olguların da etkisiyle kırsal kesimde işsizlik artmış, yurtiçi ve yurtdışına doğru bir göç hareketine maruz kalmıştır. 1995–2000 döneminde ilin net göç miktarı -18.331 kişi ve net göç hızı %-61,1 olarak gerçekleşmiştir.

TABLO 2: DÖNEMLER İTİBARIYLA NET GÖÇ HIZI (BİNDE)

İller	1975-1980	1980-1985	1985-1990	1995-2000	İl Sıralaması
Erzincan	-38,4	-45,4	-93,3	-4,7	27
Iğdır	-	-	-	-9,3	30
Hakkari	-16,5	-7,6	-32,9	-12,5	33
Bitlis	-81,9	-37,0	-71,9	-21,2	38
Malatya	-43,2	-22,0	-54,2	-21,5	39
Elazığ	-44,2	-31,6	-46,1	-23,8	45
Tunceli	-93,7	-123,9	-153,8	-36,7	53
Van	-19,7	-26,3	-37,9	-43,6	60
Bingöl	-54,6	-44,1	-87,7	-50,1	66
Erzurum	-66,3	-64,8	-113,2	-54,8	68
Ağrı	-80,5	-53,5	-95,4	-56,4	69
Muş	-66,4	-49,4	-100,5	-59,8	72
Kars	-113,1	-77,9	-163,5	-61,1	73
Ardahan	-	-	-	-106,7	81

Not: İl sıralaması 1995–2000 dönemi verilerine göre hesaplanmıştır.

Kaynak: TÜİK

2.2.2. Eğitim Durumu

2000 Genel Nüfus Sayım Sonuçlarına göre 6 yaş ve üzeri nüfus 278.291 kişi olup, Kars nüfusunun yaklaşık olarak %78,2'sini oluşturmaktadır. İlde okuma yazma oranı %82,94'tür. 1935 yılında ilde okuma yazma oranı %13,05 iken her sayım yılında artmış ve 2000 yılında %82,94'lük seviyesine gelmiştir. 1935 yılında erkek nüfusun %21,7'si, kadın nüfusun %3,83'ü okuma yazma biliyorken, 2000 yılında okuma yazma oranı erkek nüfusta %92,38'e kadın nüfusta %72,70'e yükselmiştir. 2000 yılı itibariyle okuma yazma bilme oranının en yüksek olduğu yer %92 ile Arpaçay ilçe merkezidir. Bu ilçede erkek nüfusta okuma yazma oranı %97, kadın nüfusta ise %87 civarındadır. İlçe merkezlerinde okuma yazma oranı %86'nın üzerinde iken kırsal kesimde, bucak ve köylerde okuma yazma oranı %78 civarındadır.

İlde okuma yazma bilen nüfus cinsiyete göre farklılık göstermekte, kadın nüfusun ilçe merkezlerinde daha yüksek olan okuma yazma oranı kırsal kesimde düşük oranlardadır. İl genelinde erkek nüfusun okuma yazma oranı %92,4 iken kadın nüfusun okuma yazma oranı %72,7'dir. Bucak ve köylerde erkek nüfusun okuma yazma oranı %89,5, kadın nüfusun okuma yazma oranı %67'dir.

Okuma yazma bilen nüfus eğitim kademelerine göre değerlendirildiğinde; okuma yazma bilen nüfusun %67,73'ünün bir öğretim kurumundan mezun olduğu, %32,26'sının herhangi bir öğretim kurumunu bitirmediği görülmektedir. Okuma

yazma bilen nüfusun %39,90'ı ilkokul, %2,77'si ilköğretim, %7,16'sı ortaokul, %0,16'sı ortaokul dengi meslek okulu, %11,38'i lise, %2,64'ü lise dengi meslek okulu ve %3,72'si de yüksek okul ve fakülte mezunudur. (Yüksek okul ve fakülte mezunu Türkiye genelinde %6, Doğu Anadolu Bölgesinde %4,14'tür)

Okullaşma oranları açısından Kars bölgedeki birçok ile göre hayli yüksek okullaşma oranlarına sahiptir. 2007–2008 öğretim yılında İlköğretim kademesinde okullaşma oranı Türkiye genelinde %104,54, iken Kars ilinde %101,76'dır. Kars ilinde Ortaöğretimde okullaşma oranı %55,41 olup, %87,55 olan Türkiye genelinin altındadır. İl okullaşma oranları cinsiyet açısından değerlendirildiğinde, erkek nüfusta okullaşma oranının bütün eğitim kademelerinde kadın nüfusa göre daha yüksek olduğu dikkat çekmektedir. 2007–2008 öğretim yılı itibariyle ilköğretim kademesinde okullaşma oranı erkek nüfusta %103,52, kadın nüfusta %99,90, ortaöğretim okullaşma oranı erkek nüfusta %63,13, kadın nüfusta %47,27'dir.

2007–2008 öğretim yılı itibariyle, il genelinde 75 okul öncesi, 429 ilköğretim, 35 ortaöğretim okulu olmak üzere toplam 539 okul bulunmaktadır. Söz konusu okullarda 70.498 öğrenci öğrenim görmekte ve 3.569 öğretmen görev yapmaktadır. Eğitimin kalitesini gösteren en önemli kriterlerden birisi öğretmen başına düşen öğrenci sayısıdır. Kars ilinde 2007–2008 öğretim yılında, okul öncesi eğitimde öğretmen başına düşen öğrenci sayısı 18, ilköğretimde ve ortaöğretimde öğretmen başına düşen öğrenci sayısı 22'dir.

TABLO 3: EĞİTİM KADEMELERİNE GÖRE OKUL, ÖĞRENCİ, ÖĞRETMEN SAYILARI VE ÖĞRETMEN BAŞINA DÜŞEN ÖĞRENCİ SAYISI (2007–2008)

BÖLGE KODU	TR	TRA2	TRA22
OKUL TÜRÜ	Türkiye	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	Kars
OKUL ÖNCESİ EĞİTİM			
Okul Sayısı	22.506	506	175
Öğretmen Sayısı	25.901	300	105
Şube/Derslik Sayısı	36.236	594	195
Öğrenci Sayısı	701.762	11.974	3.526
Derslik Başına Düşen Öğrenci	19	20	18
Öğretmen Başına Düşen Öğrenci	27	40	34
İLKÖĞRETİM			
Okul Sayısı	34.093	1.475	429
Öğretmen Sayısı	445.452	8.952	2.611
Şube/Derslik Sayısı	315.887	7.216	2.251
Öğrenci Sayısı	10.870.570	229.086	56.339
Derslik Başına Düşen Öğrenci	34	32	25
Öğretmen Başına Düşen Öğrenci	24	26	22
ORTAÖĞRETİM TOPLAMI			
Okul Sayısı	8.280	119	35
Öğretmen Sayısı	191.041	1.575	483
Şube/Derslik Sayısı	100.853	1.210	340
Öğrenci Sayısı	3.245.322	37.058	10.633
Derslik Başına Düşen Öğrenci	32	31	31
Öğretmen Başına Düşen Öğrenci	17	24	22
Genel Ortaöğretim			
Okul Sayısı	3.830	62	19
Öğretmen Sayısı	106.270	990	310
Şube/Derslik Sayısı	60.880	805	244
Öğrenci Sayısı	1.980.452	26.979	8.024
Derslik Başına Düşen Öğrenci	33	34	33
Öğretmen Başına Düşen Öğrenci	19	27	26
Mesleki ve Teknik Ortaöğretim			
Okul Sayısı	4.450	57	16
Öğretmen Sayısı	84.771	585	173
Şube/Derslik Sayısı	39.973	405	96
Öğrenci Sayısı	1.264.870	10.079	2.609
Derslik Başına Düşen Öğrenci	32	25	27
Öğretmen Başına Düşen Öğrenci	15	17	15

Kaynak: T.C. Milli Eğitim Bakanlığı.

- Not: 1. Okulöncesi okul sayılarına ana sınıfları da dahil edilmiştir.
2. İlköğretim ve ortaöğretim öğrenci sayılarına açıköğretim öğrenci sayıları dahil edilmiştir.
3. Öğretmen sayılarına sözleşmeli öğretmenler de dahil edilmiştir.

ÖSS sınav sonuçlarına göre ise 1998 yılında sayısal puan türünde 70'inci, sözelde 66'ıncı ve eşit ağırlıkta 69'uncu sırada bulunan Kars, 2007 ÖSS sınav sonuçlarına göre sayısal puanda 70'inci, sözelde 70'inci, eşit ağırlıkta ise 71'inci sırada yer almıştır.

İlde yüksek öğretim alanında hizmet veren Kafkas Üniversitesi 1992 yılında çıkarılan 3837 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile kurulmuştur. Kafkas Üniversitesi 1992 yılında Atatürk Üniversitesi'nden devredilen Veteriner Fakültesi ve tek programlı bir Meslek Yüksek Okuluyla 1992 yılında öğrenime açılmıştır. 2007–2008 öğretim yılında Kafkas Üniversitesi bünyesinde 6 Fakülte, 2 Yüksekokul, 7 Meslek Yüksekokulu ve 3 Enstitü, 6 Araştırma ve Uygulama Merkezi 1 Konservatuar bulunmaktadır.

Kafkas Üniversitesi bünyesinde bulunan enstitü, fakülte ve yüksekokullar aşağıda verilmiştir.

FAKÜLTELER

- İğdır Ziraat Fakültesi
- Eğitim Fakültesi
- Fen-Edebiyat Fakültesi
- Tıp Fakültesi
- İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
- Veteriner Fakültesi

YÜKSEK OKULLAR

İKİ YILLIK

- Ardahan Meslek Yüksekokulu
- Sarıkamış Meslek Yüksekokulu
- İğdır Meslek Yüksekokulu
- Kağızman Meslek Yüksekokulu
- Kars Meslek Yüksekokulu
- Atatürk Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu
- Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu

DÖRT YILLIK

- Kars Sağlık Yüksekokulu
- Sarıkamış Beden Eğitimi ve Spor Yüksek Okulu

ENSTİTÜLER

- Fen Bilimleri Enstitüsü
- Sağlık Bilimleri Enstitüsü
- Sosyal Bilimler Enstitüsü

Eğitim, ekonomik ve sosyal ihtiyaçların karşılanması için gereken nitelikli işgücünün yetişmesinde, kalkınma hedeflerine göre değişen talep yapısına uygun beceri ve bilgilerin aktarılmasında, kaynakların genel olarak daha rasyonel bir biçimde ve verimli olarak kullanılmasında, sağlıklı ve nitelikli istihdama hazır bir nüfusun oluşmasında önemli bir role sahiptir. Eğitim, bir insan hakkı olmasının yanında, sürdürülebilir kalkınma için bir önkoşul ve iyi yönetim ile bilgiye dayalı kararlar alma ve demokrasinin geliştirilmesi için de etkili bir araçtır.

İlde son yıllarda (özellikle 8 yıllık zorunlu eğitime geçildikten sonra) eğitimde sağlanan gelişmeler ve son olarak da Kafkas Üniversitesi'nin kurulmasıyla birlikte eğitim altyapısı önceki dönemlere kıyasla büyük bir gelişim sağlamıştır. Eğitim altyapısında sağlanan bu gelişmeler ve sektörlerin ihtiyaç duyabileceği bilgi ve donanım düzeyine sahip nitelikli insan gücü sayısının artmasıyla birlikte, Kars'ın ekonomik kalkınmasında olumlu gelişmelerin sağlanacağı bir gerçektir.

2.2.3. İstihdam Durumu

2000 Genel Nüfus Sayım sonuçlarına göre ilde çalışabilir yaştaki nüfus (12 yaş üzeri) 231.694 kişidir. 141.650'si istihdamdaki nüfus, 9.124'ü işsiz olmak üzere çalışabilir yaştaki nüfusun, 150.774'ü işgücüne katılan nüfusu oluşturmaktadır. 2000 yılı itibariyle istihdamda olanların çalışabilir yaştaki nüfusa oranı %61,1, işsizlerin oranı %3,9, işgücüne katılmayan nüfusun oranı ise %35,0'dır.

Kars'ta işgücüne katılma oranı 1990–2000 döneminde azalma eğilimindedir. 1980 yılında erkek nüfusun işgücüne katılma oranı %83,3 iken 2000 yılında %74,6'ya, kadın nüfusun işgücüne katılma oranı 1980 yılında %69,2 iken 2000 yılında %54,8'e düşmüştür. 12 yaş ve daha yukarı yaştaki erkek ve kadın toplam nüfusun işgücüne katılma oranı ise 1980 yılındaki %76,4 seviyesinden 2000 yılındaki %65,1'e gerilemiştir. Kars ilinde bir başka dikkat çeken husus ise işsizlik oranının sürekli artmasıdır. İşsizlik oranı erkek işgücünde 1980 yılında %2,5 iken 2000 yılında %7,6'ya, kadın işgücünde 1980 yılında %0,7 iken 2000 yılında %3,7'ye yükselmiştir. İşgücüne katılma oranının düşmesi doğal olarak işgücüne katılmayanların sayısının ve oranının yükselmesine sebep olmuştur. 1980 yılında işgücüne katılmayan 12 ve daha yukarı yaştaki erkeklerin oranı %13,8, 2000 yılında %25,4; 1980 yılında işgücüne katılmayan kadınların oranı %30,5, 2000 yılında %45,2'dir.

2000 yılı itibariyle il nüfusunun %71,3'ü 12 ve daha yukarı yaştaki nüfustan oluşmaktadır. İlde yaşayan işgücü (istihdam+işsiz) 150.774 kişi olup, toplam nüfusun %46,4'ünü oluşturmaktadır. İşgücünün 12 ve daha yukarı yaştaki nüfusa oranı ise %65,1'dir. Bir başka deyişle 12 ve daha yukarı yaşta olup, çalışabilecek durumda olan nüfusun %34,9'u işgücüne katılmamaktadır. İşgücüne katılmayan nüfusun 30.584'ü erkek, 50.334'ü kadındır. İşgücüne katılmayan nüfusun yaklaşık %62,2'si kadın nüfus olup, bunun önemli bir kısmı %66,6'sı ev kadını konumundadır. İşgücüne katılmayan toplam nüfus, çalışmama nedenlerine göre

incelendiğinde; %41,4 ile ilk sırada ev kadınlarının olduğu ve bu grubu %40,6 ile öğrenci, %10,8 ile diğer, %7,1'le emeklilerin izlediği görülmektedir.

Kars ilinde işgücüne katılma oranı köylerde %84 il merkezinde %66, ilçe merkezlerinde ise %67'dir. Erkek nüfusun işgücüne katılma oranının en yüksek olduğu yer %76 ile Sarıkamış ilçe merkezi, en düşük olduğu yer ise %37 ile Susuz ilçe merkezidir. Kadın nüfusun işgücüne katılma oranı yerleşim merkezlerine göre büyük farklılıklar göstermekte, köylerde %85 olan bu oran, il merkezinde %13, ilçe merkezleri toplamında ise %10'dur. İşsizliğin en yüksek olduğu yer il merkezi olup, %20,6'dır. İşsizlik oranı ilçe merkezlerinde %15,2, köylerde %0,5'tir. İşsiz nüfusun %66'sını 30 yaşından küçük genç nüfus oluşturmaktadır.

Kars ili istihdamı sektörel bakımdan değerlendirildiğinde; 1980–2000 döneminde tarım sektöründeki istihdam 259.154'ten 96.519'a, sanayi sektöründeki istihdam 7.433'den 3.080'e, inşaat sektöründeki istihdam 5.274'den 3.976'ya, hizmetler sektöründeki istihdam 52.078'den 38.015'e gerilemiştir. 1980 yılı verileri Ardahan ve Iğdır'ı da kapsadığından oransal karşılaştırma daha anlamlı olacaktır. Toplam istihdamdaki payı gerilemekle birlikte ilk sırayı %68,1'le tarım sektörü almakta olup, bu sektörü %26,8'le hizmetler, %2,8'le inşaat ve %2,2 ile sanayi sektörü izlemektedir.

Bir yörenin gelişmişliği açısından önemli bir gösterge olan sanayi sektöründe istihdam edilenlerin toplam istihdam içindeki payı 1980 yılında %2,3, 1985 yılında %1,4, 1990 yılında %2,9, 2000 yılında ise %2,2 olarak gerçekleşmiştir. Sanayi sektöründe 2000 yılı itibariyle 3.080 kişi çalışmakta olup, bunların 2.883'ü erkek, 197'si kadındır. Sanayi sektöründe çalışanların 2.676'sı imalat sanayii, 41'i madencilik ve taş ocakçılığı, 363'ü de elektrik gaz ve su alt sektörlerinde çalışmaktadır.

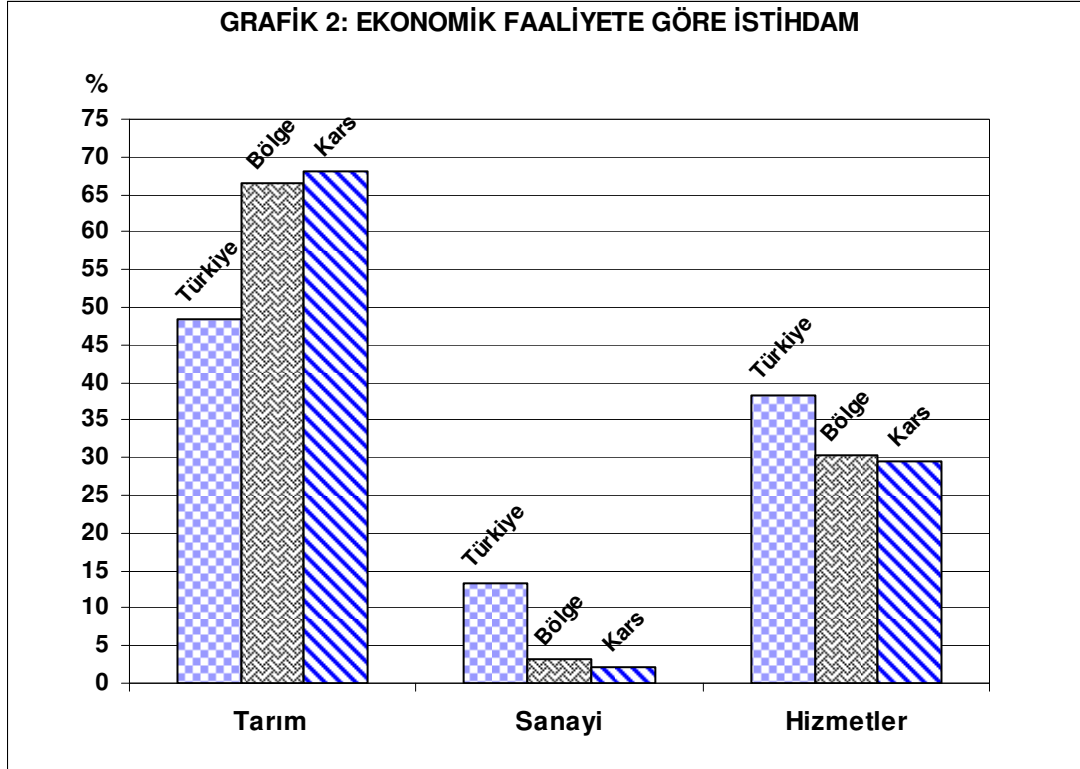
Sayım yılları itibariyle Kars ili istihdamının sektörel dağılımı Tablo 10'da verilmiştir.

TABLO 4: KARS İLİNDE İSTİHDAM EDİLEN NÜFUSUN SEKTÖREL DAĞILIMI

İstihdam	Sayım Yılı	Tarım	Sanayi	İnşaat	Hizmet	İyi Tanımlanmamış
		%	%	%	%	%
Erkek	1980	66,1	2,8	2,9	27,2	0,9
	1985	66,7	2,2	2,6	28,0	0,4
	1990	64,0	2,7	3,1	29,9	0,3
	2000	49,9	3,5	4,8	41,8	0,1
Kadın	1980	96,1	1,6	0,0	2,1	0,2
	1985	97,2	0,5	0,0	2,2	0,1
	1990	93,6	3,2	0,0	3,1	0,1
	2000	94,0	0,3	0,0	5,6	0,0
Toplam	1980	79,5	2,3	1,6	16,0	0,6
	1985	80,5	1,4	1,5	16,4	0,3
	1990	77,4	2,9	1,7	17,8	0,2
	2000	68,1	2,2	2,8	26,8	0,0

Kaynak: DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Kars

Kars ilinde istihdam edilen nüfus, Doğu Anadolu Bölgesi toplam istihdamının yaklaşık %6,4'ünü, Türkiye toplam istihdamının %5'ini oluşturmaktadır.

İstihdamın sektörlere göre dağılımı incelendiğinde Kars istihdamının Doğu Anadolu Bölgesi verilerine yakın değerler aldığı görülmektedir. İlde; tarım sektöründe %68,1 olan istihdam, Doğu Anadolu Bölgesinde %66,4, Ülke genelinde ise %48,4'tür. Sanayi sektörünün il toplam istihdamı içindeki payı %2,2 olup, bölge sanayi istihdam payının %3,2 ve ülke toplam sanayi istihdam payının %13,4 ise epeyce altında kalmaktadır. Hizmetler sektöründe Kars, Türkiye ortalamasından (%38,4) düşük, Doğu Anadolu Bölgesi ortalamasına (%30,2) yakın bir düzeydedir.

2.2.4. Sağlık

Toplumun sağlık düzeyinin iyileştirilmesi, risk faktörlerinin azaltılması, toplumun ve insan gücünün sağlık konusunda eğitimi ve bilgi düzeylerinin artırılması, koruyucu sağlık hizmetlerinin güçlendirilmesi ve tedavi hizmetlerinin modernizasyonu gibi sağlık altyapısına yönelik faaliyetler, iktisadî kalkınmayı doğrudan etkilemektedir.

Ülkelerin iktisadî kalkınma düzeyi günümüzde yeni bir yaklaşımla ele alınmakta ve sağlık konusu bu yaklaşımda önemli bir yer tutmaktadır. Sağlık sektörünün kalkınma üzerindeki rolünü ön plana çıkartan bu yeni yaklaşım, sektörün önemini daha da artırmış, ülkelerin kalkınmışlık göstergelerinde sağlık verileri sıklıkla yer almaya başlamıştır.

Kişi başına düşen millî gelir, sanayileşme, işsizlik oranı, altyapı, beslenme ve eğitim düzeyi gibi birçok ekonomik, sosyal ve kültürel göstergelerle açıklanan, klasik anlamda kalkınma, yeni yaklaşımda beşerî kalkınma kavrayışı ön plana alınarak, eğitim ve sağlık göstergeleriyle özdeşleştirilmiştir. Diğer göstergelerle birlikte, toplam sağlık harcamalarının topluma yansımaları olan kişi başına hekim sayısı, yatak sayısı, ilaç tüketimi, sağlık hizmetleri kalitesi ile buna ulaşabilirlik ve bunların doğal uzantısı olan bebek ölüm oranı, genel ölüm oranı ve ortalama ömür gibi temel sağlık göstergeleri, toplumun kalkınmışlık düzeyini belirleyen faktörlerdir.

Kars ili sağlık sektörünün gelişmişlik düzeyinin ölçülmesinde; demografik göstergeler, bazı hastalıkların tedavisi ve özellikle uluslararası karşılaştırmalarda kullanılan göstergelerden, sağlık hizmetlerinin arzı (hasta yatağı ve kişi başına düşen yatak sayısı, sağlık personeli ve kişi başına düşen sağlık personeli sayısı) ile sağlık yatırımlarının toplam yatırımlar içindeki payı incelenmiştir.

Demografik Göstergeler

Kars ilinin demografik göstergeleri incelendiğinde, il göstergelerinin önemli bir bölümünün Türkiye ortalamalarından daha kötü olduğu dikkati çekmektedir. Nitekim nüfusun ekonomik ve sosyal niteliklerini gösteren 2000 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre Türkiye genelinde toplam doğurganlık hızı 2,53 iken, Kars'ta 3,76, Türkiye genelinde bebek ölüm hızı %43 iken Kars'ta %65, Türkiye genelinde çocuk ölüm hızı %7 iken Kars'ta %15'dir.

Sağlık Hizmetleri Arzı

2007 yılı itibariyle Kars ilinde, 2 tanesi Merkez ilçede, 4 tanesi de diğer ilçelerde olmak üzere toplam 6 adet hastane, 385 adet yatak kapasitesiyle sağlık hizmeti vermektedir. Ayrıca ilde 39 sağlık ocağı, 7 köy sağlık evi, 1 ana-çocuk sağlığı merkezi, 2 verem savaş dispanseri sağlık hizmeti sunmaktadır.

Kars ilinin sağlık göstergeleri incelendiğinde ile ait göstergelerin Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi ortalamalarının altında olduğu özellikle dikkat çekmektedir.

2007 yılı itibariyle ildeki yataklı tedavi kurumlarına ait yatak sayısı 385 olup on bin kişiye düşen yatak sayısı 12,3'tür. Bu rakam Doğu Anadolu Bölgesi ortalamasının (25,1), Türkiye geneli ortalamasının (26,2) altındadır.

Bununla birlikte, ilde, gerek doktor başına düşen nüfus, gerekse diğer sağlık personeli başına düşen nüfus verileri ebe dışında Türkiye ve bölge ortalamalarından daha kötü konumdadır. Nitekim Türkiye genelinde uzman hekim başına düşen nüfus miktarı 1.229 iken, bu rakam bölge ortalamasında 2.260, Kars ilinde ise 3.207'dir. Yine pratisyen hekim başına düşen kişi miktarı Türkiye genelinde 1.255 iken, bölgede 1.517, Kars'ta ise 1.849'dur. Aynı şekilde, sağlık memuru, hemşire başına düşen nüfus miktarında Kars ülke ve bölge verilerinden daha kötü konumda iken ebe başına düşen nüfus miktarında, Türkiye geneli ve bölge verilerinden daha iyi konumdadır. Ebe başına düşen nüfus, Türkiye genelinde 1.643, Doğu Anadolu Bölgesinde 1.909 iken Kars ilinde 1.322'dir.

Her alanda olduğu gibi, sağlık sektöründe de etkili hizmet sunmanın en önemli koşullarından biri, gerekli özelliklere sahip yeterli insan gücünün sektörde istihdam edilmesidir. Sağlık sektörü emek ve teknoloji yoğun bir sektör olduğundan, istihdam edilen personelin hem nicel hem de nitel açıdan yeterli olması önemlidir. Ancak,

Türkiye'deki sağlık personelinin durumu, Avrupa ülkelerinin göstergeleriyle karşılaştırıldığında, yetişmiş sağlık insan gücünün yetersiz olduğu görülmektedir

Türkiye'de sağlık personelinin gelişiminde olumlu bir ilerleme gözlenmekle birlikte, bu alanda yaşanan temel sorun, sağlık personelinin bölgesel istihdamında görülen dengesizliklerdir. Personel, genellikle Marmara, Ege ve Akdeniz bölgeleri başta olmak üzere, büyük illerde yoğunlaşmıştır. Hekimlerin önemli bir bölümü (%50'si) Ankara, İstanbul ve İzmir olmak üzere, üç büyük ilde toplanmıştır.

Dolayısıyla özellikle uzman hekim alanında Türkiye'nin birçok ilinde yaşanan sorun, Kars ilinde de yaşanmakta olup ilçe hastanelerinin önemli bir kısmında uzman hekim yetersizliği nedeniyle bazı branşlardaki temel sağlık ve yataklı tedavi hizmetleri, il merkezindeki sağlık kurumları ve/veya en yakın konumda bulunan ve sağlık altyapısı daha iyi olan diğer illerdeki hastaneler tarafından yerine getirilmektedir.

Sağlık Yatırımları:

Kars ilinde yapılan kamu yatırımları içinde sağlık sektörünün payı incelendiğinde; ilde sağlık yatırımlarının özellikle 2002 yılından itibaren önemli bir artış gösterdiği dikkati çekmektedir. 2002 yılında ilde yapılan toplam kamu yatırımları içerisinde %6,75 olan sağlık yatırımlarının payı, bu yıldan sonra artarak 2007 yılında %13,23 düzeyine yükselmiştir. Kars ili sağlık yatırımlarının Türkiye geneli sağlık yatırımları içindeki payı ise çok düşük düzeydedir. 2002 yılı Türkiye toplam sağlık yatırımları içindeki Kars ili sağlık yatırımlarının payı %0,19, 2007 yılında ilin payı %0,32'dir.

2.2.5. İdarî Yapı

Kars, merkez ilçe ile birlikte 8 ilçe, 10 belediye ve 386 köyden oluşan bir yerleşim yapısına sahiptir.

2.3. İktisadî Yapı

Kars ili ekonomisinde tarım sektörü önemli bir yere sahiptir. İlde tarımsal faaliyetler, tahıl tarımı ve mera hayvancılığında yoğunlaşmıştır. İl ekonomisinde tarım ve hayvancılık başat sektör olduğundan, ilde kurulan sanayi tesislerinin de büyük bir çoğunluğu tarıma dayalı sanayi işletmelerinden oluşmaktadır. Kars'ta tarımdan elde edilen gelirin tarımsal sanayi yatırımlarına yönlendirilmesi, bölge tarım ürünlerini

değerlendirme çabaları gıda, diğer tarımsal sanayi tesislerinin kurulmasına neden olmuştur.

2.3.1. Tarım ve Hayvancılık

Kars, nüfus yoğunluğunun düşük olduğu ve tarımsal faaliyetlerin yoğun olduğu bir ildir. 2000 Nüfus Sayımı Sonuçlarına göre Türkiye’de km²'ye ortalama 88 kişi düşerken, nüfus yoğunluğu Kars'ta 31 kişiye düşer.

Kars ili ekonomisinde tarım sektörü önemli bir yere sahiptir. İlde tarımsal faaliyetler, tahıl tarımı ve mera hayvancılığında yoğunlaşmıştır. 2001 yılı il gayrisafi yurtiçi hasılasının cari fiyatlarla yaklaşık %28,7'si, sabit fiyatlarla %34,0'ı tarım kesiminde gerçekleşmiştir. İl toplam istihdamı içinde tarım sektöründe çalışanların payı %68,1'dir.

1.012.700 hektar alana yayılan Kars il topraklarının yaklaşık %35,48'i tarım arazisi olarak kullanılmaktadır. İl arazisinin büyük bir kısmını %39'unu çayır-mer'a alanı oluşturmakta, orman ve fundalıkların il arazisi içindeki payı %3,52, tarıma elverişli olmayan veya yerleşim alanı olarak kullanılan arazinin il arazisi içindeki payı ise %22'dir.

İl arazisinin ilçelere göre dağılımı incelendiğinde, en büyük tarım arazisine 70.859,5 hektar arazi varlığıyla Merkez ilçenin sahip olduğu görülmektedir. Toplam yüzölçümü bakımından ilk sırada bulunan Sarıkamış ilçesi tarım alanı bakımından ise ikinci sıradadır.

İlde tarım arazisi olarak kullanılan arazinin tamamına yakın bir kısmında tarla tarımı yapılmakta olup, sebze ve meyve amaçlı tarım alanının payı ise %0,35 civarındadır. Tarla tarımı yapılan alan 358.039 hektar olup, kullanılan tarım alanının yaklaşık olarak %99,65'ini oluşturmaktadır. Tarla alanı olarak kullanılan arazinin %74,4'ünde düzenli olarak ekim yapılmakta, %25,6'sı ise münavebeli olarak nadasa bırakılmaktadır.

2001 Genel Tarım Sayımı geçici sonuçlarına göre ilde ortalama tarımsal işletme büyüklüğü yaklaşık olarak 117 dekadır. Kars ili ortalama tarımsal işletme büyüklüğü Türkiye ortalaması 61 dekar ve Doğu Anadolu Bölgesi ortalaması 68,6 dekardan daha büyüktür. 2001 yılı itibariyle ilde toplam tarımsal işletme sayısı 29.467 olup, bu işletmelere ait toplam tarım arazisi ise 3.450.144 dekadır. Kars'taki tüm tarım

işletmeleri en az 5 dekar araziye sahiptir. 29.467 tarım işletmesinden 18'i (%0,1) 5–9 dekar, 704'ü (%2,4) 10–19 dekar, 5.166'sı (%17,5) 20–49 dekar, 9.092'si (%30,9) 50–99 dekar, 9.389'u (%31,9) 100–199 dekar, 4.735'i (%16,1) 200–499 dekar, 315'i (%1,1) 500–999 dekar, 48'i (%0,2) 1.000–2.499 dekar büyüklükte araziye sahiptir. Kars ilinde tarımsal işletmelerin arazi büyüklüğü 20–499 dekar aralığında yoğunlaşmıştır. Türkiye'de 50 dekardan küçük işletmeler sayısal olarak toplam işletmelerin %64,9'unu oluştururken toplam alanın %21,4'üne sahiptir. İlde ise 50 dekardan küçük işletmeler sayısal olarak toplam işletmelerin %20'sini oluştururken toplam arazinin %5,5'ine sahiptir.

Kars ili yüksek ve dağlık bir bölgede yer almaktadır. İlde ovalar toplam arazinin %19'unu oluşturmaktadır. Ovaların dışında kalan düzlükler genellikle plato niteliğindedir. Platolar akarsu vadileri boyunca sıralanan ovaların arasında yer almakta ve il arazisinin %51'ini oluşturmaktadır. Kars platoları Aras vadisine doğru alçalır, doğu ve kuzeydoğuya doğru genişler ve yükselir. İl arazisinin %30'u ise dağlar ve tepelerden oluşmaktadır. Aras Çukurluğu'nda yer alan Kağızman ve Digor ilçelerinde rakım oldukça düşük ve iklim daha ılımandır. Merkez, Sarıkamış, Selim ve Susuz ilçelerinin yer aldığı bölüm Kars Platosu olarak adlandırılmaktadır. Yüksek bir plato konumunda olan bu bölgede sert karasal iklim hakimdir. Arpaçay havzasında yer alan Arpaçay ve Akyaka ilçesinin bulunduğu alan, geniş düzlüklerle kaplıdır. Soğuk ve sert karasal iklim özelliklerinin sahip olduğu ilde, ağırlıklı olarak kuru tarım yapılmaktadır.

İlin, güneydoğusunda yer alan Kağızman ve Digor ilçeleri hariç, iklim koşulları nedeniyle bitki yetiştirme sezonu kısadır. Gerek iklim koşulları gerekse geleneksel üretim alışkanlıkları nedeniyle ilde tarıma elverişli arazinin önemli bir kısmı tarla ürünleri üretiminde kullanılmaktadır. 2002 yılı itibariyle Kars ilinde bitkisel üretim amacıyla kullanılan tarım arazisinin 237.859 hektarı tarla ürünleri üretiminde kullanılmıştır.

Tarla ürünleri üretimi yapılan tarım alanının yaklaşık olarak %96'sında tahıl üretimi gerçeleştirilmiştir. Üretimi yapılan başlıca tahıl ürünleri buğday ve arpadır. İlde üretimi yapılan diğer tarla ürünlerinde ikinci sırada baklagil ürünleri fiğ, fasulye ve yeşil mercimek vb., üçüncü sırada endüstriyel bitkiler şekerpancarı, dördüncü sırada

yumru bitkiler patates üretimi yapılmaktadır. Kars'ta az da olsa yağlı tohum ayçiçek üretimi de yapılmaktadır.

İlde bitkisel üretim tahıllar üzerinde yoğunlaşmış olup, tahıl yetiştirilmede nadas + tahıl sistemi uygulanmaktadır. 2006 yılı itibariyle Kars ilinde toplam 335.875 hektar tarım arazisininin 260.786 hektarında üretim yapılmış, 74.230 hektarı nadasa bırakılmıştır. İşlenen tarım arazisininin, yaklaşık %85'inde tahıl ürünleri, %6,5'inde yem bitkileri ekimi yapılmıştır.

Kars, iklim bakımından soğuk ve yüksek rakımlı bir ildir. İklimin sertliği, çiftçilerin sebze üretim alışkanlığının olmaması ve sebze üretimi konusundaki bilgi eksikliği gibi nedenlerle ilde sebze üretimi oldukça azdır. TÜİK-Tarımsal Yapı verilerine göre 2006 yılında ilde 180 hektar alanda sebze ekimi yapılmış ve toplam 1.280 ton muhtelif sebze ürünleri üretilmiştir. İlin güneydoğusunda yer alan ve Aras Çukurluğu olarak adlandırılan bölge mikroklima iklim özelliğindedir. Kağızman ve Digor ilçelerinin yer aldığı bu bölgede rakım düşük olup, iklim de daha ılımandır. Sebze üretimi de ağırlıklı olarak bu ilçelerde yapılmaktadır.

İl sebze ürünleri üretiminde yaprağı yenen sebzeler lahanana (baş), marul, ıspanak, maydanoz, dereotu vb., ilk sırada yer alırken, soğansı, yumru ve kök sebzeler ikinci, baklagil sebzeleri üçüncü, meyvesi yenen sebzeler dördüncü sırada yer almaktadır. Meyvesi yenen sebzeler içinde en çok üretimi yapılan ürün karpuz olup, bu ürünü domates takip etmektedir. İlde baklagil sebzeleri üretimi ağırlıklı olarak fasulyeden oluşmaktadır. İl soğansı, yumru ve kök sebzeler üretimi içinde ise taze soğan ve havuç önemli bir yer tutmaktadır.

Kars, ülkemizin en az meyve üretimi yapılan illeri arasındadır. İklim koşullarının olumsuz etkisiyle ilde meyve üretimine uygun alan sınırlı miktardadır. İlde meyvecilik daha çok mikro klima iklim özelliklerine sahip ilçelerde yapılmaktadır. Bu ilçelerdeki meyve bahçeleri de farklı meyve çeşitlerinden karışık olarak kurulmuştur. Arazinin sınırlı, sulama olanaklarınınin yetersiz olması nedeniyle çiftçiler, meyve bahçelerinde yörede yetişen tüm meyve türlerinden ağaç bulundurmamak istemektedirler. İlde meyve üretimi az ve bu üretimin büyük bölümü aile ihtiyacını karşılamak amacıyla yapılmaktadır. Ülke ve bölge üretimi içindeki payı önemsenmeyecek düzeyde olan il meyve ürünlerininin bölge üretimine katkısı bakımından içde, erik, ceviz, vişne ve elma dikkat çekmektedir

Tarımsal verimliliği etkileyen faktörlerin başında tarımsal teknolojinin yaygın kullanımı gelmektedir. Kars'ta modern tarım araçlarının kullanılması konusunda geçmişe oranla kısmi bir ilerleme olmakla birlikte yeterli değildir. Buna rağmen, Doğu Anadolu Bölgesi diğer bölgelere göre az gelişmiş bir niteliğe sahip olduğundan, Kars ili tarımsal araç-gereç kullanımı bakımından, özellikle traktör sayısında diğer bölge illerinin birçoğuna göre daha iyi durumdadır. Doğu Anadolu Bölgesi traktör varlığının yaklaşık %10'u Kars ilindedir. İl tarımsal araç-gereç sayısının ülke içindeki payı ise çok düşük oranlardadır.

Kars, ülkenin başlıca hayvancılık bölgesi olan Kuzeydoğu Anadolu'da yer alır. Kars, Erzurum, Ağrı ve Erzincan'ı da içeren ve dünyanın belli başlı hayvancılık alanları arasında sayılan bölgenin, ticaret merkezi Erzurum'dur. Türkiye hayvan varlığı içinde önemli bir yeri olan ilde, nüfusun büyük bölümü geçimini hayvancılıktan sağlamaktadır.

İl hayvancılığına genel olarak ilkel yöntemler egemendir ve büyük ölçüde mer'a hayvancılığı yapılır. Kars ili topraklarının büyük bir kısmı 5–6 ay karlarla kaplı kalır. Karların erimesiyle birlikte, hızla gelişen çayır bitkileri hayvancılık için önemli bir olanak sağlamaktadır. İl arazisinin %39'u çayır ve mer'a alanı olarak kullanılmaktadır. Kars ilinde çayır ve mer'a alanının fazlalığı hayvancılık için uygun bir ortam oluşturmaktadır. Kars ili topraklarının %51'i plato olup, sert bir yayla iklimine sahiptir. Bu nedenle ilde ağırlıklı olarak mer'a hayvancılığı yapılmakta olup, besicilik fazla gelişmemiştir. Yaylalarda yaşam, ot zenginliği ve temiz hava bakımından çok elverişli olmakla birlikte, su ve barınma olanaklarının sınırlılığı, veteriner kontrolünden uzaklık, birlikte otlayan hayvanlar arasında hastalıkların kolayca yayılmasına yol açmaktadır.

İlde besicilik daha çok kurban bayramı öncesi büyük kentlere kurbanlık hayvan yetiştirme amacıyla yapılmaktadır. Oysa Kars'ta bulunan şeker fabrikası besicilik için büyük bir potansiyel oluşturmaktadır. Şeker üretiminden arta kalan melas ve küspe, ahır besiciliği için düşük maliyetli besi materyalidir. Bu potansiyel değerlendirildiği takdirde et ve süt besiciliği hızla gelişecektir. Canlı hayvanların kesif yem ihtiyacı ağırlıklı olarak Erzurum ve Gaziantep, kısmen de Van ve Ağrı yem fabrikalarından karşılanmaktadır. İlde mevcut üç adet yem fabrikası bulunmasına rağmen bunlardan ikisi kapalı diğeri ise ihtiyacı karşılayacak miktar ve kalitede yem üretememektedir.

Kars'ta et ticareti canlı hayvan şeklinde il dışına olmaktadır. İl dışından gelen hayvan tüccarları Borsa ve pazarda satın aldıkları hayvanları kamyonlara yükleyerek götürmektedirler. Bu hayvanlar götürüldüğü yerlerde birkaç ay besiyeye tabi tutulduktan sonra kesilmektedir.

Kars'ta büyük ölçüde öz tüketime yönelik olarak üretilen hububatın yanında ağırlıklı iktisadi faaliyet hayvancılıktır. Kars'ta et üretimi ilin hayvancılık potansiyelini göstermekten uzaktır. Zira Türkiye'nin çeşitli yörelerinden işletmeciler ve tacirlerin ihtiyaçları için Kars kaynağına başvurdukları bilinmektedir.

Kars özel florası nedeniyle kaliteli bal üretimi için son derece uygun bir yerdir. Diğer yandan sert bir iklime sahip olması nedeniyle ilkbahar ve yaz mevsimi geç gelmektedir. Bu sebepten dolayı diğer birçok yörede çiçeklerin bol olduğu devre geçtiğinde Kars en yeşil ve çiçekli dönemini yaşamaktadır. Dolayısıyla gezginci arıcılık için aranan bir yerdir. Yerli halkın arıcılıkla fazla uğraşmamasına rağmen özellikle Karadeniz Bölgesinden gelen arıcılar bal üretiminin önemli bir bölümünü karşılamaktadır.

Kars'ta tarım sektörü gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYİH) içinde yaklaşık olarak %35'ler civarında pay almaktadır. Sabit fiyatlar bazındaki GSYİH rakamları incelendiğinde, 1987 yılında tarım sektörünün il GSYİH'sı içindeki payının %39,6 oranında olduğu ve bu payın 1987–1993 döneminde dalgalı bir seyir izleyerek 1993'de en düşük seviyesi olan %29,6 düzeyine düştüğü görülmektedir. Bu düşüşte Ardahan ve Iğdır'ın 1992 yılında il olup, Kars'tan ayrılmaları etkili olmuştur. Ardahan ve Iğdır ayrıldıktan sonraki verileri içeren 1994–2001 döneminde tarımsal hasılanın il GSYİH'sı içindeki payının %33 ile %37 arasında değiştiği görülmektedir. İlde tarımsal hasıla, 1994–2001 döneminde, yıllık ortalama %1,96 oranında büyüme hızı kaydederken, aynı dönemde Doğu Anadolu Bölgesi'nde tarımsal hasıla %14,8 oranında, Türkiye genelinde ise %0,55 oranında yıllık ortalama büyüme hızı kaydetmiştir.

Kars'ın ülke ve bölge içindeki payları incelendiğinde; Kars tarımsal hasılasının Doğu Anadolu Bölgesi tarımsal hasılası içindeki payının 1987 yılındaki %6,92'den 2001 yılında %6,14'e gerilediği, ülke içindeki payının ise %0,46'dan %0,43'e gerilediği görülmektedir. Ardahan ve Iğdır'ın 1992 yılında il olup, Kars'tan ayrıldıktan sonraki verileri içeren 1994–2001 dönemi Kars'ın ülke ve bölge içindeki payları

incelendiğinde ise Kars tarımsal hasılasının Doğu Anadolu Bölgesi tarımsal hasılası içindeki payının %6,21'den %6,14'e gerilediği, ülke içindeki payının ise %0,39'dan %0,43'e yükseldiği görülmektedir.

Kars ili tarımsal hasılasının yıllar itibariyle gelişimi ve Doğu Anadolu Bölgesi ile Türkiye tarım hasılası içindeki payı Tablo 5'de verilmiştir.

TABLO 5: KARS İLİ TARIMSAL HASILASININ YILLAR İTİBARIYLA GELİŞİMİ*

Yıllar	İl GSYİH'sı İçindeki Payı (%)	Türkiye Tarımsal Hasıla İçindeki Payı (%)	Doğu Anadolu Bölgesi Tarımsal Hasıla İçindeki Payı (%)	Tarımsal Hasılanın Büyüme Hızı (%)
1987	39,56	0,46	6,92	-
1988	40,82	0,43	6,30	1,14
1989	36,22	0,40	5,96	-14,62
1990	40,91	0,47	7,14	27,84
1991	36,89	0,41	6,25	-15,00
1992	35,77	0,56	9,10	43,07
1993	29,61	0,35	5,83	-38,19
1994	33,07	0,39	6,21	12,13
1995	35,05	0,38	6,12	-2,00
1996	33,75	0,36	6,06	-0,94
1997	34,01	0,38	6,10	4,51
1998	36,72	0,43	7,08	20,87
1999	37,02	0,44	6,79	-1,71
2000	32,84	0,38	5,85	-10,20
2001	34,00	0,43	6,14	5,93

Kaynak: TÜİK

2.3.2. Sanayi

Kars ilinde sanayi görece geri durumdadır. Bir ilin, bir yörenin ekonomik gelişmişliği imalat sanayi sektöründe yapılan yatırımlar ve üretim kapasitesiyle doğrudan ilişkilidir. Yaratılan istihdam, gelir ve ileri-geri bağlantılar nedeniyle diğer sektörlerle yaptığı katkı bakımından imalat sanayi, bir yöre ekonomisinde hayati öneme sahiptir. Sanayinin gelişmesi açısından yörenin bulunduğu coğrafi konum, sahip olduğu yer altı ve yer üstü kaynaklar ile insan gücü belirleyici olmaktadır. Bu bakımdan değerlendirildiğinde; Kars ilinde gerekli potansiyelin harekete geçirilemediği görülmektedir. Kars ilinde imalat sanayi yeterince gelişmemiş olup, il ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayalı bir yapıya sahiptir. 2001 yılı cari fiyatlarla il gayri safi yurtiçi hasılası içinde imalat sanayinin payı %4,1'dir.

Bir ilde ya da yörede sanayinin gelişmesinde doğal kaynaklar ve hammadde potansiyelinin yanısıra altyapı da önemlidir. İmalat sanayinin çevreye zarar vermeden gelişmesi ve dışsal faydanın değerlendirilebilmesi bakımından sanayi altyapısının oluşturulması gerekmektedir. Bu konuda sanayinin altyapısını oluşturan Küçük Sanayi Siteleri (KSS) ve Organize Sanayi Bölgeleri (OSB) yatırımları büyük önem taşımaktadır. Kars'ta merkez ilçede bir, Sarıkamış, Kağızman ve Selim ilçelerinde birer olmak üzere dört tane Küçük Sanayi Sitesi oluşumu mevcuttur. Bunlardan merkez ilçe KSS 408 işyeri kapasiteli olup, 272 işyeri tamamlanarak hizmete girmiş, 136 işyerinin inşaatı tamamlanmış hak sahiplerine dağıtımı beklenmektedir. Sarıkamış KSS'de 79 işyerinden 54'ü tamamlanmış, 25 işyeri için 1999 yılından beri ödenek beklenmektedir. Selim ve Kağızman ilçeleri için öngörülen 100'er işyeri kapasiteli KSS'leri yatırım programına alınmıştır.

1975 yılında Bakanlar Kurulu Kararı ile kurulması öngörülen Organize Sanayi Bölgesi (OSB) 1.907.000 m² alan üzerinde 80 parsel olarak planlanmıştır. 1976 yılında inşaatına başlanan Organize Sanayi Bölgesi'nin idare binası, çıraklık okulu, bakım garajı, lojmanları ve kafeterya binası ve altyapısı tamamlanarak hizmete sunulmuştur. Tahsise sunulan 78 parselin tamamının arsa tahsisi yapılmıştır. Bugüne kadar 43 tesis tamamlanarak işletmeye açılmıştır. 30 tesisin ise inşaat, makine montaj çalışmaları devam etmektedir. Beş parselde ise temel atılması beklenmektedir.

İlde temel faaliyet konularından biri olan hayvancılık son yıllarda gerilemeye başlamıştır. Kars'ta hayvancılığın yeniden canlandırılması amacıyla Kars Besi Organize Sanayi Bölgesi'nin kurulması için 1998 yılında girişimlerde bulunulmuştur. Müteşebbis Teşekkül Heyeti oluşturulan Besi Organize Sanayi Bölgesi için yer tespiti yapılmış, 2007 yılı yatırım programına alınmıştır.

İl ekonomisinde tarım ve hayvancılık başat sektör olduğundan, ilde kurulan sanayi tesislerinin de büyük bir çoğunluğu tarıma dayalı sanayi işletmelerinden oluşmaktadır. Kars'ta tarımdan elde edilen gelirin tarımsal sanayi yatırımlarına yönlendirilmesi, bölge tarım ürünlerini değerlendirme çabaları gıda, diğer tarımsal sanayi tesislerinin kurulmasına neden olmuştur. İlde yaygın olarak yapılan hayvancılık et ve süt ürünleri üretimini olumlu yönde etkilemiş, gıda sektöründe birçok işletme faaliyete geçmiştir. İl imalat sanayiinde istihdam bakımından ikinci

sırayı taş ve toprağa dayalı sanayii almaktadır. Sektörde çimento, hazır beton, beton parke-bordür, taş-mermer işleme tesisleri faaliyet göstermektedir. Deri sektöründe faaliyet gösteren ve Sarıkamış'ta bulunan ayakkabı fabrikası ilde en çok istihdam yaratan ikinci kuruluş konumundadır. Dört tesisin yer aldığı ağaç ürünleri sektöründe ağırlıklı olarak parke-kereste üretimi yapılmaktadır. Metal eşya sektöründe fittings ve çivi üretimi yapan iki tesis faaliyet göstermektedir. Plastik sanayinde yer alan iki firmadan biri boru, diğeri plastik enjeksiyon üretimi yapmaktadır. Kimya sanayiinde bir tesis faaliyet göstermekte olup, temizlik malzemeleri üretmektedir.

Kars ili sanayi hasılasının il GSYİH'sı içindeki payı yaklaşık olarak %7'ler seviyesindedir. Sabit fiyatlarla 1987 yılında sanayi sektörünün il GSYİH'sı içindeki payı %7,25 iken 1994 yılında en yüksek değeri olan %10,18'e yükselmiş daha sonraki yıllarda ise düşmüş ve 2001 yılında %6,44 olarak gerçekleşmiştir.

1987–2001 döneminde il sanayi hasılasındaki artış oranı yıllık ortalama %0,69 olurken aynı dönemde Doğu Anadolu Bölgesindeki yıllık ortalama artış %0,67 ülke geneli sanayi hasılasındaki yıllık ortalama artış ise %3,44 olmuştur. İl sanayi hasılasındaki yıllık ortalama artış hızı bölgenin az da olsa üzerinde, ülke toplamının altında kalmıştır. Bir başka deyişle il sanayi sektörünün bölge sanayi hasılasına katkısı hemen hemen aynı kalırken ülke sanayi hasılasına katkısı düşmüştür. Nitekim Kars sanayi hasılasının Doğu Anadolu Bölgesi sanayi hasılası içindeki payı 1987 yılında %2,05 iken 2001 yılında %2,06'ya yükselmiş, ülke toplam sanayi hasılası içindeki payı 1987 yılında %0,06 iken 2001 yılında %0,04'e gerilemiştir.

Kars sanayi hasılası 2001 yılında cari fiyatlarla il gayri safi yurtiçi hasılasının yaklaşık olarak %4,8'ini oluşturmaktadır. 2001 yılında il sanayi hasılasının %85,9'u imalat sanayi, %13,3'ü elektrik, gaz ve su, %0,8'i madencilik alt sektörleri tarafından gerçekleştirilmiştir.

Kars ili sanayi hasılasının yıllar itibariyle gelişimi, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye sanayi hasıllarıyla karşılaştırmalı olarak Tablo 6'da verilmiştir.

TABLO 6: KARS İLİ SANAYİ HASILASININ GELİŞİMİ

Yıllar	İl GSYİH'sı İçindeki Payı (%)	Türkiye Sanayi Hasılası İçindeki Payı (%)	Doğu Anadolu Sanayi Hasılası İçindeki Payı (%)	Sanayi Hasılasının Büyüme Hızı (%)
1987	7,25	0,06	2,05	
1988	8,05	0,06	2,05	8,80
1989	8,70	0,06	2,21	3,97
1990	6,74	0,05	1,67	-12,34
1991	7,75	0,05	2,13	8,39
1992	7,95	0,07	2,98	51,40
1993	8,53	0,06	2,29	-19,86
1994	10,18	0,07	2,83	19,73
1995	7,51	0,04	1,94	-31,79
1996	7,55	0,04	1,96	3,46
1997	7,45	0,04	1,69	2,32
1998	7,34	0,04	1,89	10,41
1999	6,82	0,04	1,93	-9,49
2000	7,38	0,04	2,18	9,50
2001	6,44	0,04	2,06	-10,70

Kaynak: TÜİK

2.3.3. Hizmetler Sektörü

Kars ili ekonomisinde, ağırlıklı olarak hizmetler sektörünün payı yüksektir. 1987 yılında il GSYİH'sı içinde %53,18 olan hizmetler sektörünün payı, 1987–1997 döneminde yaklaşık olarak %12 artmış 2001 yılında %59,57 seviyesine yükselmiştir.

Kars ili ekonomisinde tarımsal üretim kültürünün hâlâ belirleyici konumda olması imalat sanayinin de ağırlıklı olarak tarımsal kaynak potansiyeline bağlı olarak gelişmesi ve de çeşitlilik arz etmemesi, GSYİH içinde tarım sektörünün ve sanayinin payının düşük düzeylerde kalmasına neden olmaktadır.

Kars ilinde ticaret sektörü, küçük esnaf ve işletmelerden oluşan, ağırlıklı olarak tarımsal ve hayvansal ürünler, gıda maddeleri, giyim, ev araç gereçleri, inşaat malzemeleri ile diğer tüketim mallarının ticarete konu olduğu bir sektördür. Nispeten içe dönük bir yapı arzeden ticaret sektöründe, ilde üretilen mamullerin büyük bir kısmının pazarlandığı yer Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesidir. İlin ticari faaliyetlerinde tarım ve hayvancılık ürünleri önemli bir yer tutmaktadır. Canlı hayvan ve hayvansal ürünler Ankara ve İstanbul gibi büyük illerde pazar bulmaktadır. İl dışına satılan en önemli ürünler canlı hayvan, şeker, çimento ve süt ürünleridir.

Kars'ta hizmetler sektöründe yaratılan hasılanın, Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi hizmetler sektörü hasılası içindeki payına bakıldığında, 2001 yılı itibariyle Kars'ın, Türkiye geneli hizmetler sektörü hasılası içinden %1,8, bölge hizmetler sektörü

hasılası içinden de %5,19 oranında bir pay aldığı ve bu payın 1987–2001 döneminde pek fazla bir değişim göstermediği dikkati çekmektedir.

İlde hizmetler sektörünün gelişimi, tarım ve sanayi sektörünün aksine, Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin sağlamış olduğu büyüme hızına yakın bir gelişim göstermiştir. Nitekim Kars'ta hizmetler sektörü, 1987–2001 döneminde, yıllık ortalama %2,4 oranında bir büyüme hızı kaydederken, aynı dönemde Doğu Anadolu Bölgesi'nde %2,1 oranında, Türkiye genelinde ise %3,0 civarında yıllık ortalama büyüme hızı sağlanmıştır.

TABLO 7: KARS İLİ HİZMETLER SEKTÖRÜ HASILASININ GELİŞİMİ

Yıllar	İl GSYİH'sı İçindeki Payı (%)	Türkiye Hizmetler Sektörü Hasılası İçindeki Payı (%)	Doğu Anadolu Bölgesi Hizmetler Sektörü Hasılası İçindeki Payı (%)	Hizmetler Sektörü Hasılasının Büyüme Hızı (%)
1987	53,18	0,19	5,00	
1988	51,13	0,18	4,96	-5,77
1989	55,08	0,19	4,98	3,67
1990	52,35	0,18	4,98	7,57
1991	55,37	0,18	4,88	-0,29
1992	56,28	0,25	6,86	49,96
1993	61,85	0,19	5,26	-17,95
1994	56,75	0,19	4,96	-7,88
1995	57,44	0,16	4,85	-6,42
1996	58,70	0,16	4,84	5,15
1997	58,54	0,15	4,89	3,43
1998	55,93	0,16	5,06	6,95
1999	56,16	0,16	4,99	-2,12
2000	59,78	0,16	5,03	7,77
2001	59,57	0,18	5,19	1,97

Kaynak: TÜİK

Kars'ta hizmetler sektöründe 2001 yılında yaratılan hasılanın yaklaşık üçte biri ticaret sektörü tarafından oluşturulmakta olup hizmetler sektörü içinde ağırlıklı bir yere sahiptir. Ticaret sektörünü ulaştırma ve haberleşme sektörü izlemekte, inşaat sektörünün il gayrisafi yurtiçi hasılasına katkısı nispeten düşüktür.

2.3.4. Turizm Sektörü

Mevcut Durum ve Potansiyel Kaynaklar

Turizm sektörü gerek döviz ve istihdam yaratan ekonomik özellikleri, gerekse insanların fiziksel ve ruhsal dinlenme ihtiyacını karşılayarak, farklı kültürleri bir araya getiren ve yarattığı kaynak kullanımı yönleriyle dünyanın en hızlı gelişen hizmet

sektörlerinden biri haline gelmiştir. Dünyada geliştirilen sürdürülebilir turizm politikalarına paralel olarak ülkemizde de doğa, kültür ve insan elemanları arasındaki hassas denge korunarak, çevre, biyolojik çeşitlilik ve eko-sistemlerin sürekliliğini gözeterek dünya turizm pazarından daha fazla pay alınması bölge ve ülke kalkınmasına katkı sağlayacaktır.

Kars, ülkemizin en doğusunda, karasal iklimin hüküm sürdüğü en soğuk illerimizden biridir. İlin coğrafi konumu sanayinin gelişmesi için olumsuz etkiler taşısa da iç ve dış turizm açısından önemli bir potansiyele sahiptir. İl, ülkemizin başlıca kış turizm merkezlerinden birisi olup, kültür turizmi açısından da tarihin çok eski dönemlerine uzanan antik kalıntıları ve ören yerleri ile bir cazibe merkezidir.

Doğal Kaynaklar

Kış Turizmi

Sarıkamış ilçesinde bulunan Kayak Merkezi, kış sporları ve kış turizmi bakımından ülkemizdeki I. Derecede Öncelikli beş merkezden biridir. Turizm Bakanlığı tarafından nazım imar planı yapılan Sarıkamış Kayak Merkezi Cıbiltepe, Süphan Dağı ve Ağbaba olmak üzere üç kayak alanında toplam 15.000 kayakçı/gün potansiyele sahiptir. Bu üç kayak alanından birinci gelişme bölgesi olarak saptanan ve yatırıma açılan Cıbiltepe Kayak Merkezi 5.000 kayakçı/gün kapasiteye sahiptir.

Toplam 12 kilometreyi bulan, beş etaplı piste sahip, 2500 rakımlı Cıbiltepe kayakçıların tercih ettiği kristal karla kaplıdır. Kayak alanı 2100 -2634 metre yükseklikleri arasında, sarıçam ormanları içerisinde yer almaktadır. Normal kış koşullarında yılda ortalama olarak 4 ay, 8 ile 100 cm kalınlığında karla kaplı olan Sarıkamış'ta, en uygun kayak mevsimi 10 Aralık–10 Nisan tarihleridir. Sarıkamış çevresi özellikle 'Alp ve Kuzey Disiplini' kayak uygulamaları ile 'kayak safari' ve 'kızaklı geziler' için çok uygun ortam sunmakta, 'snowboard' sporu ise kısmen yapılabilmektedir. Sarıkamış Kayak Merkezi Slalom, Büyük Slalom ve Süper-C kayak türlerini yapmaya elverişlidir.

Sarıkamış Kayak Merkezi Kars hava alanına 50 km, şehir merkezine ise 60 km. uzaklıktadır. Kayak tesislerine en yakın havaalanından (Kars havaalanı 40 dakika ve Erzurum havaalanı 90 dakika) otobüsle ulaşmak mümkündür. Şehir merkezinden kayak tesislerine ulaşım, özel araçlarla mümkündür.

Kayak Merkezinde (Cıbiltepe) toplam 250 yatak kapasiteli üç konaklama tesisi bulunmaktadır. Halen inşaatı devam eden üç otel tamamlandığında Kayak Merkezindeki konaklama tesislerinin yatak kapasitesi 1.224 olacaktır. Mevcut tesislerde kayak öğretmeni ve kiralık kayak malzemesi temini mümkündür. İlk yardım, güvenlik ve sağlık hizmetleri verilmektedir.

Sarıkamış Kayak Merkezinde iki adet telesiyej, bir adet teleski tesisi hizmet vermektedir. Sarıçam Kayak Tesisleri 2400 kişi/saat kapasiteli, diğer telesiyej ise 800 kişi/saat kapasitelidir. Ayrıca Cıbiltepe'ye Turizm Bakanlığı iki adet dördü teleski yaptırmıştır.

Jeotermal Kaynaklar ve Termal Turizm

Kars ili jeotermal kaynak potansiyeli olan bir ildir. Ancak ildeki bu kaynaklardan yeteri kadar yararlanılmamaktadır. Kars'taki jeotermal kaynakların çoğunda konaklama tesisi bulunmamaktadır. Kağızman'daki Kötek kaplıcaları, Aktaş ve Kızıltaş kaplıcaları ve Akyaka kaplıcaları yörede bilinen kaynaklardır. Sarıkamış ilçesindeki Karaorganlı İçmesi, konaklama tesisleri bulunan ve yöre halkı tarafından suyunun şifalı olduğuna inanılan bir kaynaktır. Kaynak suyu özellikle mide rahatsızlıklarına iyi gelmektedir. Susuz ilçesindeki kaynak romatizmal hastalıklara iyi gelmektedir. Akyaka kaplıcaları ise bakımsızlıktan dolayı kullanılamamaktadır.

Su Kaynakları ve Diğer Doğal Oluşumlar

Kars ili plato ve yaylalardan oluşmaktadır. Bu nedenle yayla ve av turizmi açısından önemli bir potansiyele sahiptir. Ayrıca il sınırları içinde bulunan Kuyucuk Gölü, Çalı Gölü ve Balık Gölü nesli tükenmekte olan bazı kuşların üreme alanları olup, doğal Kuş Gözlem Alanlarıdır. Kuyucuk Gölü 219 km² büyüklüğünde tatlı su gölüdür. Göl doğal koruma alanı olup, gölde **dikkuyruk** bulunmaktadır. Merkez ilçe sınırları içinde kalan ve koruma altında bulunan Balık Gölü, barındırdığı 10 çift **dikkuyrukla** önemli kuş alanlarından biridir. Ayrıca Susuz ilçesi yakınlarındaki Susuz Şelalesi ve Kağızman'ın kuzeyinde bulunan Aras Nehri Kanyonu, vahşi doğal güzelliklere sahip görülmeye değer yerlerdir.

• Tarihi ve Kültürel Kaynaklar

Kars'ta ilk yerleşimin Cilalı Taş Devrinde M.Ö. 9000–8000 tarihinde olduğu tahmin edilmektedir. Bölgede sırasıyla Hurriler, Urartular, İskitler, Partlar, Sasaniler ve

Bizanslılar egemenlik kurmuştur. 1064 yılında Selçuklu Sultanı Alpaslan, şehir ve civarını fethetmiş, böylelikle Türk kavimlerine Anadolu yolunu açmıştır. Kars ve çevresinde Moğollar ve Akkoyunlular, Karakoyunlular gibi Türk devletleri hüküm sürmüştür, 1514 yılında Yavuz Sultan Selim bölgeyi fethettikten sonra Osmanlı İmparatorluğuna katılmıştır. Çok sayıda uygarlığa sahne olmuş Kars ilinde dokuz tarihi ve bir doğal sit bulunmaktadır. Ayrıca ilde 321 adet kültür ve tabiat varlığı bulunmaktadır.

Ani Ören Yeri

İçinde farklı dönem ve uygarlıklara ait birçok tarihi eserin yer aldığı Ani Ören Yeri Akyaka ilçesi sınırları içinde Kars merkez ilçeye 42 km uzaklıktadır. Ani Ören Yeri Türkiye– Ermenistan sınırını ayıran Arpaçay Nehrinin batı yakasında Türkiye sınırları içerisinde volkanik bir tuf tabakası üzerine kurulmuş bir ortaçağ şehridir. Ören yeri Anadoluya İpek Yolu üzerinden girişte ilk konaklama merkezi olduğundan aynı zamanda bir ticaret merkezidir. Antik kentin zenginliği de buradan gelmektedir. Ören yerinin en eski tarihi M.Ö. 5000 yıllarına kadar uzanmaktadır. Tarih öncesi dönemde ören yerindeki yerleşim, bostanlar deresi olarak bilinen vadideki volkanik oluşumlu mağaralardan oluşmuştur. Bugünkü ören yerini oluşturan içkale M.S. 4. yy'da Kars Şehrine ismini veren Karsaklılar tarafından yaptırılmıştır. Ören yerinin dış cephe surları Bagratlı Kralı Aşot tarafından M.S. 964 yılında yaptırılmaya başlanmış daha sonra Kral III. Sembat 978 yılında 2. takviye sur sistemini yaptırmış, 1064 yılında Selçuklu Sultanı Alparslanın Ani'yi fethetmesinden sonra Ani beyi olan Ebul Menucehr tarafından 1064–1072 arasında 3. sur sistemini yaptırmıştır. Kurulduğu arazi üzerine uyumu sağlamak amacıyla üçgenimsi bir şekilde inşa edilen surların yedi giriş kapısı mevcut olup, bu kapıların en önemlileri Aslanlı Kapı, Kars Kapısı, Sarnıçlı Kapılardır. Şehrin surlarını kuşatmalara dayanıklı hale getirmek için surlar arasına yapılan destekleme kuleleri aynı zamanda erzak ve tahıl deposu olarak kullanılmıştır. Arazinin eğimine göre yer yer beş metre yüksekliğe kadar oluşan surların dış cephelerinde Haç Motivleri, Aslan ve yılan kabartmalı rölyefler, çini süslemeler mevcuttur. Ören yerinin ana giriş kapısı olan aslanlı kapı iki büyük giriş kapısından oluşmaktadır. Aslanlı kapının bulunduğu surların Doğu yanındaki burç üzerinde Selçuklu Sultanı Alparslan'ın şehri 1064 yılında feth etmesini belgeleyen dört satırlık Kufi İslami Kitabe mevcuttur.

Kaleler, Surlar

Kars Kalesi: Merkez Kale veya İç Kale olarak da anılan Kars Kalesi 10. yüzyılda yapılmıştır. 1386'da Timur tarafından yerle bir edilmiş ve 1579'da yeniden yapılmıştır.

Surlar: Kuzey surları ilk defa 972'de yapılmıştır. 977–990 yıllarında doğu surları eklenerek, güçlendirilmiştir. 12. yy.da Selçuklular tarafından hastane olarak kullanılan Ejderha Kulesi Anadolu'nun en eski hastanelerindendir

Selçuk Sarayı: Ani ören yerinin kuzeybatı ucunda yer almakta olup, oldukça görkemlidir. Dış kapısında bulunan zengin mozaik şeklindeki taç kapısı geometrik motiflerle süslenmiştir. İçte muhtelif odalar, galeri, depolar ile çeşmesiyle büyük bir yapı kompleksi oluşturur.

Beylerbeyi Sarayı: Kale eteğindeki Saray, 1579'da Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. İki katlı olan yapı 1828 yılına kadar Kars Hükümet Konağı olarak kullanılmıştır.

Camiler

Evlıya Camisi ve Selçukluların Anadolu'da inşa ettikleri ilk cami olan Menuçehr Camisi ilin önemli camileridir.1579'da yaptırılan ilk cami yıkıldığından, 17. yüzyılda toprak damlı olarak yeniden inşa edilmiştir. Avlusundaki türbeden dolayı bu adı almıştır.

Menucehr Cami (Ani Harabeleri): Ani antik kenti içerisinde. 1072 yılında Seddatoğulları'ndan Ebu Süca Manucehr tarafından yaptırılan cami, Selçukluların Anadolu'da inşa ettikleri ilk cami olarak dikkat çekmektedir. Tavanlarında mozaik görünümlü renkli taşlar ve zengin motifli geometrik süslemeleriyle, Anadolu Selçuklu eserlerinin en güzel örneklerindedir.

Ebul Muammeral Cami (Boz Minare-Ani Harabeleri): Ani Kentinin orta kısmında yer alan cami, son Seddatlı Sultanı Şahan Şah tarafından yaptırılmıştır. Tahrip edilmiş olan caminin minaresi yana devrilmiş olarak durmaktadır.

Keçel Kilisesi (Aziz Pirkitch Kilisesi-Ani Harabeleri): Ani Harabelerinde, 1034-1036 yıllarında Gregor'un torunu Abugremrizents Daklavini'nin oğlu tarafından yaptırılmıştır. 1173 yılında Papaz Tridot tarafından onarılmış, 1291 yılında ana

yapıya bir çan kulesi eklenmiş, 1342 yılında kubbe onarılmıştır. Halen yıldırım çarpması sonucu bina yarı yarıya yıkık durumdadır.

Şirli Kilise (Aziz Gregor Kilisesi-Ani Harabeleri): Ani Harabelerinde, 1215 yılında Şeddatlı Sultanlığı himayesindeki azınlıkların isteği üzerine Tigran tarafından yaptırılmıştır. Kubbesinin iç kısmındaki süslemelerle dikkat çeken ana yapının büyük kısmı tahrip olmuştur.

Abughamrent Gregor Kilisesi (Ani Harabeleri): Ani Harabelerinde, Ani Kralı II. Gagik tarafından 998 yılında Gregor adına yaptırılmıştır.

Güvercinli Kilise (Genç Kızlar Kilisesi-Ani Harabeleri): Ani Harabelerinde, XII. veya XIII. yüzyılda yapıldığı sanılan bu yapı, büyük surların dışında Arpaçay kenarında sarp bir kayalık üzerinde inşa edilmiştir.

Kemserakanlı Kilise (Ani Harabeleri): Ani Harabelerinde, 922 yılında inşa edilen bu kilisenin halen üzerinde ilkel insan motifleri bulunan tek duvarı kalmıştır.

Meryem Ana Katedrali (Fethiye Cami-Ani Harabeleri): Katedralin Ani Kent merkezinde yapımına 1010 yılında II. Sembat zamanında başlanılmış olup, I. Gagik döneminde bitirilmiştir. 1064 yılında Alpaslan'ın Aniyi fethiyle birlikte bir süre cami olarak kullanılmıştır. 1319 yılında depremden hasar görmüş ve Mimar Tiridot tarafından onarılmıştır. Halen bu yapı Ani'de bulunan en iyi korunmuş yapılar arasındadır.

Arak Eltos Kilisesi (Ani Harabeleri): Ani harabelerinde 1031 yılında inşa edilen kilise patrikhane olarak yapılmıştır. 1064 yılında Selçukluların Ani'yi ele geçirmeleri ile kervansaray haline getirilmiştir.

Havariler Kilisesi (Kümbet Cami-Merkez): Kars Kalesinin güney eteğinde Kaleiçi Mahallesinde yer alan kilise, günümüze kadar iyi korunmuştur. M.S. 932-937 yılları arasında Kars'ı başkent yapan Bağratlı Kralı Abbas tarafından yaptırılmıştır. Uzun süre kilise olarak kullanıldıktan sonra, yapı 1064 yılında Selçuklular tarafından camiye çevrilmiş, sonraki dönemlerde yine kilise olarak kullanılmıştır.

Hamamlar

İlbeyoğlu Hamamı: Halen kullanılmakta olan hamam Muradiye Hamamı olarak tanınır. Kabartma ve süslemeleri 18. yüzyıl mimari özelliklerini taşır.

Mazlumağa Hamamı: Taşköprü'nün solunda yer alan bu hamam 1579'da yapılmıştır.

Köprüler

Taşköprü: Sultan III. Murat tarafından 1579 yılında kentin onarımı sırasında yaptırılmıştır. İlk köprü yıkıldığından, eski ayaklar üzerine 1719'da bugünkü köprü inşa edilmiştir.

Turizme Yönelik Arz (Tesisler)

İldeki mevcut tesisleri Turizm İşletme Belgeli ve Belediye Belgeli tesisler olarak iki grupta inceleyebiliriz. Kars ilinde Turizm İşletme Belgeli tesis sayısı (5'i otel) 6 adet olup bu tesislere ait oda sayısı 417, yatak kapasitesi 863'dür. İldeki Turizm İşletme Belgeli tesislerin yatak kapasiteleri aşağıdaki gibidir.

TABLO 8: KARS İLİNDEKİ TURİZM İŞLETME BELGELİ TESİSLER (2006)

Tesis Yeri	Türü	Adedi	Oda Sayısı	Yatak Sayısı
Merkez İlçe	4 Yıldızlı	1	150	304
Merkez İlçe	3 Yıldızlı	1	41	76
Merkez İlçe	1 Yıldızlı	1	14	26
Merkez İlçe	Özel Belgeli	1	8	20
Sarıkamış	5 Yıldızlı	1	149	328
Sarıkamış	3 Yıldızlı	1	55	109
TOPLAM		6	417	863

KAYNAK: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü.

Kars'ta 2006 sonu itibariyle Turizm Yatırım Belgesi alan 6 adet firma bulunmaktadır. Turizm Yatırım Belgesi bulunan firmalar Merkez ilçede toplam 135 oda 272 yatak kapasitesine sahip üç yıldızlı iki otel, Sarıkamış ilçesinde toplam 735 oda 1670 yatak kapasitesine sahip üç tane dört yıldızlı, bir tane üç yıldızlı otel yapacaklardır.

Kars'ta turizm sektörüne hizmet verebilecek nitelikte olan Belediye Belgeli tesislerin sayısı ise 21 olup, bu tesislerin oda sayısı 419, yatak kapasitesi ise 837'dir. İldeki belediye belgeli tesislerin 17 tanesi merkez ilçede, iki tanesi Arpaçay ilçesinde bir Kağızman, biri de Sarıkamış ilçesindedir.

Turizme Yönelik Talep

Kars ili sahip olduğu kültürel ve tarihi kaynaklar ve taşıdığı potansiyele rağmen turizm sektörü yeterince gelişmemiştir. İlde konaklamayla sonuçlanan talep, turizm sektörünün il ekonomisine katkısını istenen düzeye ulaştırmaktan uzaktır.

Kars ili konaklama ve geceleme istatistikleri incelendiğinde; turizm işletme belgeli tesislerde 2006 yılı itibariyle 5.468'i yabancı, 35.922'si yerli olmak üzere toplam 41.390 kişi tesislere giriş yapmış, bunlara ilişkin geceleme sayısı ise 6.960'ı yabancı, 53.908'i yerli olmak üzere toplam 60.868'dir. Ortalama kalış süreleri açısından 2006 yılı değerlendirildiğinde; turizm işletme belgeli tesislerde yabancıların 1,3 gün, yerlilerin 1,5 gün kaldığı, tesislerin ortalama doluluk oranının ise %18,22 olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak Kars, zengin tarih ve kültür varlığı ile doğal kaynak potansiyeline sahip olmasına rağmen turizm gelirlerinden yeterli payı alamamaktadır. İl turizm potansiyelinin daha etkin değerlendirilerek, gelir yaratacak bir yapıya kavuşturulması, turizm altyapısının geliştirilmesi, turizmde arz ve talebin nicelik ve niteliğinin artırılmasına yönelik olarak planlar yapılması ve uygulamaya konulması gerekmektedir.

Turizm altyapısının geliştirilebilmesi için; doğal çevrenin geliştirilmesi ve rekreasyon turizminde kullanılması, tarih ve kültür varlıklarının korunması ve kültür turizminde daha etkin değerlendirilmesi, insan kaynaklarının eğitim ve kültür düzeylerinin yükseltilmesi ve turizm sektörüne motivasyonu, turizmin geliştirilmesine yönelik, altyapı, plan-proje gereksiniminin, nitelik ve önceliklerinin belirlenmesi büyük önem arz etmektedir. Ayrıca yatırımların mekansal dağılımında kaynak israfını önleyecek hiyerarşik ilişkilerin kurulması ve önceliklerin belirlenerek potansiyel kaynaklara dayalı olarak geliştirilecek turizm türlerinin tespiti, yatırımların bu kapsamda çeşitlendirilmesi, talep artışı sağlayacak fiziki ve organizasyonel kararların alınması, turizm arz ve talebinin nicelik ve nitelik açısından yönlendirilmesinde etkili olacaktır.

2.3.5. Bankacılık

Kars'ta 2006 yılı itibariyle toplam sekiz ayrı banka faaliyet göstermektedir. Bu, aynı yıl Türkiye genelinde 46 olan banka sayısının hayli altındadır. İldeki şube sayısı ise 19 olup şube sayısının yarıya yakın bölümü Merkez ilçede hizmet vermektedir.

İlde bankacılık, daha ziyade Merkez ilçede gelişmiş durumdadır. Diğer ilçelerde ise bankacılık sektörü henüz gelişmemiş durumda olup yöre halkının bankacılık hizmetlerinden yararlanma düzeyi düşük seviyededir. İlçelerde bankacılık sektörünün gelişmemesinin en önemli nedeni, bu yerleşim yerlerinin ekonomik yönden görece gelişmemiş olması ve kişi başına düşen tasarruf miktarının da düşüklüğüdür. Yeterince gelişmemiş bu ilçelerde, bankacılık faaliyetleri daha ziyade bir ya da iki bankaya ait şubeler tarafından yürütülmektedir.

Kars ilinde şube başına düşen kişi sayısı incelendiğinde, 2000'de 14.818 olan kişi sayısının 2000–2006 döneminde %1,9 oranında artışla 15.105'e yükseldiği görülmektedir. Türkiye genelinde ise 2000'de şube başına düşen kişi sayısı 8.658 iken, 2006'da 10.728'e ulaşmıştır.

TABLO 9: KARS VE TÜRKİYE GENELİ BANKACILIK İSTATİSTİKLERİ

	Kars			Türkiye		
	2000	2006	Dönemsel Değişim (%)	2000	2006	Dönemsel Değişim (%)
Banka Sayısı	10	8	-20	79	46	-41,8
Şube Sayısı	22	19	-18,9	7.787	6.849	-12,6
Şube Başına Düşen Kişi Sayısı	14.818	15.105	1,9	8.658	10.728	23,9
Mevduat (*)	64	161	151,5	101.884	221.648	117,5
Kredi (*)	87	193	121,8	50.931	154.602	203,6
Kredi/Mevduat Oranı (%)	135,7	120,0	-11,6	50,0	69,8	39,6
Şube Başına Düşen Mevduat (*)	2,9	8,5	193,1	13,0	32,4	149,2
Şube Başına Düşen Kredi (*)	3,9	10,1	158,9	6,5	22,6	249,2
Kişi Başına Düşen Mevduat (USD)	196,1	559,4	185,2	1.405,3	2.791,7	98,6
Kişi Başına Düşen Kredi (USD)	302,3	671,2	122,1	609,4	1.774,5	180,7

(*): Milyon USD.

KAYNAK: Türkiye Bankalar Birliği.

Mevduat Durumu:

Kars'ta 2006 yılı itibariyle 225.655 bin YTL'lik (161 milyon USD) banka mevduatı toplanmış olup bu tutar, Doğu Anadolu Bölgesi mevduatının %4,8'ini, Türkiye toplam banka mevduatının ise %1 gibi düşük bir bölümünü oluşturmaktadır. Mevduatın

türlerine göre dağılımına bakıldığında, Kars'taki toplam mevduatın %83,8'i (189 milyon USD) YTL mevduattan, %16,2'si de (36.495 milyon USD) yabancı para (döviz tevdiatı) mevduatından oluşmaktadır.

Kars ili kişi başına düşen banka mevduatı incelendiğinde, ilde 2006 yılı itibariyle kişi başına düşen mevduatın 559 USD olduğu ve bu, 582 USD olan bölge ortalamasının ve Türkiye genelinin de (2.792 USD) altında gerçekleşmiştir. Kars ili kişi başına düşen banka mevduatı açısından, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan 14 il içerisinde sekizinci sırada yer almaktadır.

İlde 2006 yılı itibariyle şube başına düşen mevduat miktarı 8,5 milyon USD iken, Doğu Anadolu Bölgesi'nde 11 milyon USD, Türkiye genelinde ise 32,4 milyon USD'dir.

Kars ili banka mevduatının millî gelire oranı incelendiğinde, 1990 yılında %11,2 olan mevduat/millî gelir oranının 1995'te %34,1 düzeyine yükselmişken, 2000'de %17,2 düzeyine gerilediği görülmektedir. Aynı oran 2001 yılında %24,5 olarak gerçekleşmiştir.

Mevduat/millî gelir oranı açısından 2000 yılı verilerine göre Kars, %10,4 oranına sahip olan bölgeden yüksek, %48 oranına sahip ülke genelinden düşük mevduat/millî gelir oranına sahiptir. 2000 yılı itibariyle Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde, mevduat/millî gelir oranının en yüksek olduğu il %31,3 ile Tunceli iken, Kars beşinci sırada yer almaktadır.

Kredi Durumu:

Kars'ta 2006 yılı itibariyle 270.766 bin YTL'lik (121,8 milyon USD) banka kredisi kullanılmıştır. Bu tutar, Doğu Anadolu Bölgesi banka kredisi miktarının %7,9'unu oluştururken, Türkiye genelinde kullanılan banka kredilerinin %1,2 gibi küçük bir kısmını teşkil etmektedir.

Kars ili genelinde verilen kredilerin %29'luk bölümü ihtisas kredilerinden (tarım, gayrimenkul, meslekî, denizcilik, turizm ve diğer), %71'lik kısmı ise ihtisas dışı diğer kredilerden meydana gelmektedir. İlde 2006 yılında kullanılan %29'luk ihtisas kredilerin %22,9'u tarımsal kredilerden oluşmaktadır. Kars ili, bu kredi oranıyla bölgede Malatya'nın (%23,1) ardından ikinci sırada yer almaktadır. Türkiye

genelinde ise ihtisas kredileri, toplam kredilerin %7'lik kısmını teşkil ederken, ihtisas dışı krediler %93'lük bir bölümünü oluşturmaktadır.

İlde kişi başına düşen banka kredisi miktarı 2006 yılı itibariyle 943 YTL (671 USD) olup bu tutar, Doğu Anadolu Bölgesi'nde kişi başına düşen kredi ortalamasından (556 YTL) daha yüksek, Türkiye geneli kişi başına düşen kredi miktarından (2.978 YTL) ise daha düşük seviyededir.

Kars, 671 USD'lik bu miktarla bölge illeri arasında en yüksek kişi başına banka kredisine sahiptir. Kars'ı 598 USD ile Tunceli, 587 USD ile Malatya, 551 USD ile de Elazığ izlemektedir.

2006 yılı itibariyle şube başına düşen kredi miktarı Kars ilinde 10,1 milyon USD iken, Doğu Anadolu Bölgesi'nde 8,1 milyon USD, Türkiye genelinde ise 22,6 milyon USD'dir.

Kars ili banka kredilerinin milli gelire oranı incelendiğinde, 1990 yılı itibariyle %11,2 olan kredi/millî gelir oranının 1995'te %34,1'e yükseldiği, 1999'da %16,9'a düşen bu oranın 2001'de %11,9 düzeyine gerilediği dikkati çekmektedir. Kredi/millî gelir oranı Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye geneli açısından değerlendirildiğinde, Doğu Anadolu Bölgesi'nde 1990'da %6,7 olan söz konusu oranın 2001'de %7,7 düzeyine yükseldiği, Türkiye genelinde ise 1990'da %17,1 olan kredi/millî gelir oranının 2001'de %18,3 seviyesine yükseldiği görülmektedir.

Kredi/mevduat oranı:

Kars ili bankacılık sektörü kredi/mevduat oranı açısından incelendiğinde, kredi/mevduat oranı 2001–2003 döneminde ortalama %40 civarında gerçekleşmişken, 2004 yılından sonra ise devamlı olarak artış göstererek, 2006'da %120 seviyesine yükseldiği dikkati çekmektedir. Öte yandan, kredi/mevduat oranı itibariyle 2006 yılı istatistiklerine göre Doğu Anadolu bölge illeri açısından Kars ili ilk sırada, konumunda olduğu ve bu oranla, %69,8 olan Türkiye ortalamasının neredeyse iki katına yakın bir orana sahip olduğu görülmektedir.

3. ALTYAPI OLANAKLARININ ANALİZİ

3.1. Ulaşım ve Yol Durumu

Bilindiği üzere bir ilin, yörenin ekonomik gelişiminde ulaşımın önemli bir payı vardır. Kars'ta ulaşım karayolu, demiryolu ve havayolu ile sağlanmaktadır.

Karayolu

Kars, Anadolu'yu Asya'ya bağlayan tarihi ipek yolu üzerinde yer almaktadır. Günümüzde de ulaşım açısından stratejik bir işleve sahip olan Kars ili, Kafkasya'ya oradan da Asya ülkelerine bağlanan yolun kavşak noktasındadır. Erzurum ilinden doğuya uzanan karayolu Kars'ın en önemli karayolu bağlantısını oluşturmaktadır. Hopa limanından İran'a giden transit karayolu, il topraklarından geçmektedir. Kars'a komşu olan illerden Erzurum, Iğdır ve Ardahan'a doğrudan, Ağrı'ya Iğdır veya Horasan (Erzurum) üzerinden karayolu bağlantısı bulunmaktadır. Karadeniz Bölgesindeki illerle karayolu bağlantısı ise Ardahan veya Göle üzerinden sağlanmaktadır. Ermenistan sınırında bulunan Kars, Akyaka-Doğukapı üzerinden Ermenistan'a karayolu ile bağlanmaktadır. Ancak gümrük kapısının 1993 yılında kapatılması nedeniyle bu yol kullanılmamaktadır.

Kars ili karayolu ağı uzunluğu 814 km olup, bunun 236 km'si il yolu, 578 km'si de devlet yoludur. Devlet yolunun 495 km'si asfalt, 25 km'si stabilize, 58 km'si de bölünmüş yoldur. İl yollarının 138 km'si asfalt, 55 km'si stabilize, 17 km'si toprak, 13 km'si geçit vermez, 13 km'si, de bölünmüş yol niteliğindedir.

İlde yapımı tamamlanan köy yolları, Master Planın öngördüğü I. derece köy yolları standartlarına göre standart dışı olarak kabul edilmektedir. Köy yolu ağının standartlarının yükseltilmesi, temel altyapıya yapacağı hizmetin dışında köylünün sosyal ve ekonomik yapısına da önemli katkıda bulunacaktır. Ayrıca ilde ağır kış şartlarından kaynaklanan köy yollarındaki kar mücadelesi çalışmalarının maliyeti de düşecektir.

Demiryolu

Kars'ta demiryolu ulaşımı yaklaşık yüzyıllık bir geçmişe sahiptir. Kars, Haydarpaşa-Doğukapı (Ahuryan) bağlantısının son istasyonudur. Ermenistan'la sınır kapısı olan Doğukapı, Akyaka ilçesine 16, il merkezine 60 km mesafededir. Azerbaycan-

Ermenistan savaşı nedeniyle kapatılan sınır kapısı demiryolu ulaşımına da kapalıdır. Bu nedenle sadece ülkenin diğer illerine yolcu ve yük taşımacılığı yapılmaktadır. Kars-Akyaka arasında ise demiryolu seferleri devam etmektedir. İl sınırları içinden geçen demiryolu ağının uzunluğu 168 km'dir. Kars'tan hareket eden Doğu Ekspresi her gün karşılıklı olarak Kars-İstanbul (Haydarpaşa) arasında yük ve yolcu taşımaktadır. Erzurum Ekspresi ise, her gün karşılıklı olarak Kars-Ankara arasında yük ve yolcu taşımaktadır.

Havayolu

İlde her türlü uçağın inip kalkabileceği piste sahip bir havaalanı ile terminal binası ve müştemilatı bulunmaktadır. Devlet Hava Meydanları İşletmesi'ne ait olan havaalanı 1988 yılında iç hat seferlerine açılmış, 1993 yılından itibaren de uluslararası tarifersiz uçak seferlerine hizmet vermektedir. Kars havaalanının yıllık uçuş kapasitesi 8.760, yıllık yolcu kapasitesi ise 1.000.000'dur. Türk Hava Yolları'nın her gün Kars-Ankara arasında karşılıklı bir uçak seferi bulunmaktadır. Ayrıca haftada iki gün özel bir havayolu şirketi olan İstanbul Hava Yolları ile Kars-İstanbul, İstanbul-Kars uçak seferleri yapılmaktadır.

Kars Havaalanından 2005 yılında 1.512 adet olan uçuş sayısı, 2006'da 2.352'ye çıkmışken, 2007 yılında 866'ya gerilemiştir. Kars'tan havayoluyla seyahat eden yolcu sayısı 2005 yılında 162.158 kişi gerçekleşmiştir. 2006 yılında 270.052'ye yükselen yolcu sayısı 95.421 kişiye gerilemiştir. Kars havaalanından 2005 yılında 1.957 ton yük (bagaj+kargo+posta) taşınmışken, 2006 yılında 3.303 ton taşınmıştır. Havayoluyla taşınan yük 2007 yılında 1.197 tona gerilemiştir.

Ulaştırma Yatırımları

Kars ili kamu yatırım harcamaları içerisinde 2003-2007 döneminde il genelinde yapılan toplam 131 milyon YTL'lik kamu yatırımı içinde ulaştırma-haberleşme sektörü yatırımı %1'de kalmıştır.

İlin ulaştırma yatırımları kapsamında en önemli projesi Kars-Tiflis-Bakü demiryolu projesidir. Toplam 124 km uzunluğunda demiryoluna sahip olacak projenin 92 km'lik bölümü Türkiye'den, 32 km'lik bölümü de Gürcistan'dan geçecektir. Yılda 1,5 milyon yolcu ve 3 milyon ton yük taşınmasının hedeflendiği projenin 2010 yılında tamamlanacağı öngörülmektedir.

3.2. Enerji

Kars, enerji kaynakları potansiyeli bakımından; Hidrolik, rüzgâr, jeotermal ve güneş enerjisi kaynaklarına sahip bir ilimizdir. Ayrıca doğalgaz boru hattının tamamlanıp ile doğalgaz verilmesiyle birlikte doğalgaz potansiyeline de sahip olunacaktır. Güneş ve rüzgâr enerjisi gibi enerji kaynakları sürekli ve koşulsuz olarak kullanılabilen yenilenebilir enerji kaynaklarıdır. Merkez ilçede yılda ortalama 88 gün açık geçmekte, Akdeniz ve Ege Bölgesine göre güneş enerjisi bakımından düşük bir potansiyel içermektedir. Ortalama rüzgâr hızı 2,9 m/s, egemen rüzgâr yönü güneybatı olup, yılda 2.559 kez lodos esmektedir. Merkez ilçede rüzgâr hızı bazan saniyede 35,7 metreye kadar çıkmaktadır.

İlin sahip olduğu yerüstü su potansiyelini değerlendirmek amacıyla DSİ tarafından çok eski yıllardan beri projeler hazırlanmasına rağmen, söz konusu projelerden bu güne kadar 11,6 MW kurulu güce sahip üç adet küçük çaplı Hidroelektrik Santrali dışında herhangi bir proje gerçekleştirilmemiştir. Bu santraller, Arpaçay (0,10 MW), Tuzluca (11,1) ve Dereiçi-Merkez'de (0,4) bulunmaktadır.

Kars'ta ayrıca, gerek planlama raporu, gerek mastır plan raporu ve gerekse ilk etüdü hazırlanmış toplam 11 ayrı HES projesi de bulunmakta olup bu HES'lere ait kurulu güç ise toplam 259,65 MW'dir. Bu projelerin faaliyete geçmesiyle birlikte Kars'taki hidroelektrik santrallerine ait kurulu güç kapasitesi 271,25 MW'ye ulaşacaktır.

TABLO 10: KARS VE TÜRKİYE HİDROELEKTRİK SANTRAL PROJELERİ LİSTESİ (2008)

	Türkiye		Kars		Kars/Türkiye (%)
	Adet	Kurulu Güç (MW)	Adet	Kurulu Güç (MW)	
İşletmede Olan	142	12,788.21	3	11.60	0.1
İnşa Halinde Olan	40	3,197.00	-	-	-
Kati Projesi Hazır	15	3,580.30	1	8,70	0,2
Planlama Raporu Hazırlanmış	175	7,334.32	8	220,95	3,0
Master Plan Raporu Hazır	95	5,098.27	-	-	-
İlk Etüdü Hazır	259	4,857.58	2	30,00	0,6
Genel Toplam	726	36,855.68	14	271,25	0,7

Kaynak: DSİ

İlde inşa halinde ve diğer aşamalarda olan HES projelerinin faaliyete geçmesiyle birlikte hali hazırda işletmede olan HES'ler içinde %1 olan Kars'ın payının, %7'ye yükselecektir.

Elektrik Tüketimi:

Elektrik enerjisi gereksinimini, ulusal elektrik şebekesinden sağlayan Kars ilinde bütün köyler elektriğe kavuşmuştur.

Kars ili elektrik tüketimi incelendiğinde; 2002 yılında 179.044 MWh olan elektrik tüketimi, 2006 yılında 220.510 MWh'ye yükselmiştir. İlde kişi başına düşen elektrik tüketimi 2002 yılı itibariyle 567 kWh iken, %35 artış göstererek 2006 yılında 768 kWh düzeyine yükselmiştir. Kişi başına düşen elektrik tüketimi, Türkiye geneli ve bölge bazında incelendiğinde; 2006 yılı itibariyle ülke genelinde tüketimin 1.961 kWh/kişi, bölge genelinde ise 611 kWh/kişi düzeyinde olduğu dikkati çekmektedir.

2006 yılı itibariyle Kars ili elektrik tüketiminin %33'ü meskenlerde, %27'si sanayide, %12'si resmi dairelerde, %11'i aydınlatmada, %8'i ticarethanelerde, %9'u da diğerleri tarafından gerçekleştirilmiştir.

Enerji Sektörü Yatırımları:

Kars ili kamu yatırım harcamalarının sektörler itibariyle dağılımına baktığımızda, ilde enerji sektörüne yönelik kamu yatırım harcamasının 1999 yılından itibaren bulunmadığı dikkati çekmektedir. İlde halen yapım aşamasında olan hiçbir Hidroelektrik Santrali yatırımı da bulunmamaktadır. Planlama raporu hazır durumda olan sekiz projeden en büyüğü ise 110 MW Kurulu güce sahip Sarıkamış İlçesindeki Karakurt Hidroelektrik Santrali Projesidir.

4. KARS İLİNDE GELİR VE SOSYO-EKONOMİK GELİŞME

Gelişmişlik düzeyi veya ekonomik kalkınma; bir ülkede toplumun sosyo-ekonomik yapısının değişmesi ve nüfus başına düşen üretim hacminde meydana gelen önemli ve reel artış, refah seviyesinde beliren yükseliştir. Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere, gelişmişlik, ekonomik büyümeyle birlikte, sosyal, kültürel, hatta siyasal yapılardaki ilerlemeyi de kapsamaktadır. Başka bir ifadeyle, gelişmişlik, içinde bulunulan ortamın ve yaşamın kalitesi anlamına gelmektedir.

Kars ilinin gelişmişlik düzeyinin belirlenmesi için bu yaklaşımın gereği olarak üç önemli çalışmanın sonuçlarının değerlendirilmesi gerekmektedir:

- **Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'nın (GSYİH) illere göre dağılımı**¹
- **İllerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması**²
- **İller için belirlenen İnsani Gelişme Endeksi (İGE) sıralaması**³

Gelişmişlik göreceli bir kavramdır. O nedenle Kars ilinin gelişmişlik düzeyinin belirlenmesi için ile ait değerlerin bölgeyi oluşturan diğer illerle ve Türkiye'nin bazı illeriyle karşılaştırması yapılarak, bölge ve Türkiye içindeki konumu araştırılmıştır.

4.1. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Açısından Kars

Kars, görece geri kalmış bir yöre olan Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer almakta olup, Türkiye'nin düşük gelir grubuna dahil olan illerinden biridir. 1987'de Kars'ın ülke gayri safi hasılasındaki payı %3 idi. Kars, bu payıyla iller arası sıralamada 56'ncı durumda iken, 2001'de ülke içindeki payı %2'ye düşerken, sıralamadaki yeri 68'inciliğe gerilemiştir.

Kars ili gayri safi yurtiçi hasılanın 1994–2001 dönemindeki büyüme hızı incelendiğinde, GSYİH'nın 1995 ve 1999 yılları hariç olmak üzere devamlı olarak

¹ Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından açıklanan “İller İtibariyle Gayri Safi Yurt İçi Hasıla Sonuçları”na ilişkin çalışma.

² Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü'nce 2003 yılında yapılmış olan “İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması” adlı çalışma.

³ Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından yapılmış olan “Türkiye 2004, İnsani Gelişme Raporu, Bilişim ve İletişim Teknolojileri” adlı çalışma.

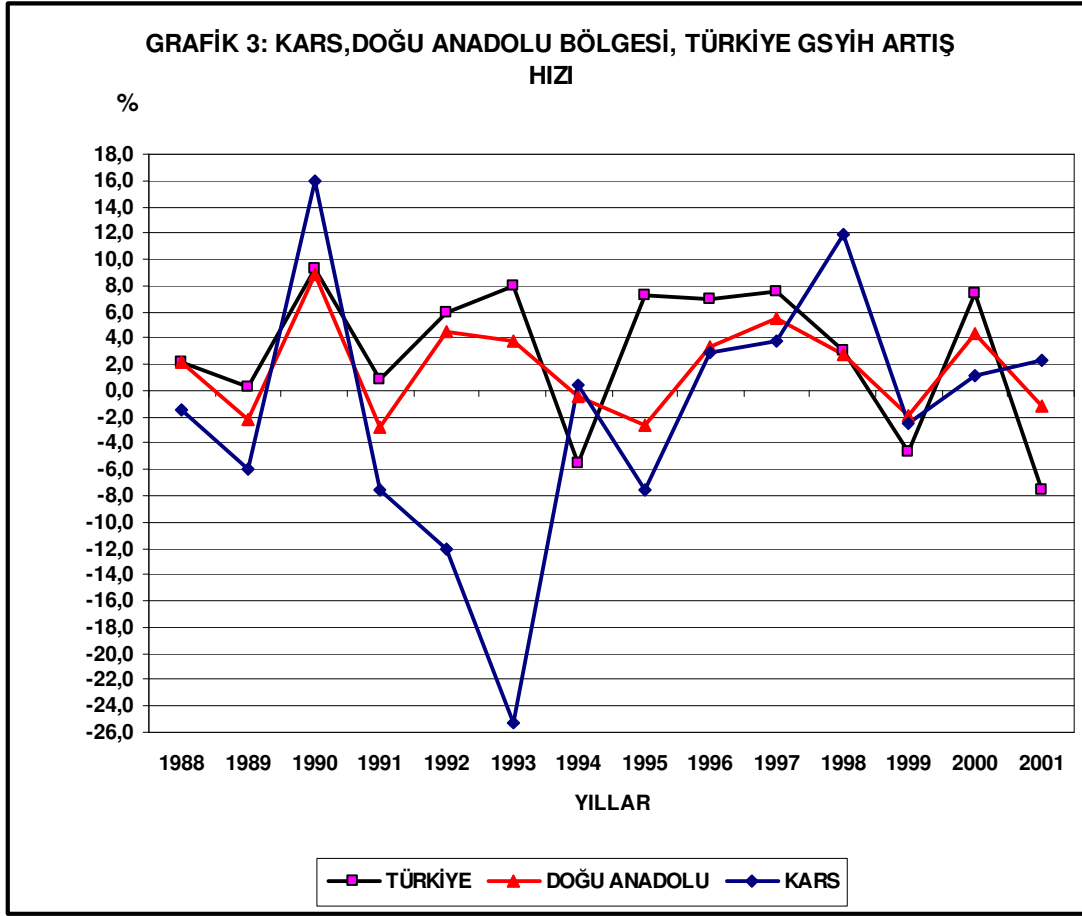
pozitif bir büyüme hızına sahip olduğu görülmektedir. Büyüme hızının genel olarak Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye geneline ait büyüme hızından daha düşük olduğu görülürken, bazı yıllar hem bölge hem de ülke genelinden daha yüksek bir büyüme hızının olduğu dikkati çekmektedir. 2001 yılı itibariyle %2,3 büyüme hızı kaydeden Kars İli gayri safi yurtiçi hasılası, 1987–2001 döneminde yıllık ortalama %-2,2 oranında büyümüş, Ardahan ve Iğdır illeri ayrıldıktan sonraki dönem olan 1993–2001 döneminde yıllık ortalama %1,4 oranında büyümüştür. Aynı dönemde (1993–2001) Türkiye gayri safi yurtiçi hasılası yıllık büyüme hızı %1,6, Doğu Anadolu Bölgesi gayri safi yurtiçi hasılası yıllık büyüme hızı %1,2'dir.

Türkiye, Doğu Anadolu Bölgesi ve Kars ili 1987 yılı üretici fiyatlarıyla Gayri Safi Yurtiçi Hasıllarındaki artış hızları yıllar itibariyle Tablo 11'de verilmiştir.

TABLO 11: 1987–2001 DÖNEMİNDE GAYRİ SAFİ YURTIÇİ HASILANIN YILLIK BÜYÜME HIZI (%)

Yıllar	Türkiye	Doğu Anadolu Bölgesi	Kars
1988	2,1	2,2	-1,5
1989	0,3	-2,2	-5,9
1990	9,3	8,8	15,9
1991	0,9	-2,8	-7,6
1992	6,0	4,5	-12,1
1993	8,0	3,7	-25,3
1994	-5,5	-0,5	0,4
1995	7,2	-2,6	-7,5
1996	7,0	3,4	2,9
1997	7,5	5,5	3,7
1998	3,1	2,8	11,9
1999	-4,7	-1,9	-2,5
2000	7,4	4,3	1,2
2001	-7,5	-1,2	2,3
1987–2001 Ortalama	2,8	1,6	-2,2
1993–2001 Ortalama	1,6	1,2	1,4

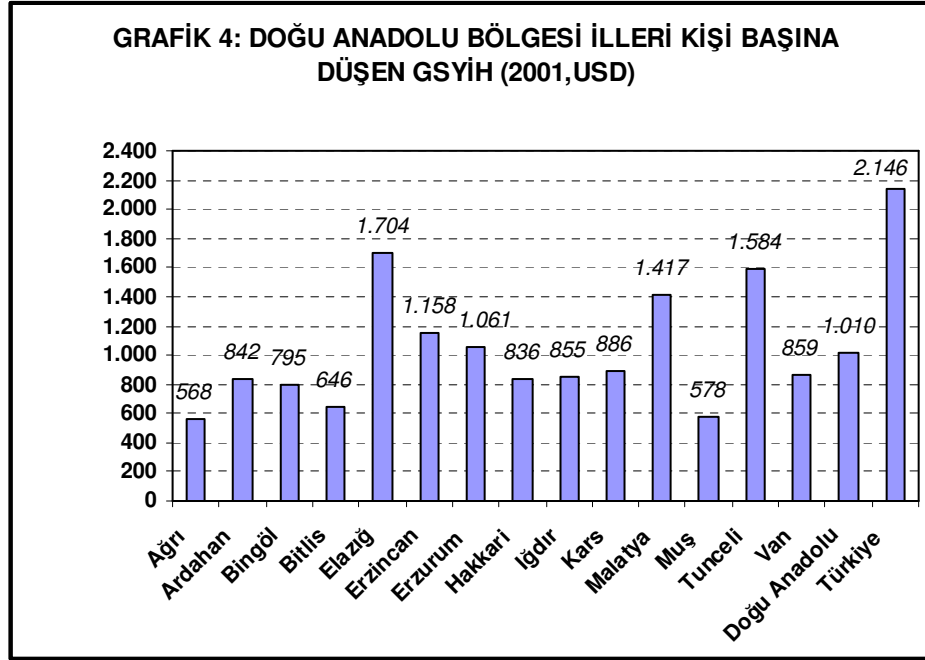
Kaynak: TÜİK

Kars ili gayri safi yurtiçi hasılasının Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye içindeki yeri incelendiğinde; 1987 yılında Doğu Anadolu Bölgesi hasılası içinde %8,5 ve Türkiye hasılası içinde %3 olan Kars'ın payı 1987–2001 döneminde düşüş gösterdiği ve 2001 yılı itibariyle bölge hasılası içindeki payının %5'e, ülke hasılası içindeki payının da %2'ye gerilediği görülmektedir. Ardahan ve Iğdır'ın il olup Kars'tan ayrıldıktan sonraki dönem için değerlendirildiğinde; Kars'ın 1993 yılında Doğu Anadolu bölgesi içindeki payının %4,9, Türkiye içindeki payının %2 olduğu, 2001 yılında ise Doğu Anadolu Bölgesi içindeki payının %5, Türkiye içindeki payının %2 olduğu görülmektedir.

Kişi başına gelir düzeyi açısından Kars ili incelendiğinde, 1987 yılında 426 USD olan kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla 1987–2001 döneminde %108 artış kaydetmiş ve 2001 yılında 886 USD olarak gerçekleşmiştir. 1987–2001 döneminde Doğu Anadolu Bölgesi kişi başına gayri safi yurtiçi hasıladaki artış %52,1, Türkiye geneli kişi başına gayri safi yurtiçi hasıladaki artış ise %24,1 olmuştur. Kişi başına gelir düzeyi

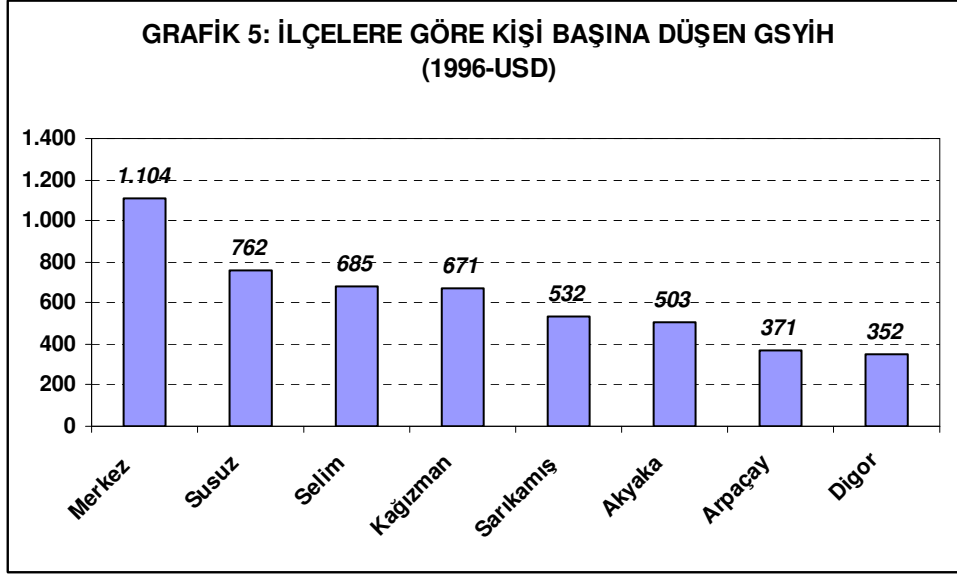
bakımından 1987’de Türkiye genelinde 62’inci sırada yer alan Kars, 2001 yılında 71’inci sıraya gerilemiştir. Doğu Anadolu Bölgesi içinde ise Kars, 2001’de 14 il içinde altıncı sırada yer almaktadır.

İlçelere göre hesaplanmış son veri olan 1996 yılı il gayri safi yurtiçi hasılası, ilçeler itibariyle değerlendirildiğinde; 1996 yılında merkez ilçenin ilk sırayı aldığı görülmektedir. Merkez ilçenin il GSYİH’sı içindeki payı %51,25’tir. İl GSYİH’sı içindeki payı bakımından ikinci sırada %13,00 payla Kağızman ilçesi, üçüncü sırada %12,49 payla Sarıkamış ilçesi, dördüncü sırada %7,38 payla Selim ilçesi, beşinci sırada, %5,06 payla Susuz ilçesi, altıncı sırada %4,16 pay Arpaçay ilçesi, yedinci sırada %3,68 payla Digor ilçesi yer almaktadır. İl GSYİH’sı içindeki payı bakımından son sırada Akyaka ilçesi yer almakta olup, il GSYİH’sının %2,99’u bu ilçe tarafından oluşturulmuştur.

Kars ili kişi başına GSYİH ilçeler bazında değerlendirildiğinde; 1996 yılı itibariyle yaklaşık 1104 USD ile ilk sırayı Merkez ilçenin aldığı ve bu ilçeyi 762 USD ile Susuz, 685 USD ile Selim, 671 USD ile Kağızman, 532 USD ile Sarıkamış 503 USD ile Akyaka ve 371 USD ile Arpaçay ilçelerinin takip ettiği görülmektedir. Sekiz ilçe arasında en düşük gelir 352 USD ile Digor ilçesine aittir. Kars ili 1996 yılı kişi başına

gayri safi yurtiçi hasıla 744 USD olup, bu değeri sadece iki ilçe geçmekte, altı ilçe ise il kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla ortalamasının altında değerlere sahiptir.

4.2. Sosyo-Ekonomik Gelişme

1970'li yıllara kadar gelişmenin temel göstergesi olarak görülen kişi başına gelir; toplumsal gelişmişliği yeterince açıklayamayan, yalnızca talep genişlemesini açıklayabilen dar kapsamlı bir göstergedir. Gerçekte gelişme kavramı; fiziki kapasite büyüklüğü ve gelir artışı gibi iktisadi gelişmeler yanında, bunların gelir grupları ve bölgeler arası dağılımı ile sosyal ve kültürel birikimlerin yansıtılabildiği toplumsal gelişme düzeyini ifade etmektedir. Bu anlayışla gelişme; ülkenin ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel yapılarındaki ilerlemeyi kapsamakta ve bir bütün oluşturmaktadır. Bu bakımdan, illerin ve bölgelerin gelişmişlik sıralamasında; kişi başına düşen milli gelirin artırılması şeklinde özetlenebilecek iktisadi büyüme kavramıyla beraber, yapısal ve insani gelişmeyi içine alan ve ölçülebilen bütün sosyal değişkenleri de içeren bir "sosyo-ekonomik gelişme" ölçütü daha anlamlı olabilmektedir.

Bu amaçla bu bölümde Kars ilinin sosyo-ekonomik yapısı, kişi başına gelir düzeyinin yanı sıra, diğer göstergeler (ekonomik, sosyal, kültürel) açısından da ele alınıp değerlendirilmiştir. Kars ilinin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi incelenirken; Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü'nce 1996 ve 2003 yıllarında yapılmış olan "**İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırmaları**"ndan yararlanılmıştır.

Coğrafi bölgelere göre yapılan değerlendirmelerde Kars ilinin içinde yer aldığı Doğu Anadolu Bölgesi sosyo-ekonomik gelişmişliği yansıtan endeks değerleriyle son sırada bulunmaktadır. Nüfus bakımından da son sırada bulunan Doğu Anadolu Bölgesinde 1.000.000'un üzerinde nüfusa sahip il bulunmamaktadır. 14 ilin yer aldığı bölgede nüfus bakımından en büyük il Erzurum'dur. Bölgede ortalama hane halkı büyüklüğü 6,27 olup, geniş aile yapısı sürmektedir. Doğurganlık oranı ve bebek ölüm hızları yüksek olduğu bölgede, %53 bebek ölüm hızıyla bölgeler arası sıralamada en altta yer almaktadır. Nüfus yoğunluğu bakımından en düşük değere sahip olan bölge nüfus yoğunluğu 42 kişi/km²'dir. İstihdamın sektörel dağılımı itibariyle, tarım ağırlıklı bir yapının gözlemlendiği Doğu Anadolu Bölgesinde, ziraat işkolunda çalışanların toplam istihdama oranı %66,41'dir. Tarımsal mekanizasyon bakımından en geri bölgelerden biri olan Doğu Anadolu Bölgesi tarımsal verimliliğin de en düşük olduğu bölgedir. Sanayide istihdam edilenlerin toplam istihdama oranı %3,26, ticaret sektöründe istihdam edilenlerin oranı %4,4 ve mali kurumlarda istihdam edilenlerin oranı %1,05 olup, bölgeler arası sıralamada en düşük değerlere sahiptir. Doğu Anadolu Bölgesinin Türkiye toplam mevduatı içindeki payı %1,29, toplam banka kredileri içindeki payı %1,53 düzeyindedir. Doğu Anadolu Bölgesinde kullanılan tarımsal, sınai, ticari ve turizm kredileri itibariyle de ülke genelinde son sıradadır. Kamu kaynaklarının önemli ölçüde transfer edildiği Doğu Anadolu Bölgesi, kamu gelirleri oluşumuna Güneydoğu Anadolu Bölgesinden sonra en az katkı veren ancak kamu yatırımlarından en çok yararlanan üçüncü bölge konumundadır. Kişi başına teşvik belgeli yatırım tutarında en düşük değere Doğu Anadolu Bölgesi sahiptir. Yine dış ticaret rakamlarında da aynı durum söz konusudur.

Ekonomik ve sosyal göstergeler bakımından son sıralarda yer alan Doğu Anadolu Bölgesi sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi bakımından da son sırada yer almaktadır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak en çok göç veren coğrafi bölgedir. Genel olarak refahın bölgesel düzeyde dengesiz dağılımının bir sonucu olan göç olgusu, aynı zamanda refahın dengesiz dağılımını da beslemektedir. Sonuç olarak Doğu Anadolu Bölgesinden dışa göçü durdurarak Bölge içinde seçilecek gelişme merkezlerine yönlendirecek politikaların uygulanması gerekmektedir. Kars, 1996 yılı araştırmasında -0,754675 endeks değeri ile ülke genelinde (76 il içinde) 62. sırada ve bölge illeri içerisinde 6. sırada yer alırken, 2003 araştırmasında -0,81944

endeks değeri ile beş sıra gerileyerek ülke genelinde (81 il) 67. sırada ve bölge illeri içerisinde altıncı sırada yer almıştır.

Araştırmanın diğer amaçlarından birisi de, eşdeğer gelişmişlik seviyesine sahip illerin belirlenmesi ve ülke genelinde homojen alanların saptanmasıdır. Yapılan çözümlenmeler ve değerlendirmeler sonucunda ülke; farklı gelişmişlik düzeylerinde beş ayrı gruba ayrılmıştır. Bu ayrıma göre birinci grupta beş, ikinci grupta 20, üçüncü grupta 21, dördüncü grupta 19 ve beşinci grupta ise 16 il yer almaktadır.

(Tablo 12)

TABLO 12: GELİŞMİŞLİK ENDEKSİNE GÖRE KADEMELİ İL GRUPLARI

1.Derecede Gelişmiş İller	2.Derecede Gelişmiş İller	3.Derecede Gelişmiş İller	4.Derecede Gelişmiş İller	5.Derecede Gelişmiş İller
1. İstanbul	1. Eskişehir	1. Konya	1. Osmaniye	1. Bayburt
2. Ankara	2. Tekirdağ	2. Karabük	2. Kahramanmaraş	2. Kars
3. İzmir	3. Adana	3. Isparta	3. Niğde	3. Şanlıurfa
4. Kocaeli	4. Yalova	4. Hatay	4. Giresun	4. Iğdır
5. Bursa	5. Antalya	5. Uşak	5. Kastamonu	5. Batman
	6. Kırklareli	6. Burdur	6. Tunceli	6. Gümüşhane
	7. Denizli	7. Samsun	7. Sivas	7. Mardin
	8. Muğla	8. Kırıkkale	8. Kilis	8. Siirt
	9. Bolu	9. Nevşehir	9. Bartın	9. Ardahan
	10. Balıkesir	10. Karaman	10. Aksaray	10. Van
	11. Edirne	11. Elazığ	11. Sinop	11. Bingöl
	12. Mersin	12. Rize	12. Erzincan	12. Hakkari
	13. Bilecik	13. Trabzon	13. Çankırı	13. Şırnak
	14. Kayseri	14. Amasya	14. Erzurum	14. Bitlis
	15. Gaziantep	15. Kütahya	15. Tokat	15. Ağrı
	16. Zonguldak	16. Malatya	16. Ordu	16. Muş
	17. Aydın	17. Kırşehir	17. Diyarbakır	
	18. Sakarya	18. Artvin	18. Yozgat	
	19. Çanakkale	19. Afyon	19. Adıyaman	
	20. Manisa	20. Düzce		
		21. Çorum		

Kaynak: DPT, İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (2003)

Tablodan da görüldüğü gibi Kars ili bu çalışmaya göre beşinci derecede gelişmiş iller grubunda yer almaktadır. Grupta yer alan illerin sosyo-ekonomik göstergelerine bakıldığında, genel olarak Türkiye ortalamasının altında değerler aldıkları görülmektedir. Yine Doğu Anadolu Bölgesinde yer alan illerden Elazığ, Malatya illeri, üçüncü derecede gelişmiş iller grubunda yer alırken, Tunceli, Erzincan, Erzurum dördüncü derecede gelişmiş iller grubunda, Kars, Iğdır, Ardahan, Van, Bingöl, Hakkari, Bitlis, Ağrı ve Muş illeri de beşinci derecede gelişmiş iller grubunda yer

almıştır. Görece geri kalmış bir bölge olan Doğu Anadolu Bölgesi illerinden hiç biri bir ve ikinci derecede gelişmiş iller grubunda yer almamaktadır.

Kars ilinin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi ilçeler itibariyle değerlendirildiğinde ise; Merkez ilçenin, Türkiye genelinde incelenen 872 ilçe içerisinde 189. sırada, il içerisinde ise birinci sırada yer aldığı görülmektedir. Digor ilçesi ise il içerisinde son sırada yer alırken, Türkiye genelinde 839. sırada bulunmaktadır

Kars iline bağlı ilçelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi, il ve ülke sıralamasındaki yerleri Tablo 13'de verilmiştir.

TABLO 13: İLÇELER İTİBARIYLA SOSYO-EKONOMİK GELİŞİMİŞLİK SIRALAMASI

İlçe Adı	Endeks		Gelişmişlik Grubu		872 İlçe İçinde Gelişmişlik Sıralaması		İl İçinde Gelişmişlik Sıralaması	
	1996*	2003	1996*	2003	1996*	2003	1996*	2003
Merkez	0,519201	0,48958	3	3	168	189	1	1
Sarıkamış	-0,439198	-0,49395	4	4	530	595	2	2
Kağızman	-0,784649	-0,71810	5	5	737	716	3	3
Akyaka	-0,866677	-0,84890	6	6	771	766	5	4
Selim	-0,901377	-0,95361	6	6	783	791	6	5
Susuz	-0,962919	-1,00333	6	6	797	799	7	6
Arpaçay	-0,865039	-1,07705	6	6	769	807	4	7
Digor	-1,098802	-1,30191	6	6	826	839	8	8

Not(*) : 858 ilçe

Kaynak: İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (2003), DPT.

2003 yılı Merkez ilçeye ait sosyo-ekonomik gelişmişlik endeks değeri, Kars ili genel endeks değerinden (-0,81944) daha iyi bir değere sahiptir. İlçelerden Merkez ilçe, Sarıkamış ve Kağızman ilçeleri il ortalama endeks değerinin üzerinde, diğer ilçeler ise altında bir değere sahiptir. Sosyo-ekonomik gelişmişlik endeks değeri merkez ilçe hariç, diğer tüm ilçelerde negatiftir. 1996 yılında yapılan çalışmaya göre 858 ilçe içinde Merkez ilçe 168. sırada, Sarıkamış 530. sırada, Kağızman 737. sırada, Akyaka 771. sırada, Selim 783. sırada, Susuz 797.sırada, Arpaçay 769. sırada ve Digor 826. sırada yer almaktadır. 2003 yılındaki çalışmaya göre ise merkez ilçe 189. sırada, Sarıkamış 595. sırada, Kağızman 716. sırada, Akyaka 766. sırada, Selim 791. sırada, Susuz 791. sırada, Arpaçay 807. sırada ve Digor 839. sırada bulunmaktadır. 1996–2003 döneminde Kağızman ve Akyaka ilçeleri üst sıralara çıkarken diğer ilçelerin sıralamadaki yerleri daha aşağıya kaymıştır. Başka bir

ifadeyle, 1996–2003 döneminde Kars'a bağlı ilçeler, iki ilçe dışında sosyo-ekonomik gelişmişlik açısından diğer il ve ilçelere göre daha kötü bir gelişim göstermiştir.

4.3. İnsani Gelişmişlik Değerlendirmesi Açısından Kars

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından yapılan İnsani Gelişme Endeksi (İGE); üç gösteregeye dayanan birleşik bir endekstir. Doğumda yaşam beklentisi ile ölçülen **yaşam süresi**, erişkin okur-yazarlık oranı ve birleşik ilk, orta ve yüksek okul kayıt oranları kombinasyonu ile ölçülen **eğitim düzeyi** ve kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla ile ölçülen **yaşam standartları**.

Birleşmiş Milletler'in uluslararası sıralamalarda kullandığı İGE göstergesi, bir süredir Türkiye'deki iller arasındaki gelişmişlik sıralamasını göstermek için de kullanılmaktadır. UNDP tarafından yapılan çalışmada Türkiye'nin 2002 yılı İGE değeri 0,751 olarak tespit edilmiştir. Türkiye bu İGE değeriyle 177 ülke arasında 88'inci sırada yer almıştır.

2004 İnsani Gelişme Raporu incelendiğinde; Yüksek insani gelişme grubu içerisinde başta Kocaeli olmak üzere Yalova, İstanbul, Bursa, İzmir, Muğla, Sakarya, Bolu ve Tekirdağ'ın yer aldığı görülürken, İç Anadolu Bölgesi'nin ve Türkiye'nin en önemli illerinden biri olan Ankara'nın, 0,792 endeks değeriyle, orta insani gelişme grubu illerinin ikinci sırasında, Türkiye genelinde ise 11'inci sırada bulunduğu dikkati çekmektedir. Orta insani gelişme grubu içerisinde ise 72 il bulunmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan 14 ilin tamamı Orta İnsani Gelişme grubunda yer almaktadır.

Kars, 2004 raporundaki 0,644 İGE değeri ile Türkiye geneli içinde 69'uncu sırada yer alırken, Doğu Anadolu Bölgesi illeri arasında ise yedinci sırada yer almaktadır. Kars, 2001 yılı raporuna göre ise 0,594 endeks değeri ile Türkiye geneli içinde yine 69'uncu sırada, Doğu Anadolu Bölgesi illeri arasında ise sekizinci sırada yer almaktaydı.

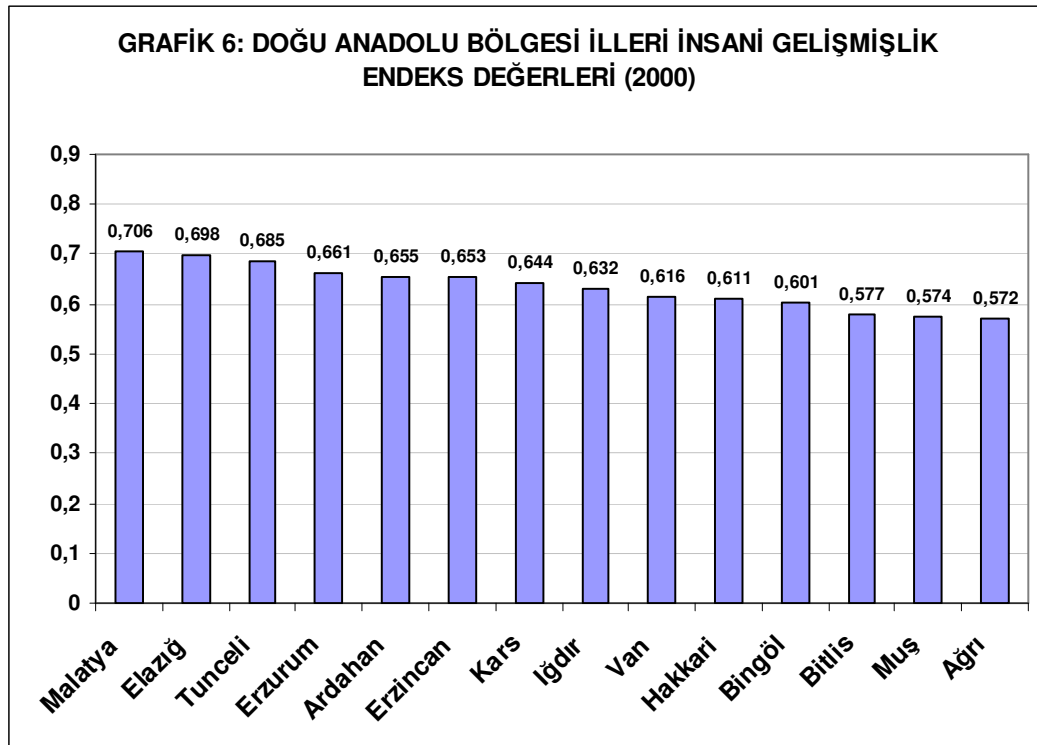
Bölge illerinden Malatya, 0,706 endeks değeri ile Türkiye geneli içinde 48'inci sırada yer alırken, Elazığ 53'üncü, Tunceli 56'ıncı, Erzurum 65'inci, Ardahan 66'ıncı, Erzincan 67'inci, Iğdır 73'üncü sırada yer almaktadır. Bölge sıralamasında son 6 sırada yer alan illerden Van ülke genelinde 75'inci, Hakkari 76'ıncı, Bingöl 77'inci, Bitlis 78'inci, Muş 79'uncu, Ağrı 80'inci sırada yer almaktadır. (**Tablo 14**).

Cinsiyete göre İGE değerleri incelendiğinde, Kars'ın 0,640 endeks değeriyle Türkiye içinde 69'uncu sırada, Doğu Anadolu Bölgesi illeri içinde sekizinci sırada yer aldığı görülmektedir.

TABLO 14: DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İLLERİ İNSANI GELİŞME ENDEKSİNİN GELİŞİMİ

İller	1975		1997		2000		1997-2000	
	İGE Değeri	Türkiye Sıralaması	İGE Değeri	Türkiye Sıralaması	İGE Değeri	Türkiye Sıralaması	Değişim Puan	Değişim Sıralama
Ağrı	0,392	64	0,525	79	0,572	80	0,047	-1
Ardahan	-	-	0,629	64	0,655	66	0,026	-2
Bingöl	0,392	63	0,554	75	0,601	77	0,047	-2
Bitlis	0,374	66	0,541	76	0,577	78	0,036	-2
Elazığ	0,489	44	0,674	51	0,698	53	0,024	-2
Erzincan	0,471	47	0,641	59	0,653	67	0,012	-8
Erzurum	0,455	54	0,633	62	0,661	65	0,028	-3
Hakkari	0,343	67	0,526	78	0,611	76	0,085	2
İğdır	-	-	0,598	68	0,632	73	0,034	-5
Kars	0,440	56	0,594	69	0,644	69	0,050	0
Malatya	0,497	39	0,685	46	0,706	48	0,021	-2
Muş	0,410	60	0,534	77	0,574	79	0,040	-2
Tunceli	0,453	55	0,621	66	0,685	56	0,064	10
Van	0,383	65	0,571	74	0,616	75	0,045	-1

KAYNAK: İnsani Gelişme Raporu, UNDP.

Sonuç olarak; Gelişmişlik düzeyinin ölçülmesinde bir gösterge olan sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasında, coğrafi bölgeler arasında son sırada yer alan Doğu Anadolu Bölgesi'nin 14 ilinden biri olan Kars, bu gösterge bakımından 67. sırada bulunurken, bölge içinde altıncı sıradadır. İlin gelişmişlik açısından bu konumu, bir diğer gösterge olan İnsani Gelişme Endeksiyle de uyum göstermektedir. Nitekim İGE değerinde Kars, Türkiye genelinde 69, bölge illeri arasında ise yedinci sırada bulunmaktadır. Kars, bu iki endeks değeriyle orta düzeyin altında gelişmiş bir il konumundadır.

Sosyo ekonomik gelişmişlik açısından beş gelişmişlik grubu arasından Kars, beşinci derecede gelişmiş iller grubu içerisinde yer alırken, İGE açısından üç gelişme grubu (yüksek, orta ve düşük insani gelişme grubu) içinde orta insani gelişme grubunun son sıralarında yer alan iller arasında bulunmaktadır.

Gelişmişlik düzeyinin belirlenmesi açısından bir diğer gösterge olan kişi başına düşen GSYİH göstergesi açısından da Kars, diğer göstergelere paralel bir durum göstermektedir. 2001 yılı itibariyle, ilde kişi başına düşen GSYİH 886 USD olup, ülke içinde 71. bölge içinde altıncı sıradadır. 2001 yılında ülke GSYİH'sının %17'si Kars'ta yaratılmış olup, 344 trilyon TL'lik GSYİH ile Türkiye genelinde 69. sırada bulunmaktadır.

5. GÜÇLÜ VE ZAYIF YÖNLER, FIRSATLAR VE TEHDİTLER (GZFT) ANALİZİ

Bu bölümde, Kars ilinin güçlü ve zayıf yönlerini, il için fırsat ve tehdit yaratan koşulları irdeleyen genel bir analiz (GZFT veya SWOT Analizi) yer almaktadır.

Bölge veya topluluğun içinde yer alabileceği veya rekabet edebileceği faaliyetlerdeki veya piyasalardaki kritik başarı faktörlerinin belirlenmesi, güçlü ve zayıf yönlerin tespit edilmesi için kaynak profilinin kritik başarı faktörleriyle karşılaştırılması ve en nihayet güçlü ve zayıf yönlerin, kaynakların ya da becerilerin yeterli bir rekabet avantajı yaratıp yaratmayacağına görülebilmesi amacıyla benzer bölge veya topluluklarla karşılaştırılması stratejik gelişme planlamasının önemli bir adımını oluşturmaktadır.

Çalışma kapsamında Kars'taki ilgili kurum ve müdürlükler, sanayi ve turizm sektöründeki müteşebbisler ile sivil toplum örgütleriyle yapılan toplantı ve görüşmeler sonucunda Kars'ın ilgili sektörlerdeki güçlü ve zayıf yönleri ortaya konmuş ve gelişme stratejileri değerlendirilmiştir. Görüşmelerde, Kars'ın güçlü ve zayıf yönleri ile il için fırsat ve tehdit yaratan koşullar irdelenirken, etkileşimli olarak, Kars ilinin vizyonu da şekillendirilmiştir.

5.1. Güçlü Yönler

GZFT analizinin bileşenlerinden güçlü yönler, esas itibarıyla sahip olunan beşerî ve fizikî kaynaklardan ve rekabetçilik özelliğinden kaynaklanmaktadır. Sektörel düzeyde bu başlık altında ele alınabilecek hususlar, Kars ili özelinde şu şekilde tespit edilmiştir:

- Sarıkamış başta olmak üzere ilin sahip olduğu dağlar ve bu dağlardaki doğal pistlerin yüksek kış turizm potansiyeline sahip olması,
- İlin adıyla özdeşleşerek "Kars Kaşarı" ve "Kars Balı" şeklinde adeta markalaşan ürünlerin bulunması,
- Organik tarım, arıcılık ve su ürünleri yetiştiriciliğine uygun doğal özelliklerin mevcut olması,
- Geniş mera alanlarının, yaygın halde sürdürülen hayvancılığın daha da gelişmesine uygun potansiyele sahip olması,
- İlde hayvancılığın ıslah çalışmalarındaki çabaların artması,

- İlde havaalanı bulunması, gerek ticari sektör gerekse sanayi ve özellikle de turizm sektörü açısından önemli bir avantajdır.
- Doğalgaz kullanımına yönelik olarak yapılan çalışmaların kısa zamanda bitirilmesi, il ekonomisi için avantaj teşkil edecektir.
- İlde Organize Sanayi Bölgesinin bulunması,
- İlde yüksek öğrenim alanında faaliyet gösteren Kafkas Üniversitesi'nin kentin sosyal hayatını canlandırması ve kentte hizmetler sektörünün çeşitlenmesine yardımcı olması,

5.2. Zayıf Yönler

- Büyük tüketim merkezlerine, ihraç mallarının çıkış kapılarına uzaklık,
- Gelir, kişi başına düşen gelir ve dolayısıyla bölgesel talep seviyesinin düşük olması,
- Yetersiz teknik altyapı,
- Kars ilinin devamlı göç vermesi ve bu göçün genelde çalışma yaşındaki nüfustan oluşması, işgücü açısından olumsuz bir etki yaratmaktadır,
- Kentleşme düzeyinin düşük olması ve büyük kentsel merkezlerin bulunmaması,
- İklim ve topografik koşulların ekilen arazi ve ürün çeşitliliği üzerinde oluşturduğu kısıtlar,
- İldeki sanayinin dış pazarlara açılmamış olması, sanayi kuruluşlarının büyümesini olumsuz etkilemektedir,
- Tarımda özellikle hayvancılıkta yaratılan katma değer düşük bir kısmının (canlı hayvan yetiştiriciliği) ilde, ağırlıklı olarak il dışında gerçekleşmesi,
- Tanıtım faaliyetlerinin yetersiz olması, başta turizm olmak üzere birçok sektörün (imalât sanayi, ticaret vs) gelişimini olumsuz etkilemektedir,
- Kars'ta girişimciliği geliştirmeye yönelik bir yapılanmanın olmaması, il sanayinde yeniliklerin ortaya çıkmasını engellemektedir,

- İmalat sanayinde faaliyet gösteren firmaların büyük bir kısmının yöre potansiyeline (tarıma ve taş ve toprağa dayalı) göre şekillenmesi ve çeşitlilik göstermemesi,
- Banka kredisi kullanımının düşük olması, özel sektör yatırımlarının düşük düzeyde kalmasına neden olmaktadır,
- İlde, özellikle turizm kaynaklarının bulunduğu ilçelerde yeterli turizm tesisinin olmaması gelen turist sayısının ve turizm gelirlerinin düşük kalmasına neden olmaktadır,
- Sermaye birikiminin yetersiz olması, bölge dışından yatırımcıları Kars iline yatırım yapması konusunda motive edici unsurların az olması,
- Eğitim ve sağlık hizmetleri ile kent altyapısının yetersiz, kalitesinin istenen düzeyde olmaması,
- İleri-geri bağlantılı endüstrilerin olmayışı, dışsal ekonomilerin (pozitif dışsallık) oluşmaması,

5.3. Fırsatlar

- Karayolu ve havayolu için uygun bir konumda bulunması, ilin ekonomik ve sosyal gelişimi için fırsat oluşturmaktadır,
- Kars-Tiflis-Bakü demiryolu projesi
- İlde, gerek inanç gerekse tarih-kültür turizmine kaynak teşkil edecek nitelikte potansiyelin bulunması,
- Organik tarım ürünlerine olan iç ve dış talebin artıyor olması,
- İlin elektrik enerjisi açısından yeterli düzeyde olması ve önümüzdeki yıllarda doğal gaz kullanımına da geçilmesi, yapılacak yatırımların enerji gereksinimlerinin karşılanması bakımından avantaj sağlamaktadır,
- İlin içme ve kullanma suyu kaynaklarına yakın olması, ildeki yerleşim ve sanayinin su ihtiyacının karşılanmasına olanak sağlamaktadır,
- İldeki fakülte ve yüksekokullarda gelecekte kente çeşitli sektörlerde hizmet verebilecek nitelikli işgücünün yetişiyor olması,

- Kars'ın bölgesel kalkınma projeleri (DAP) içerisinde yer alması, ile sağlanan hizmetlerin nispi olarak artmasına yol açmaktadır,
- İlin, devlet yardımları açısından kalkınmada öncelikli il statüsünde olması, ilin sanayi yatırımları açısından bir çekim merkezi olmasını sağlamaktadır,
- 5084 sayılı yasa kapsamında Kars'ın da bulunması, Kars'a yönelik potansiyel yatırımları harekete geçirecektir (5084 sayılı kanun, vergi ve sigorta primi teşvikleri uygulamak, enerji desteği sağlamak ve yatırımlara bedelsiz arsa ve arazi temin etmek suretiyle yatırımları ve istihdam imkânlarını artırmayı amaç edinmektedir).
- Özel sektör için, ilde ucuz işgücü temininin mümkün olması, sanayi yatırımları açısından fırsat yaratmaktadır,

5.4. Tehditler

- Toprak ve su kaynaklarının tahrip olması, meraların bilinçsiz otlatma nedeniyle bozulması, azalması,
- İl içinde bölge ve kesimler arasında gelir farklılıklarının yüksek olması,
- İlde kişi başına düşen gelir düzeyinin düşük olması, ekonomik olarak kısır döngü yaratmaktadır. Başka bir ifadeyle yatırımlara ayrılacak fonların düşük kalmasına neden olmaktadır,
- İlin kamu yatırımlarından yeterli pay alamaması, ildeki hizmetlerin gerçekleştirilmesinde kaliteyi düşürmektedir,
- Çarpık kentleşmenin getirdiği sosyal sorunlar.
- Çevre bilincinin eksikliği,
- Merkez ilçe dışındaki ilçelerin sanayi yönünden pek gelişmemiş olması ve bu ilçelerde sanayi altyapısının yeterince bulunmaması, gelişmenin ilçelere de aktarılmasını olumsuz etkilemektedir.

5.5. Gelişim Bileşenlerinin Bulunabilirliği

Ekonomik gelişmeyi doğrudan etkileyen ve bu sebeple de “**Gelişim Bileşenleri**” olarak adlandırılabilir olan coğrafi yapı, teknik ve sosyal alt yapı ile turizm

sektörünün yeterlilikleri, sermayenin, hammaddenin, teknolojinin ve iş gücünün vb. bulunabilirlikleri açısından Kars'ta mevcut durum aşağıda verilmiştir.

BİLEŞENLER		BULUNABİLİRLİK DÜZEYİ		
		Yeterli	Kısmen Yeterli	Yetersiz
Coğrafi Yapı (*)			✓	
Pazara Yakınlık				✓
Teknik Alt Yapı	Kara Yolu Ulaşımı		✓	
	Demir Yolu Ulaşımı		✓	
	Hava Yolu Ulaşımı		✓	
	İletişim		✓	
	Enerji		✓	
Sosyal Alt Yapı	Eğitim		✓	
	Sağlık		✓	
Turizm Kaynaklarının Bulunabilirliği		✓		
Turizm Altyapı Yatırımları			✓	
Teknoloji				✓
Girişimci Potansiyelinin Varlığı				✓
İşgücü		✓		
Özel Sektör İçin Üst Düzey Yönetici ve Teknik Personel Temini				✓
Sermaye				✓
Hammadde (**)			✓	
Organize Sanayi Bölgesi			✓	
Küçük Sanayi Siteleri			✓	
Üniversite-Sanayi İşbirliği				✓

(*): Gelişim bileşenlerinden *Coğrafi Yapı*, yatırım türlerine göre farklılıklar içermektedir. Ülkemizin en fazla yağış alan ve soğuk iklimin hüküm sürdüğü illerinden birisi olan Kars, bu iklim koşulları neticesinde hayli yüksek kar yağışı almakta ve –özellikle Sarıkamış ilçesi- coğrafi yapı itibarıyla sahip olduğu doğal pistlerle kış turizmi açısından hayli elverişli görülmekle birlikte, merkez ilçe ise hayli düz arazi yapısıyla sanayi yatırımları için elverişli görülmektedir.

Raporda tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik önerilerde coğrafi yapı yeterlidir.

(**): Kars'ta büyük ve küçükbaş hayvancılık ilin en önemli ekonomik hammaddesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak hayvancılık örgütlü tarımsal işletmeler kanalıyla yapılmamaktadır.

Kars için belirlenen 20 gelişim bileşeninin sadece ikisinin yeterli, 12'sinin kısmen yeterli ve altısının da yetersiz olduğu değerlendirilmektedir. *Gelişim Bileşenleri Tablosundan* da görüleceği gibi, Kars ilinin sahip olduğu coğrafik özellikler, ilde önemli bir turizm potansiyeli yaratmaktadır. Söz konusu coğrafi yapının ve iklim özelliklerinin şekillendirdiği turizm kaynakları, başta alternatif turizm türlerini (dağcılık, yürüyüş turizmi, kayak turizmi, yayla turizmi, av turizmi) ön plana çıkarmaktadır. Ancak, Kars'ın sahip olduğu bu turizm kaynakları, yeterli ve kaliteli tesis sayısının olmaması, ulaşım altyapısının tamamlanamamış olması, tanıtım faaliyetlerinin etkin olarak yapılamaması gibi nedenlerden dolayı, yeterince değerlendirilememektedir.

Bununla birlikte İlde –çeşitli sorunlarına rağmen- organize sanayi bölgesinin kurulmuş olması, hem sanayinin oluşmasına zemin hazırlamak hem de bu oluşumun çarpık bir şekilde gelişmesini engelleyici etkisi olmuştur.

Yine ulaşım imkânları açısından yalnızca karayolu, demiryolu ve havayolu olanaklarının bulunmasına karşın, her üç ulaşım olanağının da henüz ilin ekonomik kalkınmasında rol oynayacak hacimden yoksun olduğu söylenebilir.

Kars'ın coğrafi konum olarak ülkemizin gelişmiş kentlerine (başta İstanbul, İzmir ve Ankara olmak üzere) hayli uzak bir noktada bulunması olumsuz bir durum yaratmakla birlikte, Bağımsız Devletler Topluluğu üyesi ülkelere olan yakınlığı da –çeşitli nedenlerden dolayı- bir avantaj teşkil etmekten uzaktır.

Kars ilinde sermaye birikimi küçük işletmeler tesis etmek açısından kısmen de olsa yeterli görülmeyle birlikte, özellikle, orta ve büyük ölçekli işletmeler tesis etmek açısından ele alındığında sermaye yetersizdir.

İlde banka mevduatının düşük olması ve uzun yıllardan beri ilde yapılan hayvancılıktan yaratılan katma değer büyük bir oranının il dışında gerçekleştirilmesi bir başka olumsuzluk olarak dikkat çekmektedir.

Üretim prosesinin önemli bileşenlerinden biri olan işgücü açısından ilde sorun bulunmamakta, ancak teknik personel açısından yetersizlikler yaşanmaktadır.

6. KARS BÖLGESEL KALKINMA HEDEFLERİ VE STRATEJİSİ⁴

Ekonomik ve sosyal kalkınmanın sağlanmasında, kültürel gelişimin gerçekleştirilmesinde her çeşit kaynak ve olanakların harekete geçirilmesi, kıt kaynakların verimli kullanılması çok büyük önem taşımaktadır. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde sıkça görülen bölgelerarası gelişmişlik farkları, yatırımların belirli bölge ve şehirlerde yoğunlaşması, bölgesel gelir dağılımında ve gelişmişlik düzeyinde dengesizliklere yol açmaktadır. Girişimcilerin gelişmiş yöreleri tercih etmeleri ulusal kaynakların rasyonel kullanımını engellemekte, yatırımların yoğunlaştığı kentlerde de doğanın aşırı kullanımına ve doğal dengenin bozulmasına neden olmaktadır. Bir şehrin yatırımcılar için çekim merkezi olması ülke ve bölgenin gelişmişliği yanında, kendi özel konum ve koşullarına da bağlıdır. Şehirlerin bünyesinde zaman içerisinde meydana gelen değişmelerin bir kısmı kendiliğinden oluşan etkilerle, bir kısmı da yönlendirici etkilerle ortaya çıkmaktadır. Kars ili önceki bölümlerde ayrıntılı olarak anlatıldığı üzere GSYİH, kişi başına düşen GSYİH ve sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi ile diğer sosyo-ekonomik göstergeler açısından gelişmiş iller kategorisinde yer almamaktadır.

Yörenin yeterince gelişmemiş olmasının üç temel nedeni vardır

- Tarım ve diğer sektörler arasında işgücü verimliliği farklılıkları
- Sanayinin özellikle imalat sanayinin gelişmemiş olması
- Sanayide ve diğer sektörler arasında alt sektörler ve bölgeler arası verimlilik farkları

Sosyo-ekonomik gelişmenin büyüklük, yoğunluk ve nitelikleri bir yandan şehrin sahip olduğu nüfus, altyapı ve üstyapı donatımlarına, diğer yandan da bunlar arasındaki bileşim, etkileşim ağı, firmalar arası ileri ve geri bağlantılar ile yerleşim yeri faktörlerine bağlı bulunmaktadır. Dolayısıyla, devlet yatırımlarının dışsal etkileri, belediyelerin kent planlaması, meslek kuruluşlarının uyarıcı ve yönlendirici faaliyetleri bir bütün olarak şehirlerin sosyo-ekonomik düzeyini şekillendirmektedir.

⁴ Bu bölüm Doğu Anadolu Planı (DAP) raporundan yararlanılarak hazırlanmış olup, bölge için yapılan değerlendirmeler Kars iline uyarlanmıştır.

Yöre ekonomilerine en büyük katma değeri sağlayabilecek olan sektör sanayi sektörü olduğu için, yörelerin gelişme dinamiğinde sanayileşme çok özel bir yer almaktadır. Doğal kaynak potansiyeline dayalı sanayi yatırımları dışındaki sermaye yatırımları kuruluş yeri olarak yukarıda bahsedilen altyapı unsurlarının tatmin edici olduğu yöreleri tercih etmektedirler. Genellikle de ticaret ve hizmet sektörlerinin gelişimi sanayiden gelen katma değerlerle sağlanmaktadır.

6.1. Kars İli Sorunlarının Yapısal Analizi

Önceki bölümlerde, her sektör için Kars ilinin mevcut durumu incelenmiş ve ulaşılan sonuçlar genel özellikleriyle ortaya konulmuştur. Bunun yanı sıra, Kars ilinin GZFT analizi yapılarak, bölgenin kuvvetli ve zayıf yönleri ortaya konularak, ilin maruz kalabileceği tehditler ile sahip olduğu olumlu ve olumsuz yönlerin sağlayacağı fırsatlar da belirtilmiştir.

Kars ilinin sahip olduğu önemli sorunları, ekonomik, sosyal ve çevresel olarak üç grup altında toplamak mümkündür. Bu sorunlar aşağıda kısaca anlatılmaktadır.

Ekonomik sorunlar:

Kars ilinin en önemli sorunu olarak kabul gören ekonomik yapının zayıf olmasının nedenleri şunlardır:

- Bölgenin ulaşım altyapısının yeterli düzeyde olmaması ve uzaklık nedeni ile bölge dışı pazarlara erişimde karşılaşılan sorunlar,
- Kentleşme düzeyinin düşük olması ve büyük kentsel merkezlerin bulunmaması,
- Gelir, kişi başına düşen gelir ve dolayısıyla bölgesel talep seviyesinin düşük olması
- Büyük tüketim merkezlerine, ihracat mallarının çıkış kapılarına uzaklık,
- İleri-geri bağlantılı endüstrilerin olmayışı, dışsal ekonomilerin (pozitif dışsallık) oluşmaması
- Hammadde, ara mal gibi temel girdilerin temin yerlerinin, ithal kapılarının uzak olması

- İklim ve topoğrafik koşulların ekilen arazi ve ürün çeşitliliği üzerinde oluşturduğu kısıtlar
- Tarımsal işletme başına düşen arazinin küçük olması ve arazi kullanımının etkin olmaması,
- Tarımda özellikle hayvancılıkta yaratılan katma değerın düşük bir kısmının (canlı hayvan yetiştiriciliği) ilde, önemli bir kısmının ise il dışında gerçekleşmesi,
- İmalat sanayinde faaliyet gösteren firmaların büyük bir kısmının yöre potansiyeline (tarıma ve taş ve toprağa dayalı) göre şekillenmesi ve çeşitlilik göstermemesi,
- Sanayi altyapısının gelişmemiş olması, ilde bir organize sanayi bölgesi bulunmasına rağmen elektrik, su gibi alt yapı sorunlarının bulunması,
- Sermaye birikiminin yetersiz olması, bölge dışından yatırımcıların Kars iline yatırım yapması konusunda motive edici unsurların az olması

Bölgede tarıma dayalı sanayi de dahil olmak üzere çeşitlenmiş bir sınaı yapı bulunmamaktadır. Hizmet sektörü içinde ise ihtisaslaşmış hizmetlerin payı çok küçüktür. Bu durumun sonucu olarak gelir düzeyinin düşük, sermaye birikiminin yetersiz ve istihdam olanaklarının sınırlı olduğu bir yapı ortaya çıkmaktadır. Söz konusu bu durum ise, başta İstanbul, Ankara ve İzmir olmak üzere, bölge dışına göçün süregitmesine neden olmaktadır.

Sosyal sorunlar:

Sosyal açıdan Kars ilindeki en önemli sorunlar, göç, işsizlik, girişimci kültürel altyapının (şirketleşme vb) yetersiz olmasıdır. Kars'ın sosyal sorunlarının nedenleri ise temel olarak aşağıda belirtilmiştir:

- İl içinde bölge ve kesimler arasında gelir farklılıklarının yüksek olması
- İl içi ve il dışı göçün yüksek hızda olması,
- İl içinde sosyal hizmetlere erişimde gözlenen büyük farklılıklardır,
- Eğitim ve sağlık hizmetleri ile kent alt yapısının yetersiz, kalitesinin istenen düzeyde olmaması

- Kentsel ve kırsal alanlarda yaşam kalitesinin düşük, refah düzeyinin eşit dağılmaması
- Sosyal yardım ve koruma sistemlerinin yeterince gelişkin olmaması, kayıt dışılığın yaygın ve sosyal güvenlik sistemi ile kapsananların yetersiz olması
- Kadının statüsünün bölgeye özgü olumsuzlukları
- Çarpık kentleşmenin getirdiği sosyal sorunlar

Çevre sorunları:

Kars ilinin temel çevre sorunu doğal kaynak kapasitesinin azalmasıdır. Bu durum su ve toprak kullanımında ve kırsal ve kentsel yerleşmelerde yürütülen ekonomik faaliyetlerin yarattığı olumsuzlukların sonucudur. İlde, çevre bağlamında ortaya çıkan sorunlar şöyledir;

- Kırsal çevrenin ihmal edilmesi,
- Toprak ve su kaynaklarının tahrip olması, meraların bilinçsiz otlatma nedeniyle bozulması
- Kentsel çevre koşullarının giderek kötüleşmesi,
- Doğal kaynak kapasitesinin zarar görmesidir.

Kırsal alanlarda karşılaşılan sorunlar ise; orman kaynaklarının azalması ve bunun sonucu olarak bio-çeşitlilikteki azalma, kırsal nüfusun azalması, hizmet altyapısında gözlenen fiziki yıpranma, buna bağlı olarak sosyal servislerin kalitesinin düşmesi ve dolayısıyla yaşam çevrelerinin bozulmasıdır. Kentsel alanlarda gözlenen önemli çevre sorunları ise katı atıkların uygun bir şekilde bertaraf edilmemesi, kurulan sanayi tesislerinin arıtma tesislerinin olmaması ve hava kirliliğini önleyecek şekilde yapılmaması, trafik sıkışıklığı ve çarpık kentleşmedir.

Kentsel ve kırsal alanlarda gözlenen bu olumsuzluklar, taşkınlar ve toprak kaymaları gibi doğal felaketlerin artmasına da neden olmakta, bu felaketler ise Kars ve çevresinde yaşanan problemlerin daha da şiddetlenmesine yol açmaktadır.

Buraya kadar olan bölümde açıklanan ve ilin sahip olduğu ekonomik, sosyal ve çevresel sorunların temelinde ise dört önemli sorun yer almaktadır:

- Gelişmiş bölgelere uzaklık ve erişim problemleri,

- Arazi yapısından kaynaklanan sert topografik yapı ve düz alanların sınırlı oluşu,
- Kalkınma planlaması ve idari sistemin yetersizliğinden kaynaklanan sorunlar,
- Yerel yönetimlerin yetersizliklerinden kaynaklanan sorunlar

Bu sorunlardan ilk ikisi bölgeye mahsus etmenlerdir: Diğer iki etmen ise kurumsal yapının bir sonucudur. Bölgeye özgü olan sorunlar, fiziksel ve kurumsal altyapının geliştirilmesi ve doğal kaynaklarının daha uygun bir şekilde yönetilmesi ile büyük oranda azaltılabilir. Bu nedenle ilk iki etmen, kurumsal problemlerin içerisinde ele alınmalıdır. Kurumsal sorunlar, altyapı ve kaynak kullanımı ile ilgili bir dizi problemin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bunlar:

- Ulaşım altyapısının geliştirilmesindeki gecikmeler,
- Toprak mülkiyeti ve kullanımında gözlenen karmaşanın neden olduğu etkin olmayan kullanım,
- Su kaynakları gelişimi ve yönetiminin yetersiz olması,
- Kırsal altyapının yetersiz olması ve
- Sosyal hizmetlerin dağılımındaki dengesizliktir.

6.2. Kars İli Kalkınma Hedefleri ve Gelişme Stratejileri

Bir il ya da bölgede gelişme dinamiğini oluşturan temel unsurlar genel olarak **doğal altyapı, maddi altyapı, kurumsal altyapı ve beşeri altyapıdan** oluşmaktadır. Söz konusu altyapılar birbirlerini tamamlayarak geliştiği ölçüde sosyo-ekonomik düzeyi artan bir şehirden söz edilebilir. Bunu başaramayan şehirler Türkiye’de de olduğu gibi ekonomik gerileme içerisine düşmektedirler.

Bir ilin sahip olduğu;

Doğal altyapı; Su kaynakları, deniz, arazi yapısı, orman, maden kaynakları, iklim gibi doğal unsurlar,

Maddi altyapı; Bünyesinde bulundurduğu sosyal sabit sermayeyi ifade eden enerji, yol, ulaşım, haberleşme alanlarındaki yatırımlar, donatımlar ve araçlar, kamusal yönetim, eğitim, sağlık ve sosyal hizmetler alanındaki bina ve donatılar,

Kurumsal altyapı; Merkezi ve yerel kamu yönetimlerinin, güvenlikle ilgili hizmetlerin, sendika, dernek ve gönüllü kuruluşların her türlü iktisadi faaliyete ilişkin örgütlenme biçimleri ile toplumsal davranışları belirleyen her türlü düzenlemeleri,

Beşeri altyapı; İşgücünün eğitim düzeyi ile birlikte şehirdeki eğitim, araştırma, kültür ve spor kurumlarının miktar ve kalitesinden oluşmaktadır.

İldeki doğal, maddi, kurumsal ve beşeri altyapılar birbirlerini tamamlayarak geliştiği ölçüde gelişme potansiyeli taşımaktadır.

6.2.1. Kalkınma Hedefleri

I. Ekonomik Hedefler:

Temel Hedef: Kişi başına geliri ve istihdamı artırmak

- Kars ili ile ülke ekonomisi arasındaki yapı farkını azaltmak,
- İl dışına göçü azaltmak ve uzun vadede durdurmak,
- Potansiyel gösteren alanlarda ekonomik yapıyı çeşitlendirmek,
- Zaman içinde ortaya çıkabilecek ekonomik fırsatların değerlendirilmesini mümkün kılacak alt yapıyı oluşturmak,
- İl içindeki sermaye birikimini hızlandırmak, yerel girişimciliği desteklemek ve ilin ekonomik potansiyelini harekete geçirmek,
- İlin sürdürülebilir bir ekonomik yapıya kavuşmasını sağlamak.

II. Sosyal Hedefler:

Temel Hedef: kalkınmayı hızlandıracak aktivitelerin yaygınlaştırılması.

- İl içi gelir farklılıklarını azaltmak,
- İl dışına göçü azaltmak, göçün neden olduğu sosyal tahribatı asgariye indirmek,
- İl içinde hizmetlere erişim açısından adaletin sağlanması,
- Eğitim ve sağlık hizmetleri ile kent alt yapısının kalitesi ve düzeyini yükseltmek,
- Kentsel ve kırsal alanlarda refah düzeyini ve yaşam kalitesini yükseltmek,

- İşgücünün beceri seviyesini yükseltmek,
- Kayıt dışılığı azaltmak ve sosyal güvenlik sistemi ile kapsananların sayısını artırmak,
- Sosyal yardım ve koruma sistemlerini geliştirmek,
- Kadının statüsünü yükseltmek ve kalkınma sürecine entegrasyonunu sağlamak,
- Mevcut sosyal yapının zaman içinde gelişimini sağlamak,
- Çarpık kentleşmeyi önlemek.

III. Çevresel Hedefler:

Temel Hedef: Çevreyi korumak, iyileştirmek ve sürdürülebilir kalkınma,

- Toprak ve su kaynaklarının korunması için meraların ıslahını sağlamak, erozyonu önlemek,
- Ormanları korumak ve geliştirmek,
- Yerleşim birimlerinde yaşam kalitesini artırmak,
- Biyolojik çeşitliliği korumak,

IV. Mekansal Hedefler:

Temel Hedef: İl ve ilçe merkezlerini birer sanayi ve hizmet merkezi olarak geliştirmek ve il dışına göçün önünde bir filtre oluşturmak

- Kent merkezlerinde fiziki ve sosyal alt yapıyı iyileştirmek,
- Kent merkezlerinde çevre kalitesini yükseltmek,
- Kent merkezlerini ekonomik gelişmeyi hızlandırıcı bir olgu olarak değerlendirmek.

6.2.2. Kalkınma Stratejileri

Kars ili için uygulanacak gelişme stratejisinde öncelikle kaynakların ilin görece üstünlüğe sahip faaliyet alanlarına ve mekanlara yönlendirilmesi, bir çekim merkezleri politikası güdülmesi, gelişmenin zaman içinde bu öncü sektör ve alanlardan diğerlerine yaygınlaştırılmasının doğru olacağı düşünülmektedir.

İldeki mevcut üretim ve hizmet kapasitelerinin daha etkin kullanımını sağlayacak düzenlemelere öncelik verilmeli, ilde bulunan düşük kapasite kullanım oranlarıyla çalışan veya atıl durumdaki tesislerin etkinliğini artıracak önlemler alınmalı ve uygulamaya konulmalıdır. Örgütlenmelerin yaygınlaştırılması, kurumsal yapıların, insan kaynaklarının ve diğer alt yapıların daha iyi yönetimi ve işletilmesi yoluyla bunların mevcut düşük verim ve kapasitelerinin ekonomiye katkılarını artıracak düzeylere çıkarılması öncelikle düşünülen konular arasındadır. Bu nedenle sektörler arası bağlantıların geliştirilmesi ve farklı sektörlerin birbirini destekleyecek şekilde organize edilmesine yönelik stratejiler de önem kazanmaktadır.

Gelişmesi öncelikle tarım sektörünün modernleşmesine dayalı olan ilde; toprak ve su kaynaklarının korunması, erozyonun önlenmesi, mera ıslahı gibi çevre ile ilgili konular öncelikle ele alınmak durumundadır. Öte yandan, ekonomik gelişmenin sosyal gelişmeyi de hızlandıracağı söylenebilir. Ancak ekonomik yapının geliştirilmesine yönelik yatırımlar tek başına yaşam kalitesinin yükseltilmesini ve refahın yaygınlaştırılmasını sağlayamamaktadır. Bu amaçla insan kaynaklarının geliştirilmesi, kadının statüsünün yükseltilmesi, muhtaç kişilere sosyal yardım ve koruma sağlanması, dar gelirliler ve yoksul kişilere yönelik küçük ölçekli gelir getirici faaliyetlerin örgütlü bir hale getirilerek ve gerekli destekler sağlanarak yaygınlaştırılması, kırsal ekonominin çeşitlendirilmesi için sosyal amaçlı strateji ve programlara da ağırlık verilmelidir.

Kars ilinin kalkınması için kamu kesiminin katkısının yanı sıra, toplumun tüm kesimlerinin bilgi, deneyim, iş gücü ile yönetsel ve mali kaynaklarının seferber edilmesi gereklidir. İlke olarak kamu kesimi için öngörülen rol, kalkınmanın olmazsa olmaz koşulları olan; ulaşım, iletişim, enerji, eğitim, sağlık, sulama gibi teknik ve sosyal alt yapı ve hizmetlerinin sağlanması, doğal ve kültürel değerlerin korunması ve geliştirilmesidir. Bir yörede kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi ancak o yöre insanının buna inanması ve katkı vermesiyle mümkün olabilir. Dolayısıyla kamuya yüklenen rolün genelleştirilmemesi gereklidir. Özel sektörün, Bölge insanı ile Bölge içi ve dışındaki sivil toplum kuruluşlarının; Bölgedeki teknik, ekonomik, sosyal yapıların ve hizmetlerin sağlanmasına, işletilmesine ve geliştirilmesine çeşitli modellerle katılımları sağlanmalıdır.

Sermayenin, girişimcilik kültürünün, yönetim bilgisinin ve rekabet gücünün kısıtlı olduğu ilde; kamu sektörünün, özel sektörü çeşitli araçlarla desteklemesi zorunludur. Kamunun alt yapı sağlama yanında teşviklerle, gerekli yasal ve kurumsal düzenlemelerle girişimciliği, katılımcılığı desteklemesi gerekmektedir.

Ekonomik ve sosyal alanda ulusal düzeyde örgütlenmiş sivil toplum kuruluşlarının Bölgedeki faaliyetlerinin desteklenmesi, farklı bölgelerde edinilmiş deneyimlerin Bölgeye aktarılması ve yerel sivil toplum kuruluşlarının proje geliştirme ve uygulama kapasitelerinin artırılması açısından büyük önem taşımaktadır. Gönüllü kuruluşlar Bölgede örnek projeler yoluyla etkin faaliyet gösterebilirler. Bu tür gönüllü kuruluşların Bölgeye yönelik çalışmaları desteklenmelidir.

Kars ili gelişme stratejisi, önemli sorunları yaratan faktörleri ortadan kaldıracak şekilde oluşturulmuştur. Ancak, bazı olumsuz faktörler doğal koşulların bir sonucu olmasından dolayı, bu faktörler planlama kararları ile doğrudan ortadan kaldırılamaz. Bununla birlikte kurumsal ve altyapı/kaynak kullanımı ile ilgili sorunların ortadan kaldırılması ise stratejinin belirlenmesinde temel öğeler olmuştur. Bu kapsamda Kars ilinin kalkınmasına yönelik belirlenen stratejiler aşağıda verilmektedir:

1. Geleneksel-olmayan yüksek değerli mahsul üretimini artırmak ve değişik işleme ve/veya paketleme biçimleri kullanarak, yeni tarımsal ürünlerin yanı sıra hali hazırda yetiştirilen tarımsal ürünlerin katma değerini yükseltmek;
2. Çiftçilerin, doğal kaynakları koruyan tarım teknikleri, geliştirilmiş küçük ticarî kümes hayvancılığı/çiftlik hayvancılığı üretim teknolojisi gibi teknolojilere daha büyük oranda erişimlerini sağlamak ve sulama, çiftlik ekipmanları ve hasat-sonrası kolaylıklar gibi imkânları desteklemek;
3. Su kaynaklarının ve arazinin (toprağın) rehabilitasyonu ve değerinin artırılması için kaynak koruma tedbirlerinin özendirilmesi;
4. Sulama, hidro-elektrik enerji üretimi, şehir suyu temini, turizm ve taşkın önleme gibi amaçlara hizmet eden çok amaçlı barajları kurmak;
5. İlin sanatı, kültürel mirası ve turizm potansiyeliyle bağlantılar tesis edilmesinin yanı sıra, yine ilin kalkınma potansiyeli ve karşılaştırmalı üstünlükleri üzerinde odaklanmış, ticareti ve yatırımı teşvik kampanyalarını yaygınlaştırmak;

6. Özel sektörün kaynaklarını, potansiyelini ve uzmanlığını işler hale getirmek ve bunları iktisadî üretim faaliyetlerine, kaynakların korunmasına ve altyapı destek imkânlarının geliştirilmesine kanalize etmek;
7. Endüstriyel dağılımı teşvik etmek ve uyarlanır, dinamik ve emek-yoğun sanayiler vasıtasıyla istihdam fırsatlarını kırsal topluluklarda genişletmek;
8. Güvenilir ve etkili bir taşımacılık, enerji, su ve haberleşme hizmeti sunabilmek için eksiksiz bir altyapı temeli oluşturmak ve bunu korumak, *çiftlikten-pazara-yol* sistemlerini genişletmek/iyileştirmek;
9. Kars-Tiflis-Bakü demiryolunun bir an önce tamamlanması;
10. Kars-Tiflis-Bakü demiryolu projesinin Kars il ekonomisine katkı sağlayacak şekilde düşünülmesi, Serbest Ticaret Bölgesi'nin kurulması;
11. Çevre yönetimi için kamu bilincini geliştirmek ve vatandaş desteğini harekete geçirmek. Çevre korumacı anlayışı güçlendirmek ve yurtiçi ve yabancı kaynaklardan teknik ve finansal destek sağlamak amacıyla çevreye duyarlı kurumlarla bağlantılar tesis etmek;
12. Şehre ait ve tarımsal alanların ve orman kaynaklarının uygun ve sürdürülebilir kullanımıyla ilgili rehberlik ve yönetim çerçevesi sunmak suretiyle kaynakların kullanılmasıyla ilgili anlaşmazlıkları gidermek;
13. Eğitim ve sağlık hizmetleri, içilebilir su arzı, elektrik ve haberleşmeyi de içine alan temel hizmetlerin ve sosyal altyapıların gelişimine ve iyileştirilmesine yönelik bir program başlatmak ve özellikle eğitim, sağlık, iskân ve koruyucu hizmetlerin verilmesinden ve planlamasından sorumlu yerel kamu personelinin becerisini geliştirmek;
14. Özellikle planlama, çevre yönetimi ve sosyal hizmetlerin sağlanması konusunda insan kaynaklarını geliştirmek;
15. Her türlü yerel gelişim kurum ve kuruluşlarını vb. özel oluşumları güçlendirmek ve kamu istişaresi, proje planlaması, koordinasyonu ve izlenmesi sırasında özel kesimin ve halk organizasyonlarının maksimum düzeyde katılımını teşvik etmek.

7. SEKTÖREL GELİŞME STRATEJİLERİ

7.1. Ekonomik Gelişme Stratejileri

7.1.1. Tarım

Kars ilinde, 2000 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, nüfusun yaklaşık %56,27'si kırsal kesimde yaşarken, 2007 Ankete Dayalı Nüfus Tespitine göre bu oran %56,85'e yükselmiştir. Başka bir ifadeyle, kırsal nüfusun toplam nüfus içindeki oranı aşağı yukarı aynı kalmıştır. Tarım sektörünün kırsal kalkınmanın gerçekleşmesindeki rolü göz önüne alındığında, tarıma dayalı sanayi öncülüğündeki gelişmenin, istihdam olanaklarında ve kırsal kesimin gelirinde artış sağlayarak köylerden kent merkezlerine ve diğer kentlere yönelik göçü önlemesi ve kır-kent arasındaki gelişmişlik farklarını azaltması beklenmektedir. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı tarafından Kars ili tarım sektörü için dört temel amaç ve buna uygun stratejiler belirlenmiştir. İl tarım master planında Kars tarım sektörünün gelişmesine yönelik olarak belirlenen temel stratejiler aşağıda verilmiştir.⁵

1. Tarımsal verimliliğin artırılması:

Tarımsal verimliliğin artırılmasında uygulanacak stratejileri belirlerken tarımsal üretim; bitkisel ve hayvansal üretim ile su ürünleri üretimi olmak üzere ayrı başlıklar altında ele alınmış ve her biri için farklı stratejiler önerilmiştir.

Hayvansal üretim

- Yerli ırktan kültür ırkına geçişin sağlanması
- Yem, bakım ve beslenme şartlarının iyileştirilmesi
- Etkin pazarlama ve örgütlenme sisteminin oluşturulması
- Tarıma dayalı sanayinin sözleşmeli üretimle desteklenerek geliştirilmesi

Bitkisel üretim

- Yöreye uygun sertifikalı tohumluk kullanımı

⁵ İl Tarım Kırsal Kalkınma Master Planlarının Hazırlanmasına Destek Projesi, Kars Tarım Master Planı, Aralık 2002, T.C. Tarım Ve Köy İşleri Bakanlığı

- Bilinçli girdi kullanımı
- Sulanabilir alanların sulamaya açılması ve drenaj problemi olan alanların rehabilite edilmesi
- Nadas alanlarının daraltılması
- Tarıma elverişli kullanılmayan arazilerin değerlendirilmesi
- Arazilerin parçalanmasının engellenmesi
- Sözleşmeli üretimin yaygınlaştırılması

Su ürünleri üretimi

- Yem maliyetlerinin düşürülmesi
- Yer üstü su kaynaklarının su ürünleri üretiminde kullanılması
- Su ürünleri kooperatiflerinin kurulması

2.Tarımsal gelirin artırılması:

- Pazarlama sisteminin ve örgütlenmenin iyileştirilmesi
- Katma değeri yüksek ve il için avantajlı ürünlerin üretimi
- Üretim maliyetlerinin düşürülmesi
- Girişimcilik ruhunun geliştirilmesi

3. Gıda güvenliğinin sağlanması:

- Kaliteli ve standartlara uygun ürün üretimi
- Kontrol ve denetim hizmetlerinin güçlendirilmesi

4. Sürdürülebilir tarım:

- Arazilerin kullanım kabiliyet ve sınıfları dikkate alınarak kullanımı
- Erozyonla mücadele
- Doğal kaynakların bilinçli kullanımı

7.1.2 Sanayi

Kars ilinde imalat sanayiinin gelişmesini kısıtlayan başlıca faktörler arasında; sermaye birikiminin ve alım gücünün düşük olması, ulaştırmanın yüksek maliyeti,

ulaştırma hizmetlerinin sunumundaki sorunlar, teknik ve sosyal altyapı yetersizlikleri ile gerek girişimcilik ve yönetim becerileri, gerekse işgücünün niteliği yönünden insangücü kapasitesindeki yetersizlikler ve finansman darboğazları sayılabilir. Bu faktörler, ilde yeni sanayilerin kurulmasında caydırıcı etki yaparken, mevcut sanayi kuruluşlarının da rekabet gücünü sınırlamaktadır.

Potansiyel yatırımcılara yönelik stratejiler:

- Yatırımlarda devlet yardımları sistemi, yatırım kararlarını Kars ve benzeri görece geri kalmış iller lehine etkileyebilecek düzeyde farklılaştırılmalıdır. Devlet yardımları, mevcut tesislerin il ekonomisine katkısını artıracak biçimde hazır fabrika binası kiralama ve hibesi, faiz sübvansiyonu ve kredi garanti sistemi gibi unsurları içermelidir.
- Yatırımların yönlendirileceği Kars Organize Sanayi Bölgesi, Kars merkez ilçe ve diğer yerleşim birimlerinin ulaşım, haberleşme, enerji gibi teknik; eğitim, sağlık, kültürel ve rekreasyona dönük hizmetler gibi sosyal altyapıları tamamlanmalıdır.
- Kars ilinin sahip olduğu potansiyel ve avantajlar, yerel ve il dışındaki potansiyel yatırımcılara etkin bir biçimde tanıtılmalıdır.
- İşgücünün niteliğinin geliştirilmesi için, eğitim etkinliklerine önem verilmelidir.

Bölge sanayinin rekabet gücünü artırmaya yönelik stratejiler:

- Devlet yardımları seçici olmalı ve ildeki ekonomik ve sosyal dönüşüm sürecini etkileyecek nitelikteki ve mekanlardaki yatırımlara verilmeli, amacına uygun kullanımı etkin bir biçimde denetlenmelidir.
- Uygun yatırım alanları, teknoloji, iş idaresi ve pazarlama alanlarında girişimcilere danışmanlık sağlanmalıdır.
- İl içinden düşük maliyetle girdi temin edilebilmesi için tarım sektöründe verimlilik ve çeşitlilik artırılmalıdır. Teknik ve ekonomik açıdan işletilebilir rezervlere sahip madenler işletmeye alınmalıdır.
- AR-GE faaliyetlerine önem verilmelidir.

- İl dışından hammadde temini ve pazara erişimin kolaylaştırılması ve hammadde stok maliyetlerinin düşürülmesi için ulaşım altyapısı ve ulaştırma hizmetleri geliştirilmelidir.
- Sanayi kuruluşları, aynı mekanda toplu halde bulunmanın yaratacağı dışsal ekonomilerden yararlanmak üzere, mümkün olduğunca Organize Sanayi Bölgelerine yönlendirilmelidir.
- Ortaklıklar ve kurumsal işbirlikleri teşvik edilmeli; birlikte iş yapma, güvene dayanan ortaklıklar kurulması halinde kaynakların etkin kullanımı sağlanabilecektir.
- İhracatın teşvik edilmesi ve geliştirilmesi; Türkiye'nin doğusunda sınır ili olan Kars'ın komşu ülkeler ve Orta Asya Türk devletlerine dönük ihracat potansiyeli bulunmaktadır. Kars-Tiflis-Bakü demiryolu projesinin Kars'ta yatırım cazibesini artıracak biçimde düşünülüp gerekli hukuki zemin oluşturulmalıdır.
- Üniversite sanayi işbirliğinin sağlanması, Kafkas Üniversitesi'nin yörede ihtiyaç duyulan kalifiye işgücü, pazara yönelik teknolojik bilgi ihtiyacının karşılanması, ülkemizde giderek yaygınlaşan teknopark türü oluşumlara yönelmesi halinde firmalar açısından önemli bir ihtiyacı karşılamış olacaktır.
- İldeki maden varlığının (Arsenik, Asbest, Tuz, Kireçtaşı, Manganez, Manyezit, Tuğla-Kiremit toprağı, Perlit ve Jeotermal Kaynakların) araştırılarak sanayide kullanımının sağlanması

7.1.3 Turizm

Turizm ilde gelişmekte olan bir sektördür. Kars ilinin topoğrafik yapısının sağladığı çeşitlilik, su kaynakları, jeotermal kaynaklar ve kültür varlıkları açısından zengin bir turizm potansiyeli taşımaya karşın, ulaşım zorlukları, pazarlama sorunları, turistik altyapıdaki kalite kısıtları, yetişmiş personel eksikliği gibi nedenlerle bir dereceye kadar kış sporları dışında bu kaynaklarını yeterince değerlendirememiştir. Kars kış turizmi, kültür ve inanç turizmi, termal turizm, eko turizm (yayla turizmi, kuş gözetleme, botanik turizmi vb.), su sporları (kano, rafting, su altı dalış, sörf, yelkencilik), dağ ve doğa turizmi, av turizmi, olta balıkçılığı gibi çok çeşitli turizm türlerinin geliştirilebileceği potansiyel alanlara sahiptir.

Kars Ani Ören Yeri, Tabyalar, gibi çok önemli tarihi ve kültürel mirasa sahip olmasının yanı sıra, Sarıkamış Kayak Merkezi, muhtelif yerlerde bulunan jeotermal kaynaklar ve sahip olduğu akarsu, göl vb doğal güzellikleriyle önemli bir turizm potansiyeli taşımaktadır. Ancak, ile gelen yabancı turist sayısı 5.000–6.000 civarında olup, Kars, sahip olduğu bu potansiyeli yeterince değerlendiremeyen bir ilimizdir.

İlde turizmin geliştirilmesi için benimsenen temel stratejiler şunlardır:

- Sunulacak turizm tür ve biçimleri turizm hareketlerinin mevsimsel değil, bütün bir yıl içine yayılmasını sağlayacak çeşitlilikte olmalıdır.
- Bölgedeki su kaynaklarının geliştirilmesinde, turizm etkinlikleri özellikle dikkate alınmalıdır.
- Tarihi ve kültürel varlıkların korunması ve restorasyonuna önem verilmeli, arkeolojik kazılarda çıkarılan eserlerin sergilendiği ve aynı zamanda bilimsel araştırma, dökümantasyon ve kongre merkezi olarak hizmet verecek Bölge Müzeleri kurulmalıdır.
- İlde bulunan Ani Ören Yeri Arkeolojik kazıları ve restorasyon çalışmaları hızlandırılmalı, bunun için Kafkas Üniversitesinde gerekli bölümler açılarak Üniversitenin aktif rol üstlenmesi sağlanmalıdır.
- Konaklama tesislerinde çeşitlilik sağlanmalıdır. Özellikle Sarıkamış Kayak Merkezindeki konaklama tesislerinin, yaz aylarında da kullanımını sağlayacak düzenlemeler yapılmalıdır.
- İlin turizm açısından tanıtımını sağlayacak etkinlikler (örneğin kış sporları) düzenlenmeli, tanıtımda yöresel ama tarihi önemi büyük temalar kullanılmalıdır.
- Kaliteli hizmet sunumu için her kademedeki eleman yetiştirilmesine önem verilmelidir.
- Bölge yaz aylarında yayla turizmi, sağlık turizmi, dağ ve su sporlarına yönelik turlarla desteklenmeli, kayak merkezlerindeki tesislerin yaz mevsiminde eğitim amaçlı kullanımı teşvik edilmelidir.

7.2. Sosyal Gelişme Stratejileri

Ekonomik gelişme stratejileri ile birlikte yürütülmesi gereken sosyal gelişme stratejileri, ilde refah düzeyinin yükselmesini sağlayacak ve ekonomik gelişmeyi hızlandıracaktır. Çünkü bir yörenin kalkınmasında en önemli unsur o bölgenin sahip olduğu nüfus ve demografik yapıdır. Bu nedenle dengeli ve sürdürülebilir kalkınma hedefi ile uyumlu bir nüfus yapısı oluşturmak ve mevcut nüfusun niteliklerini geliştirmek gerekmektedir. Kars ili en çok dışa göç veren iller arasındadır. Büyük kentlere yönelen nüfus geride bir demografik boşluk yaratmaktadır. Başka bir deyişle, Bölge'nin nüfus kaybetmesi, genç iş gücünün azalmasına, sermayenin kaymasına neden olmaktadır. Terk edilen bölge ister kentsel isterse kırsal alan olsun nitelik değiştirmektedir. Daha öncede vurgulandığı gibi geriye kalan "yoksulluk" tur. Bunun yanı sıra nüfus kaybeden alanlardaki köyler, kadın, çocuk, yaşlı nüfus gibi bağımlı nüfusu barındıran yerler haline dönüşmektedir.

Bölge her geri kalmış bölgede görülen eğitim, sağlık gibi aslında insan yaşamının temel bileşenleri olan birçok kurumdan yeterince yararlanamamaktadır. Eğitim kurumlarının hem yaygın hem de örgün eğitim olarak Bölge insanının yaşam standartları içine katılması Bölge'yi yaşanabilir kılacak ve Bölge insanını yerinde tutacağı gibi göç almasını da sağlayabilecektir. Sağlık ve eğitim gibi insan yaşamının toplumsallaşmasını sağlayan bu kurumların Bölge'de her kademedeki yerleşimlere indirgenmesi nüfusun dengeli dağıtımını ortaya çıkarabilecektir.

Nüfusa yönelik politikalar diğer tüm sektörlerde yaratılacak potansiyellere bağlıdır. Tarım, sanayi, eğitim, sağlık, kültür gibi sektörlerdeki her türlü yatırım doğrudan nüfusa etki edecektir. Bu nedenle nüfus politikası bağımsız bir politika gibi algılanmamalıdır.

Sosyal Gelişmeyle ilgili temel stratejiler aşağıda verilmiştir.⁶

- Yerel potansiyellerin ortaya çıkabileceği ortamın sağlanması
- Yerel potansiyellerin aktif hale gelmesi ile birlikte çalışabilir yaştaki nüfus grubunun Bölge'ye gelmesi
- Dengeli bir yerleşmenin sağlanması

⁶ Doğu Anadolu Planı, Yönetici Özeti

- Sivil toplum örgütlerinin demokratik katılımının sağlanarak girişimci desteğinin sağlanması
- Eğitimli insanın Bölge'ye gelmesinin alt yapısının hazırlanması
- Katılımın her alanda artırılması
- Ara eleman yetiştiren kurumların tesis edilmesi nitelikli işgücünün artırılması
- İş olanaklarının artırılması
- Uzmanlaşmış iletişim sistemi ile yaygın eğitime geçilmesi
- Kolay ulaşılabilecek iletişim sistemi ile nüfus gruplarının yaşam görüşlerinin zenginleşmesinin sağlanması, olanaklardan haberdar edilmenin sağlanması
- İletişim ağının geliştirilmesi
- Süregelen olumsuz hijyenik koşulların iyileştirilmesi, sağlık altyapısının oluşturulması.
- Yeni gelişmelerden bölge insanının yararlandırılarak yaşam süresinin uzatılmasının sağlanması ve sağlık hizmetleri kalitesinin artırılması
- Yaşam kalitesinin artırılması

7.3. Çevre- Mekansal Gelişme Stratejileri

Kars ülke pazarının ağırlık merkezine ve ana ihraç ve ithal kapılarına görece uzak konumdadır. Bu dezavantajlı konumunun bir ölçüde aşılması ve sanayi işletmelerine rekabet gücü kazandırılması; sanayinin ve buna yönelik fiziki ve sosyal alt yapının oluşturulmasında bir cazibe merkezi olmasına bağlıdır. Bir başka deyişle, sanayi ve alt yapının yoğunlaştırılmasına bağlı bulunmaktadır. Sanayinin gelişmesinin zayıf olduğu bir bölgede, özellikle küçük ve orta boy işletmelerin rekabet güçlerini artıracak, dışsal ekonomilerle ağ ekonomilerinin oluşmasına ortam hazırlayabilecek, kaynak tasarrufu sağlayacak, nitelikli personelin ile çekilmesi ve oluşacak sosyal ortam nedeniyle bölgede tutulmasında etkin olabilecek tek şey ili cazibe merkezi haline getirmektir.

Kars, topoğrafya, ekonomik faaliyet hacmi ve yerleşmeler arası fonksiyonel ilişkilerin ortaya çıkardığı ve yüzyıllardır önemli ticari ve idari merkez olagelmış bir ilimizdir. Bölgede iktisadi yapının değişmesi, bu iktisadi yapı değişimini sağlayabilecek ölçüde

sanayileşmesi ve üst derece hizmetlere sahip olabilmesi; birer sanayi ve hizmet konum yeri olarak, Kars'ın çekim merkezi özelliğine sahip olabilmesi azami ölçüde desteklenmesine bağlı bulunmaktadır.

Çevre her şeyden önce sağlıklı yaşam için vazgeçilmez öneme sahiptir. Ayrıca bir turizm kaynağı olup turizmin var olması ve sürdürülebilir turizmin gerçekleştirilebilmesi, çevrenin korunması ve yaşamasıyla mümkündür. Bu anlamda, tarih, kültür ve doğal çevre değerlerinin korunması, ülke ve bölge açısından oldukça önemlidir. Başta Kars ilinin flora ve fauna zenginlikleri olmak üzere, ilin doğal varlıklarının kapsamlı bir şekilde envanterinin çıkarılması ve risk altında bulunan türlerin belirlenerek, koruyucu tedbirlerin alınması çevre ve mekansal düzeydeki çalışmaların özünü oluşturmaktadır.

Çevresel ve mekânsal düzeyde yapılacak düzenlemeler Kars'ın turizm potansiyelinin etkin değerlendirilmesinin yanı sıra gerek sanayi gerekse tarım sektöründeki gelişmelerin ve sürdürülebilir kalkınmanın da önemli bir unsuru olacaktır. Bu kapsamda sanayi sektörünün gelişmesi ve çevreye verdiği olumsuz etkilerinin minimum düzeye çekilmesi açısından, organize sanayi bölgesinin ve küçük sanayi sitelerinin işlevsel hale getirilmesi, aynı ve farklı iş kollarındaki tesislerin bir araya getirilmesi bu kapsamda öncelikle ele alınması gereken projeler arasında yer almalıdır.

7.4. Teknik Altyapı Gelişme Stratejisi

Telekomünikasyon, radyo, televizyon ve bilgi ağları kurulması:

Kars ilinde yaşayanların, gelişen telekomünikasyon hizmetlerinden, hızlı, kaliteli, güvenli ve ekonomik bir şekilde yararlanmasını sağlayabilecek telekomünikasyon, radyo, televizyon ve bilgi ağları kurulmalıdır; yerel kitle iletişim araçları geliştirilmelidir. Eğitim alanında hizmet veren her kademedeki okul ve eğitim merkezinde, iletişim teknolojisinin kullanımı yaygınlaştırılmalı, bu kapsamda bilgisayarların sayısı artırılarak İnternet erişimine olanak verilmelidir. Tüm kamu kurum ve kuruluşlarının, e-Türkiye ve e-Devlet projelerini gerçekleştirmede ülkenin bütününe entegre olabilmesi için ülke verilerinin paylaşımını da sağlayacak olan bilgisayar ağ yapısı oluşturulmalıdır.

- Telefon santral kapasiteleri, artan talebe koşut olarak artırılmalıdır.

- Mobil haberleşme teknolojisi yaygınlaştırılmalıdır.
- İletişim alt yapısı hava koşullarından yalıtılmalı, iletim hatları yer altına alınmalıdır.
- Kırsal alandaki iletişim ağı geliştirilmelidir.

Ulaşım altyapısının iyileştirilmesi:

İlin mevcut ulaşım altyapısı ekonomik, sosyal ve kültürel yapısı ve fiziksel özelliklerine bağlı olarak oluşmuş, ulaşım sistemi hem arz ve hem de talep yönlerinden yetersizlikler taşımaktadır. Ulaşım sisteminde görülen yetersizlikler, sadece sunulan ulaşım alt yapısı ve hizmetlerinde yaşanan bir dar boğaz ve kapasite sorunu biçiminde ortaya çıkmamakta, talebin de yetersiz düzeylerde kaldığı görülmektedir. Düşük talep düzeyleri nedeniyle alt yapı ve hizmetlerin geliştirilmesi kamu yatırım planlarında öncelik kazanmamakta, alt yapı geliştirilmeyince talepte beklenen artışlar gerçekleşmemekte ve kısır döngü kırılmamaktadır.

Alt yapı yetersizliğini oluşturan etmenlerin başında ilin coğrafik özellikleri gelmektedir. Bölge'nin denizden yüksekliği, yüksek sıradağların mekanda kesintiler ve erişim engelleri oluşturması, kentsel ve kırsal yerleşimlerin dağınık ve küçük ölçekli olması ulaşım alt yapısını geliştirmenin maliyetlerini yükselmekte, Bölge'nin sert kara iklimi istenilen nitelikteki alt yapıların her mevsim hizmete sunulmasını zorlaştırmaktadır.

Topoğrafya koşulları özellikle demiryolu şebekesinin geliştirilmesinin önünde ciddi bir engel oluşturmakta, eğimlere karşı duyarlı olan bu teknolojinin Bölge içindeki erişebilirliği, verimliliği ve etkinliği kısıtlanmakta, bu ise özellikle sanayi, tarım ve hayvancılık ürünlerinin dış pazarlara açılımını fiziksel ve ekonomik olarak zorlaştırmaktadır.

Kars ilinde ulaşımın güvenli, ekonomik, hızlı olmasını sağlayacak altyapı hazırlanmalı, karayoluna alternatif ulaşım türleri geliştirilmeli ve mevcut yolların bakımına önem verilmelidir. İlde karayolu ulaşımına alternatif olarak bölge illeri arasında demiryolu ulaşımının cazip hale getirilerek gerek yolcu gerekse yük taşımacılığında etkin bir şekilde yararlanılması, bölge halkının refahını yükselteceği gibi başta sanayi turizm olmak üzere, bütün sektörlerin gelişmesini olumlu yönde etkileyecektir.

- Bölge koşullarına uygun, işletme, bakım ve onarım için yapılanma,
- İklim koşullarına uygun yol malzemesinin kullanılması,
- Yerleşimlerin toplulaştırılması, üretim birimlerinin toplulaştırılması,
- Şehir merkezlerinin etki alanlarıyla bağlantılarının geliştirilmesi,
- Ana köy yolları her türlü hava koşullarında açık tutulmalı, alternatif ulaşım ve iletişim olanakları değerlendirilmelidir
- Tırmanma şeritlerinin yaygınlaştırılması,
- Sorunlu bağlantılar için alternatif bağlantı ve güzergâhlar geliştirilmesi,
- Hizmet sıklığı ve hız artışlarının sağlanması,
- Mal toplama ve birleştirme merkezleri, kara terminalleri yapılması,
- Kara terminallerinin yaygınlaştırılması,
- İhracatta kitlese taşımalar ve havayolu ulaşımının ağırlık kazanması,
- En yakın deniz çıkışı olan Hopa Limanı ile bağlantıların iyileştirilmesi,
- İlave denize çıkış noktalarının ve bağlantılarının geliştirilmesi,
- İlin gelişmekte olan komşu ülkelere yakınlığının değerlendirilmesi, demiryolu ve karayolu bağlantılarının sağlanması
- Sınır komşularının çıkış noktası olacak koridorların oluşturulması, kapasitelerinin geliştirilmesi,
- Lojistik planlama yaklaşımlarının geliştirilmesi,
- İhracat taşımaları için eksikliklerin ve dar boğazların giderilmesi,
- Transit ana koridorlarının alt yapı ve bağlantılarının güçlendirilmesi,

Enerji kaynaklarının rasyonel ve verimli kullanılması:

İlin sahip olduğu yerüstü su potansiyelini değerlendirmek amacıyla DSİ tarafından projelendirilen yatırımların planlanan süre içinde tamamlanması ülke enerji talebinin karşılanması açısından önemli bir işlev görecektir. Alternatif enerji türlerinin değerlendirilmesi açısından doğal gazın Kars'ta kullanımına geçilmesi, halkın

refahını artıracak, sanayinin ve diğer sektörlerin enerji maliyetlerinde sağlayacağı tasarruf nedeniyle, rekabet gücünün artmasında da katkı sağlayacaktır.

Ayrıca ildeki jeotermal enerji kaynaklarının potansiyelinin tam olarak tespit edilerek daha etkin olarak kullanılması, bölge ekonomisinin gelişmesi ve sürdürülebilirliği açısından önem taşımaktadır.

- İlde enerji arzı güvenli hale getirilmeli, güvenli ve kaliteli elektrik enerjisi verilmeli, iletim hatları ve trafo merkezleri, talebi karşılayacak nicelik ve nitelikte olmalıdır.
- İlin hidroelektrik potansiyeli değerlendirilmeli ve devam eden ve planlanan hidroelektrik santralleri bir an önce tamamlanmalı,
- Kırsal alanda yakıt olarak kullanılan tezeği ikame etmek ve yakacak temini için kullanılan ormanların daha fazla tahribini önlemek için alternatif yakıt kaynakları değerlendirilmeli
- İl merkezinde devam eden doğal gaz şebeke inşaatının tamamlanması, doğalgazla ısınma ve evsel ihtiyaçlarda kullanımın ilde yaygınlaştırılması için yöre halkının bilgilendirilmesi
- Alternatif enerji kaynaklarının jeotermal enerji, rüzgâr enerjisi, doğal gaz çevrim santralleri vb. araştırılıp enerji üretiminde ve uygun yerlerde konut, sera ve ahır ısıtmasında kullanımı sağlanmalı ve yörede buna yönelik teşvik sağlanmalıdır.

8. KARS İLİ YATIRIM ORTAMININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Yatırımların özendirilmesinde yatırım teşvik tedbirlerinin yanı sıra önemli sayılabilecek diğer teşvik unsurları arasında; Organize Sanayi Bölgesi ve Küçük Sanayi Sitelerinin kurulması, Serbest Bölgenin oluşturulması, kara, hava ve deniz yolu ulaşımının sağlanması, altyapı yatırımlarının yeterli düzeye getirilmesi vb. gibi uygulamalar da yer almaktadır.

Organize Sanayi Bölgesi (OSB); birbiriyle işbirliği halinde üretim yapan orta ve küçük ölçekli işletmelere, planlı bir alanda ve ortak altyapı hizmetlerinden yararlanarak daha kolay ve ucuz üretim yapma olanağı veren bir sistemdir. Bu nedenle, bu bölgeler sınai yatırımların teşvik edilmesinde, planlı sanayi yerleşiminin sağlanmasında, düzenli şehirleşme ve istihdamın geliştirilmesinde etkili bir kalkınma aracı olarak kullanılmaktadır. Başlı başına bir teşvik unsuru olan Organize Sanayi Bölgelerinde yapılan (ve/veya yapılacak) yatırımlara bazı ek teşvikler de sağlanmaktadır.

Altyapı tesislerinin genellikle yüksek yatırım harcamaları gerektirmesi nedeniyle, bu yatırımların bizzat teşebbüs tarafından gerçekleştirilmesi mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla belirli bir bölgede (örneğin Organize Sanayi Bölgesinde) altyapı tesislerinin yeterli derecede mevcut olması önemli bir kuruluş yeri avantajıdır. Ayrıca belirli bir konuda altyapı tesislerinden faydalanabilme düzeyi, buraya yerleştirilecek ölçek büyüklüğünün (özellikle üst kapasite sınırı olarak) belirlenmesinde önemli bir faktör olarak değerlendirmeye dahil edilmelidir.

Kars'ta bir organize sanayi bölgesi kısmen faaliyettedir. Yine daha önce de bahsedildiği gibi faaliyette olan iki adet ve proje aşamasında da iki adet olmak üzere dört tane Küçük Sanayi Sitesi girişi bulunmaktadır.

Gerek sanayi sektöründe gerekse hizmetler sektöründe yatırımların ivme kazanmasında önemli olan bir diğer unsur ulaşım imkânlarının çeşit ve nitelik bakımından yeterli düzeyde olmasıdır. Ulaşım şebekesinin ve burada kullanılabilen taşıma araçlarının nitelikleri de taşıma maliyetini belirleyen önemli bir faktördür. Ulaştırma teknolojisindeki gelişmelerin bir neticesi olarak gerek taşıma maliyetinin düşürülmesi ve gerekse taşıma süresinin kısaltılması sonucunda, önceleri en önemli kuruluş yeri faktörü olan taşıma maliyetinin nispi önemi azalmaktadır.

Bölgesel gelişme ve kalkınmanın itici gücü olan sanayileşmenin gerçekleşerek sürekli hale getirilebilmesi için, öncelikle yeterli sermaye birikiminin olması ve yeterli sayı ve nitelikte girişimcinin mevcudiyetini gerektirmektedir. Sermayenin yanı sıra sanayileşme için gerekli olan teknoloji transferi, kalifiye eleman, teşebbüs kabiliyeti ve dışsal ekonomiler gibi diğer unsurların sanayileşmeye elverişli yönde değiştirilebilmesi de sermaye birikimine dayanmaktadır. Tasarruf potansiyeli bulunmayan düşük gelir seviyesindeki bölgelerin, sanayileşmeyi canlandıracak sermaye birikimi oluşturamayacağı açıktır. Geri kalmış bölgelere sanayi hamleleri başlatmak üzere dışarıdan sermaye transferi olmadığı sürece, bu bölgelerin geri kalmışlığın kısır döngüsünden kurtulması mümkün değildir.

Sanayi çabalarının başlatılması ve sürekli hale getirilmesi, yeterli sayı ve nitelikte girişimcinin mevcudiyetine bağlıdır. Yatırım için gerekli diğer unsurlar bulunsa bile, bu unsurları bir araya getirecek müteşebbisler olmadığı takdirde gelişme mümkün değildir. Girişimcilik bir kabiliyet olmakla beraber, toplumun refah ve gelişmişliğinin de bir fonksiyonudur. Geri kalmış bölgelerde yeterli sayı ve nitelikte girişimci bulunmayışının bir nedeni de, kabiliyetli müteşebbislerin gelişmeyi olumlu yönde etkileyen diğer faktörlerin mevcut olduğu gelişmiş bölgelere göç etmeleridir.

Kars ili kamu yetkilileri tarafından, gerek yerli ve gerekse il dışından gelecek olan sermaye ve girişimciler için ilin yatırım ortamı olanakları konusunda sürekli çalışmalar yapılmaktadır.

Yatırım ortamını cazip hale getirmenin önemli araçlarından biri yöreye uygulanan teşvik tedbirleridir.

8.1 Teşvik Durumu

Bir ülkede yatırımların özendirilmesinde uygulanan teşviklerden en önemlisi yatırım teşvik tedbirleridir. Devlet bölgeler ve/veya iller arasındaki gelişmişlik farkını gidermek amacıyla illere farklı yatırım teşvikleri uygulamaktadır. Yine, Devlet belirli sektörlerin ülke içinde gelişmesini sağlamak amacıyla, gelişmesini istediği sektörlerle (özel önem taşıyan sektörlerle) farklı teşvik tedbirlerini uygulamaktadır.

Yatırımların özendirilmesinde uygulanabilecek Devlet Yardımları açısından Kars İli "Kalkınmada Öncelikli İller" kapsamında değerlendirilmektedir.

08.12.2006 tarih ve 26370 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Kararın Uygulanmasına İlişkin Tebliğ'e göre Hazine Müsteşarlığı'ndan alınan "Teşvik Belgesi" kapsamında gerçekleştirilen yatırımlar için, yatırım veya işletme dönemlerini kapsayan aşağıdaki destek unsurları uygulanmaktadır;

- Gümrük Vergisi muafiyeti,
- Katma Değer Vergisi İstisnası,
- Faiz Desteği.

Yatırımın teşvik belgesi kapsamına alınabilmesi için sabit yatırım tutarının;

- KOBİ'lerin yatırımlarında asgari 200 bin Yeni Türk Lirası, azami 2 milyon Yeni Türk Lirası,
- Finansal kiralama şirketleri aracılığıyla gerçekleştirilecek yatırımlar için düzenlenen teşvik belgelerinde asgari 200 bin Yeni Türk Lirası,
- Diğer yatırımlarda asgari 1 milyon Yeni Türk Lirası,

olması gerekmektedir.

Ayrıca, 29.01.2004 tarihinde kabul edilen 5084 sayılı kanun ile yatırımların ve istihdamın teşvik edilmesi amacıyla bazı kanunlarda değişiklik yapılması hakkında kanun çıkarılmıştır. Çıkarılan bu kanun ile, Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığınca 2001 yılı için belirlenen kişi başına gayri safi yurt içi hasıla tutarı 1.500 ABD Doları veya daha az olan illerde vergi ve sigorta primi teşvikleri uygulamak, enerji desteği sağlamak ve yatırımlara bedelsiz arsa ve arazi temin etmek suretiyle yatırımları ve istihdam imkanlarını artırmak amaç edinilmiştir. Bu teşvik kapsamında Türkiye genelinde 36 il bulunmakta olup, Kars ili 886 dolarlık kişi başına gayri safi yurt içi hasıla düzeyi ile bu kapsamda yer almaktadır.

Kars ilinde yatırım yapmak üzere teşvik belgesi almış firma sayısı diğer iller ile karşılaştırıldığında, ilde teşvik belgesi almış yatırım projelerinin sayısının hayli az olduğu dikkat çekmektedir. 1981–2007 döneminde Kars iline yönelik olarak verilen teşvik belgesi sayısı 322 olup, bu belgeler kapsamındaki toplam sabit yatırım 199 milyon YTL ve yaratacağı istihdam 11.762 kişi'dir.

Kars ilinde yatırım yapmak üzere 1981–2007 döneminde alınan teşvik belgesi sayısı Doğu Anadolu Bölgesi toplam teşvik belgesi sayısının %9 Türkiye toplam teşvik belgesi sayısının ise %0,4'ünü oluşturmaktadır.

Kars'ta KOBİ teşvik belgesi almış firma sayısı da önemsenmeyecek düzeydedir. 2007 yılında KOBİ kapsamındaki hiçbir yatırım teşvik belgesi düzenlenmemiş olan Kars ili 2003–2007 dönemindeki toplam KOBİ teşvik belgesi sayısı ise sadece 8'dir. Bu da Doğu Anadolu bölgesi toplam KOBİ teşvik belgesinin %5,2, Türkiye toplam KOBİ teşvik belgesi sayısının ise %0,36'sına tekabül etmektedir.

9. ÖNERİLEN YATIRIM KONULARININ SINIFLANDIRILMASI

9.1. Değerlendirme Kriterleri

Kars ili için önerilen yatırım konularının değerlendirilmesinde; tarım ve sanayi sektörüne yönelik olmak üzere iki ayrı değerlendirme kriteri uygulanmıştır.

Tarım sektörü için önerilen yatırım konuları; *Pazar Olanakları, Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık, Taşıma, İşgücü, Enerji, Yakıt ve Su, Arazi Durumu, Sosyal ve Kültürel Çevre, İklim Koşulları, Özendirme Önlemleri, Toplam Yatırım Tutarı ve İşletme Sermayesi İhtiyacı ile Finansman Olanakları* olmak üzere 10 kriter açısından değerlendirilmiştir. **Her bir yatırım konusu için toplam faktör puanı;** 1-3 arası faktör ağırlıkları ile söz konusu yatırım göz önünde bulundurularak 1-10 arası verilen puanların çarpılması sonucu oluşan rakamların toplamından oluşmaktadır.

Sanayi sektörü için önerilen yatırım konuları ise; *Pazar Olanakları, Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık, Taşıma, İşgücü, Enerji, Yakıt ve Su, Arazinin Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti, Sosyal ve Kültürel Çevre, İklim Koşulları, Artıkların Atılması, Özendirme Önlemleri, Yan Sanayiye Yakınlık, Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Personelin Sağlanması, İletişim İmkanları, Toplam Yatırım Tutarı ve İşletme Sermayesi İhtiyacı, Finansman İmkanları ve Bankacılık Hizmetlerinden Yararlanma ile Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)* gibi 16 faktör üzerinden değerlendirilmiştir. Yine **her bir yatırım konusu için toplam faktör puanı;** 1-3 arası faktör ağırlıkları ile söz konusu yatırım göz önünde bulundurularak 1-10 arası verilen puanların çarpılması sonucu oluşan rakamların toplamından oluşmaktadır.

Ayrıca önerilen yatırım konuları kendi içlerindeki görece üstünlüklerini yansıtmak üzere üç grupta değerlendirilmiştir;

A Grubu: Gerek talep-pazar-kaynak, gerekse yatırım boyutları, karlılık ve risk derecesi bakımından sorunlu bulunmadığı düşünülen girişim alanlarını kapsamaktadır.

B Grubu: Bölgesel olanaklar ve hazırlık derecesine göre birinci gruptaki yatırımlar gibi sorunsuz konular olarak düşünülmeyle birlikte kuruluş yeri,

pazarlama, kapasite, işgücü vb. unsurlar açısından daha ayrıntılı çalışmayı gerektiren girişim alanlarını kapsamaktadır.

C Grubu: Bölge ve ülkenin gereksinim duyabileceği, girdi çıktı değerlendirilmesi bakımından anlamlı potansiyel gösteren yatırım alanlarıdır. Ancak, bölgede belirli bir altyapı ile ekonomik oluşum ve gelişmelere bağlı olarak öteki gruplara oranla daha ciddi hazırlık dönemi gerektiren girişim alanlarını kapsamaktadır.

Buna göre,

Tarım sektörü için;

0 – 120 arası puan C Grubu

121 – 160 arası puan B Grubu

161 – 200 arası puan A Grubu

Sanayi ve hizmetler sektörleri için;

0 – 150 arası puan C Grubu

151 – 200 arası puan B Grubu

201 – 250 arası puan A Grubu

yatırım konularını ifade etmektedir.

9.2. Uygun Yatırım Konuları

Kars ili için uygun yatırım konuları önerilirken, ilin sahip olduğu doğal kaynak potansiyeli, yurtiçi ve yurtdışı talep dikkate alınmıştır. Ağırlıklı olarak tarımsal faaliyetlerin egemen olduğu Kars ilinde tarımsal potansiyele dayalı olarak önerilen yatırım konuları ilin tamamında sorunsuz olarak uygulanabileceği düşünülen yatırım konularıdır. Talebi karşılamaya yönelik yatırım konuları ise daha çok sınaî altyapının gelişkin olduğu merkez ilçe ile birkaç büyük ilçede uygulanabileceği düşünülen yatırım konularıdır. Tarım, hayvancılık, maden ve orman varlığından meydana gelen doğal kaynak potansiyeli, öncelikle ve kolaylıkla değerlendirilebilecek kaynakları oluşturur. Kars ili ekonomisinde tarım ve hayvancılık sektörünün ağırlığı da dikkate alındığında, doğal kaynak potansiyeline öncelik verilmesinin gerekliliği çok açıktır.

9.2.1. Doğal Kaynak Potansiyelini Değerlendirmeye Yönelik Yatırımlar

a) Tarım ve Hayvancılık Sektöründe Yapılabilecek Yatırımlar:

Türkiye nüfusunun yaklaşık %30'u kırsal kesimde yaşamakta ve bu nüfusun yaklaşık beşte dördü geçimini tarımsal faaliyetlerden sağlamaktadır. 2001 yılı cari

fiyatlarla GSYİH'nın %12,1'ini oluşturan tarım sektörü ayrıca gıda maddeleri talebinin önemli bir kısmını karşılamaktadır.

Türkiye'de hayvancılık sektörünün Milli Gelir içindeki payı %6, kırsal gelirler içindeki payı ise %25 civarındadır. Hayvancılıkta ileri durumda olan ülkelerde kırsal gelirler içinde hayvancılığın payı %60-80'ler düzeyindedir. Ülkemizde hayvancılığın Milli Gelire olan katkısı ve gelirler içinde aldığı pay dikkate alındığında, bu sektörün önemi ve mevcut potansiyelinin iyi değerlendirilemediği görülmektedir. Ülkemiz hayvan varlığının çokluğuna rağmen birim başına verimlilik oldukça düşüktür.

Ülkemizde artan nüfusun meydana getirdiği talep ve yükselen sosyo-ekonomik refah düzeyi hayvansal protein üretiminin artırılmasını gerekli kılmaktadır. Aynı zamanda dış pazar potansiyelinin de bulunması hayvancılığın önemini daha da artırmaktadır.

Başlıca hayvancılık faaliyetleri; büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık, kümes hayvancılığı, arıcılık ve su ürünleri yetiştiriciliğidir. Hayvansal proteinin dolayısıyla hayvansal üretimin artırılmasında hayvan varlığı yanında, birim hayvandan elde edilen verim de oldukça önemlidir. Hayvansal ürünlerin üretiminde mevcut ihtisaslaşmış işletmelerin miktarının yetersizliği ve genel olarak hayvansal ürünler üretiminin bitkisel üretimle birlikte yapılması, birim hayvan başına düşen verimi etkilemekte, hayvansal üretim potansiyelinin yeterince değerlendirilmesine olanak vermemektedir. Birim başına verimi etkileyen diğer önemli etkenler ise; hayvanların büyük bir bölümünün düşük verimli yerli ırklardan oluşması, yem üretiminin yetersizliği, yem fiyatları ile ürün fiyatları arasındaki dengesizlik, hastalıklarla mücadelenin yetersizliği, pazarlama zincirinin uzunluğu ve örgütlenmenin eksikliğidir.

Nüfusunun yaklaşık %56'sı köylerde yaşayan, iktisaden faal nüfusun %68,1'inin tarım sektöründe istihdam edildiği Kars ilinde, tarımsal hasıla (cari fiyatlarla) toplam il hasılasının %29'unu ve Türkiye tarımsal hasılasının %0.46'sını, Doğu Anadolu Bölgesi'nin ise %5,43'ünü oluşturmaktadır.

Kars ilinde tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik olarak 10 yatırım konusu önerilmiştir. Bu yatırım konuları ise şöyledir:

Su ürünleri üretimi

Damızlık İnek Yetiştiriciliği

Süt İnekçiliği

Koyun yetiştiriciliği

Et Besiciliği

Yumurta Tavukçuluğu

Kaz Yetiştiriciliği

Arıcılık

Buğdaygil Yem Bitkileri

Doğal Tarım Ürünleri (Eko-Tarım veya Organik Tarım)

İl, su kaynakları (baraj gölü, kaynak suyu, dere ve çay suları) açısından zengin bir potansiyele sahiptir. İlde coğrafi yapının müsait olmasına karşın, kültür balıkçılığı istenilen düzeyde gelişmemiştir. İlin sahip olduğu su kaynaklarının değerlendirilmesi açısından önerilen kültür balıkçılığı, yatırım tutarı da göz önüne alındığında ilde sorunsuz olarak yapılabilecek yatırım konuları arasında yer almaktadır.

Kars ili büyükbaş hayvan varlığının tamamına yakını sığır olup, il sığır varlığının daha ziyade yerli ırktan (%64) oluştuğu, kültür ırkı sığırların il sığır varlığı içerisinde %5, melez ırk sığırların da %31 paya sahip olduğu dikkat çekmektedir.

İl büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinin iyileştirilmesi, Kars'ta kültür ırkı sığır yetiştiriciliğine önem verilmesi ile mümkün olabilecektir. Kars ili için önerilen damızlık et ve süt inekçiliği, ildeki kültür ırkı sığır sayısının kısa bir zamanda artmasına olanak sağlayacaktır. Böylelikle sığırların verim düzeyinin daha da artırılarak, ilde bulunan süt işleme tesis ve mandıralarının süt ihtiyacı ilden karşılanabilecektir.

Kars'ta hayvancılık sektörüne yönelik olarak öngörülen yatırım konularından koyun yetiştiriciliği özellikle kuzu ve süt verimi yüksek ırk koyunların, il çiftçileri tarafından tercih edilmesi açısından önerilmiştir. Yumurta tavukçuluğu, ilde halen yapılmakta olan bu tür faaliyetlerin geliştirilmesi amacıyla yönelik olarak önerilmiştir. Yine aynı şekilde ilde kümes hayvanlarından kaz yetiştiriciliği de yapılmaktadır. Yöreye özgü coğrafi ve iklim koşullarına uygun bir hayvan olan kaz yetiştiriciliğinin geliştirilmesi amacıyla önerilen bu yatırım konusu sorunsuz olarak uygulanabilecek yatırım konularındandır.

Kars ili zengin nektar kaynakları nedeniyle **arıcılık faaliyetleri** için uygun ortam sağlamaktadır. Sahip olduğu yayla ve mer'alardaki bitki örtüsü özelliğinden dolayı Kars balı marka niteliğindedir. Mevcut bal üretiminin daha da artırılması amacıyla önerilen arıcılık faaliyeti, yatırım tutarının düşüklüğü de dikkate alındığında Kars için cazip yatırım konuları arasında yer almaktadır.

Tarım sektöründe yapılabilecek bir diğer yatırım Buğdaygil Yem Bitkileri üretimidir. Doğu Anadolu Projesi Ana Planı'nda da önerilen bu yatırım konusu hayvancılık sektörüne girdi sağlamayı amaçlamaktadır. İlin özellikle sulama imkanına sahip arazilerinde sorunsuz uygulanabilecek bir yatırım konusudur.

Yine tarım ürünlerine yönelik olarak önerilen Doğal Tarım Ürünleri Yetiştiriciliği (Organik Tarım) ilde uygulanabilecek bir diğer yatırım konusudur. Dünyada özellikle de gelişmiş ülkelerde tüketimi yaygınlaşan Organik Ürün doğal metodlarla üretilen bitkisel, hayvansal, ve su ürünleri ile, orman ve doğal alanlardan toplanan ürünlerden oluşmaktadır. Birim alandan en yüksek verim almayı amaçlayan ve çevreyi sömüren, kirleten, sentetik kimyasal girdileri çoğu kez kontrolsüzce kullanan konvansiyel tarıma ve tarımsal ürünlere karşı tepki olarak organik ürün tekrar gündeme gelmiştir. Başta gelir düzeyi yüksek ülkelerin üretici ve tüketicileri örgütlenerek doğayı tahrip etmeyen yöntemlerle, insanlarda toksik etki yapmayan tarımsal ürünleri üretmeyi ve tüketmeyi tercih etmeye başlamışlardır. Bu alandaki talebi değerlendirmeye yönelik olarak önerilen bu yatırım konusu öncelikle ihracata dönük olarak düşünülmelidir.

b) İmalat Sanayiinde Yapılabilecek Yatırımlar;

Kars ilinin doğal kaynak potansiyelini (özellikle tarım ve hayvancılık potansiyelini) değerlendirmeye ve bu ürünlerin katma değerinin artırılmasına yönelik olarak 9 adet yatırım konusu önerilmiş olup, bu yatırım konuları aşağıdaki gibidir:

Maden Suyu Dolum Tesisi

Bal Üretimi ve Paketleme Tesisi

Ceviz Şekeri, Reçel ve Marmelat

Tuğla ve Kiremit Üretim Tesisi

Kıl İpliği ve Tela Üretim tesisi

Straygarn Yün İpliği Üretim Tesisi

El Halıcılığı

Yonga Levha

Deri İşleme Tesisi

Atölye tipi el halısı ve kilim atölyesi olarak önerilen yatırım konusu, butik üretimi olarak tabir edebilecek, piyasa ihtiyaçlarına göre modayı takip eden ve organize olmayan ev üretiminden organize olmuş atölye üretimine geçmeyi amaçlayan bir projedir. Orta ve uzun vadeli olarak ele alınan bu projenin başarı şansı; ihracata yönelik ürün kompozisyonunun tespiti ve geniş çevrelerin katılımını gerektirmektedir. İstihdam yaratılması açısından emek yoğun bir yatırım önerisidir.

Bal paketleme ve arı ürünleri tesisi, Doğu Anadolu Bölgesi bal üretiminin %7,15'ini ve Türkiye bal üretiminin %1'ini oluşturan, il bal üretiminin gerek yurtiçine gerekse yurtdışına daha etkin bir şekilde satılmasına imkan vereceği düşüncesiyle önerilmiştir. Balın sertifikasyon ve derecelendirilmesinin yapılması, balda marka yaratılması kaliteli bal üretimini artıracığı gibi bal pazarlamasını olumlu yönde etkileyecektir. Böyle bir tesisin yapılabilirliğinin, ortak hareket eden birden fazla bal üreticisinin bir araya gelmesiyle daha anlamlı olacağı düşünülmektedir.

Yün iplik üretim tesisi, özellikle kalın tip yün ipliği (strayhgarn) üretimi için önerilmektedir. Ülkemizde üretilen yünlü ipliklerin %20'si %100 yünden, %80'i yünün suni ve sentetik liflerle çeşitli oranlarda karışımından veya %100 sentetik elyaftan üretilmektedir. Strayhgarn iplikler kışlık dış giyim, battaniye ve halı üretiminde kullanılmaktadır. Yünlü iplik üretiminde kullanılan temel girdiler, yün ve akrilik elyaftır. İnce yün ipliğinde ağırlıklı olarak ithal elyaf kullanılmakta, kalın yün ipliğinde ise yerli elyaf veya karışımlı elyaf kullanılmaktadır. Kars'ta kurulması önerilen ve halı ve battaniye üretimine yönelik kalın yün ipliği üretecek olan bir tesiste %100 yerli yün elyaf kullanımı mümkündür. 2006 yılı itibariyle Kars ili yapağı üretimi 580 ton olup, bölge üretiminin %3,5'ini ve Türkiye üretiminin %1.2'sini oluşturmaktadır.

Deri işleme tesisi ildeki hayvansal ürünlerin katma değerini artırmaya yönelik bir yatırım konusudur. İl deri üretimi Bölge deri üretiminin %4,97'sini Türkiye üretiminin ise %0,35'ini oluşturmaktadır. İlde kurulacak bir deri işleme tesisi yöredeki bu hammadde kaynağının değerlendirilmesini mümkün kılacaktır. Böyle bir proje Bölge besicilerine, tüccara ve ulaştırma sektörüne olumlu dışsal katkılarda bulunacaktır.

Projenin çevre boyutu ile ilgili olarak hazırlanacak ÇED raporu dikkate alınmalı ve yeterli çevre koruma önlemleri ile çevre kirliliği minimum seviyeye indirilmelidir.

Ceviz şekeri ve şekerleme ürünleri üretimi ve paketlenme tesisi, Kars ili meyve ürünleri üretimi içerisinde elmadan sonra en çok üretim yapılan meyve cevizdir. İlde ortalama olarak yılda 900–1000 ton civarında ceviz üretimi yapılmaktadır. İlde üretilen cevizlerin yaklaşık olarak %61'i pazarlanmakta olup, geriye kalanı ise aile tüketiminde kullanılmaktadır. İlde üretilen cevizin katma değerinin artırılması amacıyla önerilmiş olan ceviz şekeri yatırım konusu Türkiye için de yeni bir ürün olup, iyi ve etkin bir tanıtım faaliyeti sonucunda talep miktarının kısa bir sürede önemli bir düzeye çıkması tahmin edilen bir üründür. Cevizin olgunlaşma aşamasında oluşan bir meyvesinden yapılan ceviz şekeri üretimi sezonluk bir üretimi (yaklaşık olarak bir aylık bir dönem) kapsadığından, yılın diğer aylarının da değerlendirilmesi açısından yatırım entegre nitelikte düşünülmüş olup, tesiste aynı zamanda şekerleme ürünleri, reçel, marmelat gibi ürünlerin üretiminin yanı sıra paketlenmesi de yapılacaktır.

Madensuyu şişeleme tesisi: Kars'ta Sarıkamış, Arpaçay ve Kağızman ilçelerinde madensuyu kaynakları bulunmakla birlikte, bu kaynaklar ekonomik olarak işletilmemektedir. MTA tarafından tespit edilen bu kaynakların etkin olarak işletilmesi ve ekonomik bir nitelik kazandırılması amacıyla önerilmiştir.

Yonga levha (sunta) üretim tesisi: İl için önerilen yonga levha (sunta) üretim tesisi 250–300 m²'lik alanlarda kurulabilecek küçük ölçekli tesisleri içermekte olup, masif ağaç ve diğer orman ürünleri artıklarının değerlendirilmesi açısından önemlidir.

9.2.2. Yurtiçi ve Yurtdışı Talebi Karşılamaya Yönelik Yatırımlar

İlde, doğal kaynak potansiyelinin değerlendirilmesi yanında özellikle yurtiçi talebe ve ihracata yönelik olarak, gelecek vadede belli yatırımların yapılması da il sanayisi açısından önem arz etmektedir.

T.C. Başbakanlık, Dış Ticaret Müsteşarlığı tarafından ihracatın belirli sektörlerle bağımlılıktan kurtarılması ve hedef sektörlerin belirlenmesi anlamında ihracatta özel önem taşıyan 7 ayrı sektöre işaret edilmiştir. Bu sektörler bilgi vermek amacıyla ana başlıklar itibarıyla aşağıda özetlenmiştir;

Enformasyon Teknolojisi; Bilgisayar, ekran, sabit disk, software (yazılım).

Elektrik-Elektronik Ürünleri; Beyaz eşya, kahverengi eşya, telekomünikasyon (telekomünikasyon kabloları, telefon santralleri, telsiz telefon/telsiz telgraf alıcısı, verici cihazları, transmasyon cihazları, alıcı/verici uydu antenleri, uç cihazlar).

Otomotiv Ana ve Yan Sanayi; Ana sanayi (kamyonet, otobüs), yan sanayi (dış lastikler, iç lastikler, motor aksam ve parçaları, akümülatörler, ateşleme cihazları, karoseri aksamı, jantlar ve tekerlek aksamı, konteynerler).

Toprak Ürünleri; Seramik (karo fayans, sağlık gereçleri, ev eşyası), Cam, Porselen eşya.

Kimya Sanayi Ürünleri; Temizlik malzemeleri (sabun, deterjan vb.), Boya, Plastik (high-tech).

Konfeksiyon ve Deri Mamulleri; Moda ve markalı ürünler.

Gıda Ürünleri; Dondurulmuş, kurutulmuş meyve ve sebze, konserveler, unlu mamuller (makarna, bisküvi), şekerli mamuller, organik tarım ürünleri.

Sermaye, teknoloji ve kuruluş yeri boyutu daha fazla ön plana çıkan bu sektörlere dikkat çektikten sonra, sektörel talebi karşılamaya yönelik olarak Kars ili için önerilen yatırım konuları aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

Makarna

Un Üretim Tesisi

Tarım İlaçları

Akrilik Battaniye

Temizlik Malzemeleri

Veteriner İlaçları

Styropor Üretimi

Kraft Torba

Küp Şeker

Polipropilen Çuval

Çorap Üretim Tesisi

Karma Yem

Bayan Hazır Giyim

Örme Eşya ve Konfeksiyon

Soğuk Hava Deposu

Kış Turizmi Amaçlı Otel

9.3. Değerlendirme Kriterlerine Göre Önerilerin Sınıflandırılması

Yörenin doğal, sosyal ve ekonomik koşulları ve potansiyel gelişme eksenleri dikkate alınarak belirlenen 35 yatırım konusunun yedisi A grubunda, 24'ü B grubunda ve dördü de C grubunda yer almaktadır.

A grubu içerisinde bulunan ve sorunsuz yatırım konuları arasında yer alan yatırım konularının tamamı tarım ve hayvancılık sektöründe yer almaktadır.

B grubundaki belirli koşullara ve ön hazırlıklara bağımlı yatırım konularından üçü tarım ve hayvancılık sektöründe, 19'u imalat sanayiinde ve ikisi de hizmetler sektöründe bulunmaktadır.

C grubundaki temel koşulların ve ortamın gelişmesine bağımlı yatırım konuları arasında yer alan yatırım konularından dördü de imalat sanayii sektöründe bulunmaktadır.

Kars ili ve yöresi için önerilen gerek A, gerek B ve gerekse C grubu yatırım konuları, ön değerlendirme niteliğinde olup, uygulanabilirlikleri, teknik, ekonomik ve mali yapılabirlik çalışmalarının sonucunda netleşecektir.

Söz konusu yatırım önerilerinin gerçekleşme oranı ise şüphesiz ki, potansiyel yatırımcıların Kars ili ve yöresinde yatırım yapmaya motive edilmesine bağlıdır.

Kars için önerilen yatırım konularının görece üstünlüklerine göre sınıflandırılması ve önerilen yatırım konularının kuruluş yeri faktörlerine göre değerlendirilmesi tarım ve hayvancılık sektörü ile imalat sanayi ve hizmetler sektörü için Tablo 15 ve Tablo 16'da verilmiştir.

TABLO 15: TARIM VE HAYVANCILIK SEKTÖRÜNDE ÖNERİLEN YATIRIM KONULARININ KURULUŞ YERİ FAKTÖRLERİNE GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör Ağırlığı	Su Ürünleri		Damızlık İnek Yetiştiriciliği		Süt İnekçiliği		Koyun Yetiştiriciliği		Et Besiciliği	
		Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı
1. Pazar Olanakları	3	6	18	8	24	7	21	8	24	7	21
2. Yardımcı Malz. ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	6	12	9	18	9	18	9	18	9	18
3. Taşıma	1	6	6	8	8	8	8	8	8	8	8
4. İşgücü	1	8	8	9	9	9	9	9	9	9	9
5. Enerji, Yakıt ve Su	2	8	16	9	18	9	18	9	18	9	18
6. Arazi Durumu	3	8	24	9	27	9	27	9	27	9	27
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7
8. İklim Koşulları	3	7	21	8	24	8	24	8	24	8	24
9. Özendirme Önlemleri	2	8	16	8	16	8	16	8	16	8	16
10.Top.Yatırım Tutarı,İşletme Sermayesi İhtiyacı ve Finans. Olanakları	2	8	16	7	14	8	16	8	16	8	16
Toplam Faktör Puanı			144		165		164		167		164
Yatırımın Yer Aldığı Göreli Üstünlük Grubu		B		A		A		A		A	

Tablonun Devamı

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör Ağırlığı	Yumurta Tavukçuluğu		Kaz Yetiştiriciliği		Arıcılık		Buğdaygil Yem Bitkileri		Doğal Tarım Ürünleri	
		Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı		
1. Pazar Olanakları	3	7	21	7	21	8	24	8	24	5	15
2. Yardımcı Malz. ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	7	14	7	14	8	16	8	16	6	12
3. Taşıma	1	7	7	7	7	7	7	8	8	7	7
4. İşgücü	1	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9
5. Enerji, Yakıt ve Su	2	9	18	9	18	9	18	9	18	9	18
6. Arazi Durumu	3	9	27	10	30	9	27	9	27	8	24
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	7	7	7	7	8	8	8	8	9	9
8. İklim Koşulları	3	8	24	9	27	7	21	7	21	8	24
9. Özendirme Önlemleri	2	8	16	8	16	8	16	8	16	8	16
10.Top.Yatırım Tutarı,İşletme Sermayesi İhtiyacı ve Finans. Olanakları	2	7	14	7	14	9	18	7	14	7	14
Toplam Faktör Puanı			157		163		164		161		148
Yatırımın Yer Aldığı Görelî Üstünlük Grubu		B		A		A		A		B	

TABLO 16: SANAYİ VE HİZMETLER SEKTÖRÜNDE ÖNERİLEN YATIRIM KONULARININ KURULUŞ YERİ FAKTÖRLERİNE GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör Ağırlığı	Bal Üretimi ve Paketleme Tesisi		Tuğla ve Kiremit Üretim Tesisi		Kıl İpliği ve Tela Üretim Tesisi		Makarna	
		Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı
1. Pazar Olanakları	3	5	15	6	18	6	18	5	15
2. Yardımcı Malz. ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	6	12	7	14	6	12	5	10
3. Taşıma	1	7	7	7	7	7	7	7	7
4. İşgücü	2	8	16	8	16	8	16	8	16
5. Enerji, Yakıt ve Su	1	8	8	7	7	8	8	8	8
6. Arsanın Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	8	8	7	7	8	8	8	8
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	8	8	8	8	8	8	8	8
8. İklim Koşulları	1	8	8	6	6	8	8	8	8
9. Çevre Koşullarına Uygunluk	2	8	16	5	10	8	16	8	16
10. Özendirme Önlemleri	2	8	16	7	14	8	16	8	16
11. Yan Sanayiye Yakınlık	1	6	6	6	6	6	6	6	6
12. Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Pers. Sağlanması	2	6	12	6	12	6	12	6	12
13. İletişim İmkanları	1	8	8	8	8	8	8	8	8
14. Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	7	14	6	12	7	14	6	12
15. Finansman İmkanları ve Bankacılık Hizm. Yararlanma	1	8	8	7	7	8	8	7	7
16. Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	7	14	7	14	7	14	7	14
TOPLAM			176		166		179		171
Yatırımın Yer Aldığı Göreli Üstünlük Grubu		B		B		B		B	

Tablonun Devamı

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör	Maden Suyu Dolum Tesisi		Tarım İlaçları		Küp Şeker		Akrilik Battaniye	
	Ağırlığı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı
1. Pazar Olanakları	3	4	12	6	18	5	15	5	15
2. Yardımcı Malz. ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	4	8	4	8	7	14	6	12
3. Taşıma	1	6	6	6	6	7	7	7	7
4. İşgücü	2	8	16	8	16	8	16	8	16
5. Enerji, Yakıt ve Su	1	4	4	8	8	8	8	8	8
6. Arsanın Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	5	5	8	8	8	8	8	8
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	7	7	8	8	8	8	8	8
8. İklim Koşulları	1	5	5	8	8	8	8	8	8
9. Çevre Koşullarına Uygunluk	2	8	16	5	10	7	14	5	10
10. Özendirme Önlemleri	2	8	16	8	16	8	16	8	16
11. Yan Sanayiye Yakınlık	1	5	5	5	5	6	6	5	5
12. Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Pers. Sağlanması	2	6	12	5	10	6	12	5	10
13. İletişim İmkanları	1	7	7	8	8	8	8	8	8
14. Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	6	12	7	14	6	12	4	8
15. Finansman İmkanları ve Bankacılık Hizm. Yararlanma	1	7	7	6	6	6	6	3	3
16. Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	7	14	7	14	7	14	7	14
TOPLAM			152		163		172		156
Yatırımın Yer Aldığı Görelî Üstünlük Grubu		B		B		B		B	

Tablonun Devamı

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör Ağırlığı	Temizlik Malzemeleri		Veteriner İlaçları		El Halıcılığı		Yonga Levha (Sunta)	
		Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı
1. Pazar Olanakları	3	6	18	6	18	4	12	5	15
2. Yardımcı Malz. ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	5	10	4	8	7	14	5	10
3. Taşıma	1	6	6	6	6	6	6	5	5
4. İşgücü	2	8	16	8	16	8	16	8	16
5. Enerji, Yakıt ve Su	1	8	8	8	8	8	8	8	8
6. Arsanın Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	8	8	8	8	8	8	8	8
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	8	8	8	8	8	8	8	8
8. İklim Koşulları	1	8	8	8	8	8	8	6	6
9. Çevre Koşullarına Uygunluk	2	7	14	7	14	8	16	5	10
10. Özendirme Önlemleri	2	8	16	8	16	8	16	8	16
11. Yan Sanayiye Yakınlık	1	6	6	4	4	7	7	5	5
12. Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Pers. Sağlanması	2	6	12	5	10	6	12	5	10
13. İletişim İmkanları	1	8	8	8	8	8	8	8	8
14. Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	7	14	3	6	7	14	4	8
15. Finansman İmkanları ve Bankacılık Hizm. Yararlanma	1	6	6	2	2	6	6	3	3
16. Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	7	14	7	14	7	14	7	14
TOPLAM			172		154		173		150
Yatırımın Yer Aldığı Görelî Üstünlük Grubu		B		B		B		C	

Tablonun Devamı

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör Ağırlığı	Straygarn Yün İpliği		Styropor Üretimi		Kraft Torba		Un Üretim Tesisi	
		Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı
1. Pazar Olanakları	3	4	12	6	18	6	18	7	21
2. Yardımcı Malz. ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	6	12	5	10	5	10	7	14
3. Taşıma	1	6	6	6	6	6	6	7	7
4. İşgücü	2	8	16	8	16	8	16	8	16
5. Enerji, Yakıt ve Su	1	8	8	8	8	8	8	8	8
6. Arsanın Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	6	6	7	7	6	6	7	7
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	8	8	8	8	8	8	8	8
8. İklim Koşulları	1	8	8	8	8	8	8	7	7
9. Çevre Koşullarına Uygunluk	2	7	14	7	14	7	14	8	16
10. Özendirme Önlemleri	2	8	16	8	16	8	16	8	16
11. Yan Sanayiye Yakınlık	1	5	5	6	6	5	5	6	6
12. Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Pers. Sağlanması	2	5	10	5	10	5	10	6	12
13. İletişim İmkanları	1	8	8	8	8	8	8	8	8
14. Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	2	4	5	10	5	10	6	12
15. Finansman İmkanları ve Bankacılık Hizm. Yararlanma	1	1	1	4	4	4	4	5	5
16. Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	7	14	7	14	7	14	7	14
TOPLAM			148		163		161		177
Yatırımın Yer Aldığı Göreli Üstünlük Grubu		C		B		B		B	

Tablonun Devamı

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör	Ceviz Şekeri, Reçel Marmelat		Polipropilen Çuval Üretim Tesisi		Deri İşleme		Çorap Üretim Tesisi	
	Ağırlığı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı
1. Pazar Olanakları	3	4	12	5	15	5	15	6	18
2. Yardımcı Malz. ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	7	14	5	10	5	10	5	10
3. Taşıma	1	7	7	5	5	5	5	5	5
4. İşgücü	2	8	16	8	16	8	16	8	16
5. Enerji, Yakıt ve Su	1	8	8	8	8	6	6	8	8
6. Arsanın Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	7	7	6	6	5	5	8	8
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	8	8	8	8	5	5	8	8
8. İklim Koşulları	1	8	8	8	8	8	8	8	8
9. Çevre Koşullarına Uygunluk	2	8	16	6	12	4	8	8	8
10. Özendirme Önlemleri	2	8	16	8	16	8	16	8	16
11. Yan Sanayiye Yakınlık	1	5	5	5	5	5	5	5	5
12. Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Pers. Sağlanması	2	5	10	5	10	5	10	5	10
13. İletişim İmkanları	1	8	8	8	8	8	8	8	8
14. Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	6	12	5	10	3	6	7	14
15. Finansman İmkanları ve Bankacılık Hizm. Yararlanma	1	5	5	4	4	2	2	6	6
16. Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	7	14	7	14	7	14	7	14
TOPLAM			166		155		139		162
Yatırımın Yer Aldığı Göreli Üstünlük Grubu		B		B		C		B	

Tablonun Devamı

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör Ağırlığı	Karma Yem Üretim Tesisleri		Bayan Hazır Giyim		Örme Eşya ve Konfeksiyon	
		Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı
1. Pazar Olanakları	3	9	27	5	15	5	15
2. Yardımcı Malz. ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	9	18	5	10	5	10
3. Taşıma	1	8	8	6	6	6	6
4. İşgücü	2	8	16	8	16	8	16
5. Enerji, Yakıt ve Su	1	8	8	8	8	8	8
6. Arsanın Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	8	8	6	6	6	6
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	8	8	8	8	8	8
8. İklim Koşulları	1	8	8	8	8	8	8
9. Çevre Koşullarına Uygunluk	2	8	16	8	16	8	16
10. Özendirme Önlemleri	2	8	16	8	16	8	16
11. Yan Sanayiye Yakınlık	1	8	8	5	5	5	5
12. Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Pers. Sağlanması	2	8	16	4	8	5	10
13. İletişim İmkanları	1	8	8	8	8	8	8
14. Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	7	14	2	4	5	10
15. Finansman İmkanları ve Bankacılık Hizm. Yararlanma	1	5	5	1	1	4	4
16. Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	7	14	7	14	7	14
TOPLAM			198		149		160
Yatırımın Yer Aldığı Göreli Üstünlük Grubu		B		C		B	

Tablonun Devamı

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör Ağırlığı	Soğuk Hava Deposu		Otel	
		Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı
1. Pazar Olanakları	3	7	21	5	15
2. Yardımcı Malz. ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	7	14	7	14
3. Taşıma	1	7	7	7	7
4. İşgücü	2	8	16	7	14
5. Enerji, Yakıt ve Su	1	7	7	7	7
6. Arsanın Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	7	7	6	6
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	8	8	7	7
8. İklim Koşulları	1	7	7	8	8
9. Çevre Koşullarına Uygunluk	2	8	16	8	16
10. Özendirme Önlemleri	2	8	16	8	16
11. Yan Sanayiye Yakınlık	1	7	7	7	7
12. Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Pers. Sağlanması	2	7	14	6	12
13. İletişim İmkanları	1	8	8	7	7
14. Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	6	12	3	6
15. Finansman İmkanları ve Bankacılık Hizm. Yararlanma	1	5	5	2	2
16. Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	7	14	7	14
TOPLAM			179		158
Yatırımın Yer Aldığı Görelî Üstünlük Grubu		B		B	

Kars ilinin ekonomik ve doğal koşulları dikkate alınarak önerilen yatırım konularının, belirlenmiş kapasiteye göre tahmini istihdam ve yatırım tutarı Tablo 17’de görülebilir.

TABLO 17: ÖNERİLEN YATIRIM KONULARININ TAHMİNİ İSTİHDAM VE YATIRIM TUTARI

Sektörler	Kapasite	Top.Yatırım Tutarı (USD)	İstihdam (Kişi)
TARIM VE HAYVANCILIK			
Su Ürünleri	150 Ton/Yıl	150.000	10
Damızlık İnek Yetiştiriciliği	400 Adet/Yıl	1.000.000	35
Süt İnekçiliği*	20 baş sığır	189.565	3
Koyun Yetiştiriciliği	FAB	FAB	FAB
Et Besiciliği	50 baş besi sığırı	118.054	2
Yumurta Tavukçuluğu	160.000 Adet/Yıl Yumurta Tavukçuluğu	700.000	10
Aricılık	60 Kovan	9.000	2
Kaz Yetiştiriciliği	FAB	FAB	FAB
Buğdaygil Yem Bitkileri*	32.688 Ton/yıl Toplam;Brom: 2.538 ton, Otlak Ayrılığı: 3.125 ton, Domuz ayrığı: 175 ton, Kırmızı Yumak: 175 ton, Çayır Yumağı: 175 ton, Korunga: 25.000 ton,Macar Fiği: 1.500 ton	501.370	8
Doğal Tarım Ürünleri	FAB	FAB	FAB
İMALAT SANAYİİ			
Bal Üretimi ve Paketleme Tes.	285 Ton/Yıl	591.000	12
Tuğla ve Kiremit Üretim Tes.	16.000.000 Adet/Yıl Tuğla, 4.000.000 Adet/Yıl Kiremit	1.473.016	
Kıl İpliği ve Tela Üretim Tes.	200 Ton/Yıl kıl ipliği ve tela	431.942	
Makarna	3.855 Ton/Yıl Makarna	1.468.019	23
Un Üretim Tesisi	150 Ton/Gün	1.726.013	
Maden Suyu Dolum Tesisi	FAB	FAB	FAB
Tarım İlaçları	5.000 Ton/yıl Zirai İlaç	260.000	30
Küp Şeker	30.000 Ton/Yıl	800.000	
Akrilik Battaniye	90.000 Adet/Yıl Tek Vardiya	3.727.273	18
Temizlik Malzemesi	3.840 Ton/Yıl Toz Deterjan, 2.880 Ton/Yıl Likit Deterjan, 1.440 Ton/Yıl Yumuşatıcı Deterjan, 864 Ton/Yıl Traş Kremi	242.000	10
Veteriner İlaçları	20 Milyon Doz/Yıl Bakteri, 30 Milyon Doz/Yıl Çiçek Aşısı	3.350.000	50
El Halıcılığı	11.250 m ² /Yıl El Halısı ve Kilim	180.000	480
Yonga Levha (Sunta)	43.200 M ³ /Yıl	1.750.000	130
Straygarn Yün İpliği Tesisi	1.000 Ton/Yıl	5.051.704	115
Styropor Üretimi	12.500 m ³ /Yıl Tek Vardiya, Üç Ayrı Tip	1.329.367	27
Kraft Torba	81 milyon Adet/Yıl	4.166.700	95
Ceviz Şekeri, Reçel ve Marmelat	10 Ton/Yıl Ceviz Şekeri 720 Ton/Yıl Reçel, 2.400 Ton/Yıl Marmelat, 1.350 Ton/Yıl Şekerleme	750.000	25
Polipropilen Çuval	3.750.000 Adet/Yıl	1.388.950	40
Deri İşleme Tesisi	1.273,5 Ton/Yıl Vidalalık Deri	2.645.018	
Çorap Üretim Tesisi	40.000 Düzine/Yıl	450.000	FAB
Karma Yem Üretim Tesisi*	40.000 Ton/Yıl Karma yem	1.245.000	18
Bayan Hazır Giyim	1.500 Ton/Yıl	6.000.000	130
Örme Eşya ve Konfeksiyon	1.100.000 Adet/Yıl Basic T.Shirt	1.100.000	30
HİZMETLER			
Soğuk Hava Deposu	15.000 m ³ Soğuk Hava Deposu	725.000	15
Kış Turizmi Amaçlı Otel*	71 Oda, 150 Yatak Kapasiteli	2.906.000	42

NOT: Önerilen yatırım konuları ile ilgili kapasite, toplam yatırım tutarı ve istihdam miktarı verileri fikir vermek amacıyla verilmiş olup, tahmini tutarlardır. Dolayısıyla fizibilite aşamasında kapasite ve maliyetlerde değişiklik olabilir.

FAB: Fizibilite Aşamasında Belirlenecek.

(*): Bu dört yatırım konusu; DPT ile Atatürk, Fırat, İnönü, Kafkas ve Yüzüncü Yıl Üniversitelerinin Ortak Girişimi tarafından hazırlanan Doğu Anadolu Projesi Ana Planı'nda Kars ili için önerilen yatırım konularıdır. Bu yatırım konuları için adı geçen girişim tarafından fizibilite raporları hazırlanmıştır.

Kars ili için değişik sektörler bazında önerilen potansiyel yatırım konuları; bölgenin mevcut yapısı ve gelişme potansiyeli dikkate alınarak başta sahip olduğu doğal kaynaklarının değerlendirilmesi ve katma değerinin artırılmasını içermektedir. Ancak, yatırım konusu önerilirken, aynı zamanda sektörlerin gelişim potansiyeline bağlı olarak, ileri ve geri bağlantı durumları da dikkate alınmıştır. Dolayısıyla başta turizm olmak üzere tarım, hayvancılık ve ormancılık sektöründe kısa ve orta dönemde sağlanabilecek olumlu gelişmeler, imalât sanayinin alt sektörleri bazında, bu sektörlerin çıktılarını kullanan veya bu sektörlerle ara malı üreten sanayi dallarının gelişmesini de beraberinde getirecektir.

Ancak, il ekonomisinde sağlanabilecek bu gelişmeler, belirli bir zaman periyodu içinde olacağından Kars ili için önerilen yatırım konularında seçici davranılarak, öncelikli yatırım konularının tespitine gidilmelidir. Başka bir ifadeyle önerilen yatırım konularından herhangi birisiyle ilgili yatırım kararı verilirken, en fazla dikey ve yatay bağlantısı bulunan yatırım konularının tercih edilmesi anlamlı olacaktır. Bu yatırımların etkinliğinin artırılması yanında, il gayri safi yurtiçi hâsılasının kısa zamanda önemli oranlarda büyümesini de sağlayacaktır.

Bu amaçla, yukarıda belirli kriterler bazında analize tabi tutulan ve almış oldukları toplam faktör puanlarına göre görece üstünlük grubu belirlenmiş yatırım konusu önerileri, aşağıda belirlenen temel faktörler bazında tekrar incelenerek yatırımların yapılmasındaki öncelik sıralaması tespit edilmeye çalışılmıştır.

- 1. Finansman Temini**
- 2. Hammadde**
- 3. Nitelikli İşgücü**
- 4. Pazar Olanakları**
- 5. Altyapı Yatırımlarının Yeterliliği**

TABLO 18: ÖNERİLEN YATIRIM KONULARININ YAPILABİLİRLİK KRİTERLERİNE GÖRE SINIFLANDIRILMASI

Sektör/ Yatırım Konusu	ISIC Kodu (*)	Görelî Üstünlük Grubu (**)	ESAM Sektörel Performans Sıralaması (***)	Hayata Hemen Geçebilir	Hayata Geçmesi Koşullara Bağlı					Uzun Vadede Hayata Geçebilir				
					1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
TARIM VE HAYVANCILIK														
Su Ürünleri Üretimi	0502	B		X										
Damızlık İnek Yetiştiriciliği	0121	A					•							
Süt İnekçiliği	0121	A					•							
Koyun Yetiştiriciliği	0121	A		X										
Et Besiciliği	0121	A		X										
Yumurta Tavukçuluğu	0122	B					•							
Kaz Yetiştiriciliği	0122			X										
Arcılık	0122	A		X										
Buğdaygil Yem Bitkileri	0111	A		X										
Doğal Tarım Ürünleri	0113	B					•	•						
İMALAT SANAYİİ														
Maden Suyu Dolum Tesisi	1554	B	20			•	•							
Bal Üretimi ve Paketleme Tesisi		B		X										
Ceviz Şekeri, Reçel ve Marmelat	1543	B	37	X										
Makarna	1544	B	54		•		•							
Küp Şeker	1542	B	55	X										
Karma Yem Üretim tesisi	1533	B	99										•	
Tuğla ve Kiremit Üretim Tesisi	2693	B	50		•	•								
Kıl İpliği ve Tela Üretimi	1711	B	15						•	•				
Tarım İlaçları	2421	B	77				•							
Temizlik Malzemesi	2424	B	16	X										
Veteriner İlaçları	2423	B	33		•									
Akrilik Battaniye	1721	B	2		•		•							
Straygarn Yün İpliği tesisi	1711	C	15						•	•			•	
El Halıcılığı	1722	B	31								•		•	
Polipropilen Çuval	1721	B	2		•		•							

Tablo 18'in devamı

Sektör/ Yatırım Konusu	ISIC Kodu	Görelü Üstünlük Grubu (*)	ESAM Sektörel Performans Sıralaması (**)	Hayata Hemen Geçebilir	Hayata Geçmesi Koşullara Bağlı					Uzun Vadede Hayata Geçebilir								
					1	2	3	4	5	1	2	3	4	5				
Bayan hazır giyim	1810	C	7					•										
Örme Eşya ve Konfeksiyon	1730	B	30		•			•										
Çorap Üretim tesisi	1730	B	30					•										
Yonga Levha	2021	C	24		•			•										
Kraft Torba	2102	B	13		•	•												
Styropor Üretimi		B			•			•										
Un Üretim Tesisi	1531	B	52	X														
Deri İşleme Tesisi	1911	C	80		•			•										
HİZMETLER																		
Soğuk Hava Deposu	6302	B		X														
Kış Turizmi Amaçlı Otel	5510	B										•				•	•	

(*): ISIC (*International Standard Industrial Classification*) Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan Uluslararası Standart Sanayi Sınıflaması

(**): Önerilen yatırım konularının değerlendirme kriterleri bazında almış olduğu toplam faktör puanına göre sınıflandırılması.

(***): Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Müdürlüğü'nce imalat sanayine yönelik (ISIC Revize 3 bazında) yapılan ve toplam 110 alt sektörün belirli kriterlere dayandırılarak sıralanmasını içeren çalışmanın sonuçları.

1. Finansman Temini, 2. Hammadde, 3. Nitelikli İşgücü, 4. Pazar Olanakları, 5. Altyapı Yatırımlarının Yeterliliği

Tablo 18’de yapılan analizler sonucunda, Kars ili için önerilen 35 yatırım konusundan 12 tanesi mevcut şartlar altında yatırımı gerçekleştirilebilecek; 18 tanesi gerçekleştirilmesi belirli şartların oluşmasına bağlı ve beş tanesi de uzun vadede gerçekleştirilmesi mümkün olabilecek yatırımlar olarak belirlenmiştir.

Mevcut koşullar kapsamında hemen hayata geçebilecek yatırım konularının altı tanesi tarım ve hayvancılık sektöründe bulunurken, bir tanesi hizmetler ve beş tanesi de imalât sanayinde yer almaktadır. Bu yatırım konuları ise şöyledir:

- ***Su Ürünleri Üretimi***
- ***Koyun Yetiştiriciliği***
- ***Et Besiciliği***
- ***Kaz Yetiştiriciliği***
- ***Arıcılık***
- ***Buğdaygil Yem Bitkileri***
- ***Bal Üretimi ve Paketleme Tesisi***
- ***Ceviz Şekeri, Reçel ve Marmelat***
- ***Küp Şeker***
- ***Temizlik Malzemesi***
- ***Un Üretim Tesisi***
- ***Soğuk Hava Deposu***

Hayata geçmesi belirli koşullara bağlı olan yatırım konularından üçü tarım ve hayvancılık, 15’i de imalât sanayinde yer almaktadır. Bu grup içerisinde yer alan yatırım konuları, genel olarak pazar olanaklarında, altyapı yatırımlarında, finansman ve hammadde konusunda yaşanan sorunlar nedeniyle gerçekleştirilmeleri bu şartların yatırım ortamı açısından elverişli hale getirilmesine bağlıdır.

Uzun vadede gerçekleştirilmesi mümkün yatırım konularının biri hizmetler, dört tanesi ise imalât sanayiinde bulunmaktadır. Bu grupta yer alan yatırım konularının gerçekleştirilebilmeleri finansman, hammadde, pazar olanakları nitelikli işgücü ve altyapı yatırımlarında sağlanacak olumlu gelişmelerin sonucunda mümkün olabilecektir.

Kars ili ve yöresi için önerilen yatırım konuları, ön değerlendirme niteliğinde olup uygulanabilirlikleri ise teknik, ekonomik ve malî yapılabilirlik çalışmalarının sonucunda netleşecektir.

10. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Kars ilinin gelişmesine yönelik hazırlanan stratejik gelişme raporunda temel amaç; ilde yaşam kalitesini ve yaşanabilirliği en üst düzeyde olanaklı kılmaktır. Bu da kişi başına gelir ve refah düzeyinin yükselmesi, ilin ülkenin diğer il ve bölgeleriyle ekonomik entegrasyonunun sağlanması, ilde sermaye birikiminin hızlandırılıp, ekonomik potansiyelin harekete geçirilmesi, il içi gelir dağılımının sosyal bütünleşmeye elverişli hale getirilmesi, kadının statüsünün yükseltilip kalkınma sürecine dahil edilmesi ve istihdamın artırılıp il dışına göçün önlenerek sürdürülebilir bir kalkınma gerçekleşmesi ile mümkündür.

Bir yörede ekonomik gelişmenin en önemli şartlarından biri yatırımların rasyonel bir şekilde en verimli alanlara yapılmasıdır. Üretim faktörlerinin etkin ve verimli kullanımı en uygun zamanda gerekli olan yatırımların yapılması ile gerçekleşir. Kalkınmanın temel faktörlerden biri de tasarrufların başka bir ifadeyle finansal kaynakların kârlı ve verimli alanlara tahsis edilmesidir.

Bir şehrin yatırımcılar için çekim merkezi olması ülke ve bölgenin gelişmişliği yanında, kendi özel konum ve koşullarına da bağlıdır. Şehirlerin bünyesinde zaman içerisinde meydana gelen değişmelerin bir kısmı kendiliğinden oluşan etkilerle, bir kısmı da yönlendirici etkilerle ortaya çıkmaktadır.

Bazı şehirler kamunun özel desteğine rağmen yeterli bir gelişme performansı gösteremezken, bazı şehirler de kendi iç dinamikleri ile bu gelişme başarısını gösterebilmektedir. Gelişme dinamiğini oluşturan bu unsurlar genel olarak **doğal altyapı, maddi altyapı, kurumsal altyapı ve beşeri altyapıdan** oluşmaktadır. Söz konusu altyapılar birbirlerini tamamlayarak geliştiği ölçüde sosyo-ekonomik düzeyi artan bir şehirden söz edilebilir. Bunu başaramayan şehirler Türkiye’de de olduğu gibi ekonomik gerileme içerisine düşmektedirler.

Söz konusu sosyo-ekonomik gelişmenin büyüklük, yoğunluk ve nitelikleri bir yandan şehrin sahip olduğu nüfus, altyapı ve üstyapı donatımlarına, diğer yandan da bunlar arasındaki bileşim, etkileşim ağı, firmalar arası ileri ve geri bağlantılar ile yerleşim yeri faktörlerine bağlı bulunmaktadır. Dolayısıyla, devlet yatırımlarının dışsal etkileri, belediyelerin kent planlaması, meslek kuruluşlarının uyarıcı ve yönlendirici faaliyetleri bir bütün olarak şehirlerin sosyo-ekonomik düzeyini şekillendirmektedir.

Bir şehrin kurulduğu yerin su kaynakları, deniz, arazi yapısı, orman, maden kaynakları, iklim gibi doğal unsurları doğal altyapıyı; bünyesinde bulundurduğu sosyal sabit sermayeyi ifade eden enerji, yol, ulaşım, haberleşme alanlarındaki yatırımlar, donatımlar ve araçlar, kamusal yönetim, eğitim, sağlık ve sosyal hizmetler alanındaki bina ve donatımlar maddi altyapıyı; merkezi ve yerel kamu yönetimlerinin, güvenlikle ilgili hizmetlerin, sendika, dernek ve gönüllü kuruluşların her türlü iktisadi faaliyete ilişkin örgütlenme biçimleri ile toplumsal davranışları belirleyen her türlü düzenlemeleri kurumsal altyapıyı; işgücünün eğitim düzeyi ile birlikte şehirdeki eğitim, araştırma, kültür ve spor kurumlarının miktar ve kalitesi ise beşeri altyapıyı oluşturmaktadır.

Bir şehrin cazibe merkezi olmasının temel unsurları aşağıdaki gibi sıralanabilir.

- 1. Gelişme mutlaka teknolojik ve örgütsel alanda yeniliklerle birlikte yürütülmelidir.**
- 2. Ulaşımı ve yerleşimi kolaylaştırıcı kamusal faaliyetlere süreklilik kazandırılmalıdır.**
- 3. Su ve kanalizasyon dahil, sağlığı koruma hizmetlerinin gecikmesiz artırılması gerekmektedir.**
- 4. İş hayatı, eğitim ve sosyal yaşamla ilgili gereksinimlerin kaliteli bir şekilde sunulması gerekmektedir. Bu olanaklar kaliteli işgücünü ve dış sermayeyi çekmede önemli unsurlardır.**
- 5. Şehrin bitişik kent veya yerleşim alanlarıyla, ülkenin diğer bölgeleriyle ve yabancı ülkelerle mal ve hizmet alışverişlerini çoğaltıcı çabalara özel bir önem verilmelidir. Bir şehrin dış ilişkilerinin artması kendi içindeki sanayiye ve yan sanayileri uyarıcı ve dolayısıyla gelir akımlarını çoğaltıcı bir etkiye sahip bulunmaktadır.**
- 6. Güvenlik altyapısını geliştirici çabalara özel bir önem verilmelidir.**
- 7. Ulusal ve uluslararası ekonomik sistemde ortaya çıkan değişmelerin izlenmesi gerekmektedir. Bu izleme şehir ekonomisinde yönlendirici etkisi olabilecek kurum ve kuruluşlar aracılığı ile gerçekleştirilebilecektir.**

Yöre ekonomilerine en büyük katma değeri sağlayabilecek olan sektör sanayi sektörü olduğu için, yörelerin gelişme dinamiğinde sanayileşme çok özel bir yer almaktadır. Doğal kaynak potansiyeline dayalı sanayi yatırımları dışındaki sermaye yatırımları

kuruluş yeri olarak yukarıda bahsedilen altyapı unsurlarının tatmin edici olduğu yöreleri tercih etmektedirler. Genellikle de ticaret ve hizmet sektörlerinin gelişimi sanayiden gelen katma değerlerle sağlanmaktadır.

Doğal, maddi, kurumsal ve beşeri altyapı bakımından yeterli, ileri-geri bağlantıları olan ve yeni kurulacak tesislere bu anlamda olanak hazırlayan kuruluşların bulunduğu şehirler gelişme potansiyeli taşımaktadır.

Çalışmanın ilgili bölümlerinde ayrıntılı bir şekilde verildiği üzere Kars'ın kısa ve orta vadede arzulanan gelişme atılımını gerçekleştirecek kaynakları ve potansiyeli bulunmaktadır. Bu kaynakların harekete geçirilmesi, ortaya çıkacak fırsatların etkili bir şekilde değerlendirilmesi, olası tehditlerin bertaraf edilmesi ve zayıf yönlerin ortaya çıkardığı dezavantajları aşmakla yakından alakalıdır. Hedeflerin belirlenmesindeki temel çıkış noktası hiç şüphesiz Kars ilinde yaşayan halkın mevcut ve gelecekteki ihtiyaçlarıdır.

Gelecekte nasıl bir Kars düşünülmektedir.

- **Kayak turizm potansiyelinin tam olarak değerlendirildiği, dağ ve yayla turizmi, yürüyüş vb. turizmin yeni farklı alanlarında ve sektörün genelinde uluslar arası standartlarda yılın dört mevsiminde de hizmet veren, nitelikli personeliyle gelişmiş bir turizm sektörüne sahip,**
- **Ağırlıklı olarak hayvancılığa bağımlı olan il ekonomisinin başta bu sektörde marka olmuş, Kars Kaşarı ve Kars Balı gibi ürünlerde olmak üzere değişik sektör ve alanlarda sağlanan gelişmelerle il içinde yüksek katma değer yaratan bir yapıya kavuşturulması**
- **Orta ve uzun vadede tarımsal üretimde çeşitliliğin sağlanmasıyla birlikte ulusal ve uluslar arası ölçekte tanınmış markalar yaratması**
- **İhtiyaç duyulan altyapı yatırımlarını tamamlamış; ulaşımın ve enerji teminin her türlü koşul altında kesintisiz gerçekleştirilebildiği modern bir yapıya kavuşturulması**
- **Sağlık ve eğitim hizmetleriyle birlikte diğer kamu hizmetlerinin yüksek standartlarda ve herkese ulaştırılabildiği**

sosyo-ekonomik açıdan gelişmiş bir Kars

Şüphesiz ki, Kars'a ilişkin gelecek öngörüsünün temel bileşenleri olan bu hususlar, ilde yaşayan toplumun farklı kesimlerinde mevcut menfaatlerin birbiriyle uyumlu olması gibi hassas bir nokta göz önünde tutulmak suretiyle belirlenmektedir. Menfaatlerin birbiriyle tamamlayıcılık ilişkisi içinde olması, sürdürülebilir bir yaşam kalitesi bakımından mutlaka gereklidir.

Gelişim öngörüsü çerçevesinde; hedeflenen Kars'ı yapılandırmada, kamu hizmetlerini yerine getiren kurum ve kuruluşlarının hizmet arzının artırılması, kamu kuruluşları arasındaki koordinasyon ve işbirliğinin yükseltilmesi, kamu kurumlarının yetki alanları arasındaki uyumun sağlanması ve kamu-özel sektör tamamlayıcılık ilişkisinin tam olarak kurulması ve bu yöndeki çabaların sürekliliği büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla il ekonomisindeki tehditlerin ortadan kaldırılarak, ilin sahip olduğu özelliklerden kaynaklanan fırsatların değerlendirilmesinde yine büyük oranda kamu veya devlete görev düşmektedir.

Kars ili için yapılan SWOT analizinin ortaya koyduğu, güçlü yönleri oluşturan unsurların, gelecek beş veya on yıllık dönem içinde hazırlanacak stratejik planlamanın yol göstericiliğinde Kars'ı ulaştıracağı noktaya gelmesinde, ilin doğasında var olan potansiyelinin ortaya çıkartılması için atılacak adımların rolü büyük olacaktır. Kars, bu güce ve yeterliliğe sahiptir.

Var olan fırsatların etkin bir şekilde kullanılması, belirlenen hedefe ulaşmada önemli bir unsur olmakla birlikte, aynı zamanda, Kars'ın zayıf yönlerinin sayıca azaltılmasına yardımcı olabilecek, güçlü yönlerinin artmasına ve daha da kuvvetlenmesine katkı sağlayacaktır.

Kars'ın barındırdığı beşerî ve fizikî kaynakların dikkate alınması suretiyle tespit edilen yatırım alanlarının, ilde gerçekleştirilen iktisadî faaliyetler yelpazesine dahil edilebilmesi için gereken kamu otoritesinin ilgi ve desteğinin, özel sektör girişimciliğiyle buluşturulması, ilin gelişme öngörüsünün eksiksiz bir şekilde gerçekleştirilebilmesinde son derece önemli bir işlevi yerine getirecektir.

EK 1: KARS İLİ GELİŞİMİŞLİK PERFORMANSI

Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması (2003) (81 il içinde)67						
Değişken	Yıl	Birim	Kars	Doğu Anadolu Bölgesi	Türkiye	Sıra (81 il içinde)
DEMOGRAFİK GÖSTERGELER						
1 Toplam Nüfus	2000	Kişi	325.016	6.137.414	67.803.927	57
2 Şehirleşme Oranı	2000	Yüzde	43,73	53,05	64,90	72
3 Yıllık Ortalama Nüfus Artış Hızı	1990-2000	Binde	-9,05	13,75	18,28	73
4 Nüfus Yoğunluğu	2000	Kişi/Km2	32,09	42	88	71
5 Doğurganlık Oranı	2000	Çocuk Sayısı	3,76	3,92	2,53	14
6 Ortalama Hanehalkı Büyüklüğü	2000	Kişi	6,00	6,27	4,50	15
İSTİHDAM GÖSTERGELERİ						
7 Tarım İşkolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	2000	Yüzde	68,14	66,41	48,38	23
8 Sanayi İşkolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	2000	Yüzde	2,17	3,26	13,35	74
9 Ticaret İşkolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	2000	Yüzde	3,65	4,44	9,67	72
10 Mali Kurumlar İşkolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	2000	Yüzde	0,83	1,05	3,11	72
11 Ücretli Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	2000	Yüzde	27,75	28,83	43,52	57
12 Ücretli Çalışan Kadınların Toplam İstihdama Oranı	2000	Yüzde	2,47	2,69	8,81	70
13 İşverenlerin Toplam İstihdama Oranı	2000	Yüzde	1,05	1,08	2,61	64
EGİTİM GÖSTERGELERİ						
14 Okur-Yazar Nüfus Oranı	2000	Yüzde	82,94	77,71	87,30	63
15 Okur-Yazar Kadın Nüfusun Toplam Kadın Nüfusa Oranı	2000	Yüzde	72,69	65,90	80,62	63
16 Üniversite Bitirenlerin Okul Bitirenlere Oranı	2000	Yüzde	5,64	6,13	8,42	48
17 İlköğretim Okullaşma Oranı	2000-2001	Yüzde	104,28	86,41	98,01	23
18 Liseler Okullaşma Oranı	2000-2001	Yüzde	29,76	26,33	36,92	54
19 Meslek Liseleri Okullaşma Oranı	2000-2001	Yüzde	10,68	9,29	20,49	66
SAGLIK GÖSTERGELERİ						
20 Bebek Ölüm Oranı	2000	Binde	65,00	53,36	43,00	3
21 Onbin Kişiye Düşen Hekim Sayısı	2000	Kişi	5	8	13	71
22 Onbin Kişiye Düşen Diş Hekimi Sayısı	2000	Kişi	1	1	2	52
23 Onbin Kişiye Düşen Eczane Sayısı	2000	Adet	2	1	3	43
24 Onbin Kişiye Düşen Hastane Yatağı Sayısı	2000	Hastane Yatağı	12	18	23	67
SANAYİ GÖSTERGELERİ						
25 Organize Sanayi Bölgesi Parsel Sayısı	2000	Parsel	68	871	28.726	55
26 Küçük Sanayi Sitesi İşyeri Sayısı	2000	Adet	54	6.161	81.302	73
27 İmalat Sanayi İşyeri Sayısı	2000	Adet	6	143	11.118	68
28 İmalat Sanayi Yıllık Çalışanlar Ortalama Sayısı	2000	Kişi	968	20.040	1.130.488	64
29 İmalat Sanayi Kurulu Güç Kapasite Miktarı	2000	Beygir Gücü	23.854	212.085	13.478.078	54
30 Fert Başına İmalat Sanayi Elektrik Tüketimi	2000	Kws	125	146	550	53
31 Fert Başına İmalat Sanayi Katma Değeri	2000	Milyon TL.	24	38	350	62
TARIM GÖSTERGELERİ						
32 Kırsal Nüfus Başına Tarımsal Üretim Değeri	2000	Milyon TL.	853	884	1.124	58
33 Tarımsal Üretim Değerinin Türkiye İçindeki Payı	2000	Yüzde	0,58	9,53	100,00	57
İNŞAAT GÖSTERGELERİ						
34 Daire Sayısı	2000	Adet	29.557	746.943	16.235.830	73
35 Borulu Su Tesisatı Bulunan Daire Oranı	2000	Yüzde	92	91	97	67
MALİ GÖSTERGELER						
36 Gayri Safi Yurt İçi Hasıla İçindeki Payı	2000	Yüzde	0,19	4,14	100,00	68
37 Fert Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla	2000	Milyon TL.	719	841	1.837	72
38 Banka Şube Sayısı	2000	Adet	22	322	7.786	63
39 Fert Başına Banka Mevduatı	2000	Milyon TL.	132	133	939	64
40 Toplam Banka Mevduatı İçindeki Payı	2000	Yüzde	0,07	1,29	100,00	66
41 Toplam Banka Kredileri İçindeki Payı	2000	Yüzde	0,20	1,53	100,00	42
42 Kırsal Nüfus Başına Tarımsal Kredi Miktarı	2000	Milyon TL.	185	56	138	8
43 Fert Başına Sınai, Ticari ve Turizm Kredileri Miktarı	2000	Milyon TL.	75	48	392	47
44 Fert Başına Belediye Giderleri	2000	Milyon TL.	42	37	82	60
45 Fert Başına Genel Bütçe Gelirleri	2000	Milyon TL.	45	57	464	70
46 Fert Başına Gelir ve Kurumlar Vergisi Miktarı	2000	Milyon TL.	26	30	165	63
47 Fert Başına Kamu Yatırımları Miktarı	1995-2000	Milyon TL.	174	266	248	43
48 Fert Başına Teşvik Belgesi Yatırım Tutarı	1995-2000	Milyon TL.	466	611	2.668	62
49 Fert Başına İhracat Miktarı	1995-2000	ABD Doları	7	84	2.249	58
50 Fert Başına İthalat Miktarı	1995-2000	ABD Doları	6	81	3.967	60
ALTYAPI GÖSTERGELERİ						
51 Kırsal Yerleşmelerde Asfalt Yol Oranı	2000	Yüzde	25,30	25,97	45,23	66
52 Yeterli İçmesuyu Göttürülen Nüfus Oranı	2000	Yüzde	82,48	78,51	84,98	50
53 TCK Asfalt Yol Oranı	2000	Yüzde	90,58	79,92	91,28	50
DİĞER REFAH GÖSTERGELERİ						
54 Onbin Kişiye Düşen Özel Otomobil Sayısı	2000	Adet	188	197	652	65
55 Onbin Kişiye Düşen Motorlu Kara Taşıtı Sayısı	2000	Adet	336	343	1.056	67
56 Fert Başına Elektrik Tüketim Miktarı	2000	Mws	1	1	1	67
57 Fert Başına Telefon Kontör Değeri	2000	Adet	1.027	868	1.852	50
58 Yeşil Kartlı Kişi Oranı	2000	Yüzde	32	24	15	5

KAYNAK: DPT

EK 2: TARIM MASTER PLANINDA BELİRLENEN PROBLEMLER, POTANSİYELLER VE KISITLAR⁷

Problemler Ve Kısıtlar

Sosyo Ekonomik Problemler

Göç: Kars Türkiye’de göç veren illerin başında gelmektedir. Köyden kente göç Türkiye ortalamasının iki katından fazladır. 1975–1990 nüfus sayım sonuçlarının karşılaştırılması sonucu köy nüfusunda %16’lık azalma tespit edilmiştir. Dışarıya göç aktif nüfusun azalmasına neden olmuştur. 1997–2000 yılları arasında ise köy nüfusunda %5,2’lik bir artış gözlenmiştir.

Eğitim: Eğitim düzeyinin yeterli olmadığı çok belirgin olarak göze çarpmaktadır. Çiftçileri tarım ve hayvancılık konusunda bilgilendirmek amacıyla hiçbir ciddi eğitim ve yayım faaliyeti yapılmamaktadır. İlgili kamu kurum ve kuruluşları eğitime ayrı bir önem vermesi gerekirken bu alan tamamen göz ardı edilmiştir. Diğer yandan vatandaşların sosyal ve kültürel yöndeki eğitimleri de yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle çiftçilerde atılım yapma, birlikler oluşturma, sorunlara karşı mücadele etme ve çözüm geliştirme cesareti bulunmamaktadır. Vatandaşlar devletten yardım almayı ve diğer şehirlere göç etmeyi kurtuluş olarak görmektedirler.

Öz sermaye yetersizliği: Tarımda yeni teknolojilerin geliştirilmesi ve yeni yatırımın yapılması yani üretimi geliştirmek için daha teknik daha entansif ve rasyonel çalışma gerekmektedir. Bu hususu temin için işletmeler gerekli girdileri sağlamada yeterli ve dengeli sermayeye ihtiyaç duymaktadır. Kars’ta çiftçilerin büyük bir kısmının problemi olan sermaye yetersizliği bitkisel ve hayvansal üretimi olumsuz etkilemektedir. Özellikle sermaye yetersizliği üretimde girdilerin yetersiz kullanımına ve bunun sonucunda yetersiz kalite, düşük verim ve yüksek maliyete neden olmaktadır.

Gelir düşüklüğü: Türkiye’de genelde tarımda çalışanların geliri diğer sektörlerle göre düşüktür. Kars’ta 1996 yılı istatistiklerine göre kişi başına düşen gelir 1096 USD iken Türkiye ortalaması 2888 USD’dir. Toplam nüfusunun % 74,51’i tarım ve ormancılıkla uğraşan Kars’ta doğal olarak tarım nüfusunun geliri de düşüktür.

⁷ Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, Kars Tarım İl Müdürlüğü, İl Tarımsal Kalkınma Master Planlarının Hazırlanmasına Destek Projesi, Kars Tarım Master Planı, Aralık 2002

Üretim Problemleri

a) Hayvansal Üretim

Hayvansal üretim problemlerini kendi içerisinde de sınıflandırarak hayvan ırkına ait problemler ile bakım ve beslemeye ait problemler olarak ikiye ayırmak mümkündür. Bu aşamada hayvansal üretimle ilgili pazarlama problemlerini ayrı bir başlık altında incelenmesi daha uygun görülmektedir.

Hayvan ırkına ait problemler:

- Besi ve süt hayvancılığına uygun ırkların kullanılmaması nedeniyle verimin düşük olması
- Çiftçilerin suni tohumlama uygulamasını benimsememesi
- Kaliteli damızlık hayvan sayısının yetersiz olması
- Köylerin suni tohumlama hizmeti veren birimlere uzak olması nedeniyle yeterli veteriner hizmetlerinin verilememesi, suni tohumlamada zamanlamanın iyi yapılamaması ve tohumlanacak hayvanın ırkına uygun tohumlamanın çeşitli nedenlerle yapılamaması

Bakım ve beslemeye ait problemler

- Uygun olmayan hayvan barınakları
- Yem bitkileri üretiminin yetersiz olması
- Çoban teminindeki güçlükten dolayı küçük baş hayvan varlığının azalması
- Mera yönetiminde aksaklıkların giderilmesi ve ıslah çalışmalarının tamamlanabilmesi için gerekli olan kadastro işlemlerinin tamamlanamamış olması
- Yem bitkileri tohumu temininde güçlük
- İlde melas ve şeker pancarı küspesi üretimi olmasına rağmen yeterince kullanılmaması

Hayvansal ürünlerin üretimlerinin artırılabilmesi için öncelikle kaynakların doğru kullanımı ve geliştirilmesi gerekmektedir. Bu amaçla yüksek verimli ırklardaki hayvan sayısı artırılmalı ve hayvan yemi arzına önem verilmelidir. Bu koşullarda bitkisel üretim (yem) ve çayır -mera verimliliğinde de artış olması gerekecektir.

Kars'ta yem bitkileri üretimi şu an için yeterli seviyede değildir. Verimi etkileyen kısıtların başında yem ve besleme gelmektedir. Yerli ırklara yaz dönemi boyunca mera beslemesi sırasında ilave yem verilmemektedir. Bunun nedeni yem fiyatlarının yüksek olmasıdır. Kış aylarında da hayvanlar besin değeri düşük ot/saman gibi kuru ot ile beslenmektedir. Kötü beslenme sonucu yeni doğanların doğum ağırlıkları düşük olmakta ve ineklerin süt veriminin düşük olması buzağuların büyüme hızını yavaşlatmaktadır. Kötü beslenme sonucu canlı

ağırlık artışı düşük olmakta, genç erkek hayvanların besi süreleri 30 aydan daha uzun olmaktadır.

Hayvan bakımı ve hayvancılık yönetimi ile ilgili faktörler de verimi kısıtlayan diğer faktörlerdir. Hayvanların büyük bölümü barınma şartları kötü, havasız ahırlarda tutulmaktadır. Kötü sağım teknikleri mastitis ve diğer enfeksiyonlara neden olmaktadır. Suni tohumlamada istenilen seviyeye ulaşamamış olması sığırların genetik yönden gelişimini engellemektedir. Köylerin dağınık ve köyler arası mesafelerin uzun olması nedeniyle üreticiye suni tohumlama hizmetinin götürülmesi zorlaşmakta ve maliyeti artırmaktadır.

b) Bitkisel Üretim

- Sertifikalı tohumluk kullanımındaki yetersizlik
- Araştırma Enstitüleri ile ilişkisinin yetersizliği
- Yeni üretim tekniklerinin çiftçiye ulaştırılmasındaki yetersizlik
- Mekanizasyon problemi
- Makinelerin optimum kullanılmaması
- Tarıma elverişli olup, kiralama sorunu nedeniyle atıl bırakılan araziler
- Düşük verim
- Amacına uygun arazi kullanılmaması ve arazilerin parçalı olması
- Yetersiz girdi kullanımı

Hangi kültür bitkisi söz konusu olursa olsun, yetiştirme tekniğinde bazı temel prensipler vardır. Bunların başında yetiştirme tekniği paketi kavramı gelmektedir. Yetiştirme tekniği paketi toprak hazırlığından hasada kadar olan uygulamaları kapsamaktadır. Örneğin sertifikalı tohumluk kullanılmadığında, ya da toprak işlemede uygun yöntemler kullanılmadığında diğer işlemler en uygun koşullarda yerine getirilse bile beklenen yüksek verim alınamaz.

Kars ili geniş hububat ekim alanlarına sahip olmasına rağmen toplam üretim miktarı düşüktür. Bunun sebepleri arasında; iklim, toprak yapısı ve arazi kullanım kabiliyet sınıflarına dikkat edilmemesi ve öz sermaye yetersizliğinin yanı sıra; uygun toprak işleme ve yetiştirme tekniklerinin kullanılmaması, tarımsal mekanizasyon açısından traktör haricinde alet-makine kullanımının yetersiz olması ve uygun sertifikalı tohumluk kullanılmaması yer almaktadır. Bu problemlerin sonucu olarak da üreticilerin net geliri düşüktür.

Su Kaynakları ve Sulama Problemleri:

- Sulama yetersizliği
- Tatlı su balıkçılığı üretimi için yeterli su kaynağı potansiyeli olmasına rağmen bu kaynakların hemen hiç değerlendirilmemesi.
- Su kaynaklarının kullanımında yasal düzenlemelerden kaynaklanan sorunlar

Tarımsal verimliliğin artmasında sulama öncelikli ve gereklidir. Kars Merkezinde yıllık ortalama yağış 489,5 mm olup, bu yağışın büyük bir miktarı vejetasyon dönemi içinde düşmesine rağmen yağışlar çok düzenli olmadığından ve yüksek rakım nedeniyle buharlaşma çok hızlı olduğundan Kars ilinde sulamanın önemi büyük olup, sulama yapılmaksızın yeterli verim alınması birçok üründe çoğu yıllar mümkün değildir. Hububat ve yem bitkilerinde verimin artması sulamanın artması ile sağlanabilir. Patates ve şeker pancarı gibi endüstri bitkileri ve sebzelerde sulama mecburidir. Diğer taraftan sulama, ürün çeşitliliğinin artmasına da olanak verecektir.

Alüvyal düzlüklerde görülen ve taban suyunun her zaman veya yılın bir bölümünde bitki gelişmesine zarar verecek kadar, yüksek düzeyde bulunduğu, drenaj problemi olan topraklar yaklaşık 10.000 ha.lık bir saha kaplamaktadır.

c) Yayım Hizmetlerindeki Problemler :

- Yayım elemanları sayısının gereğinden çok az olması
- Yayım elemanlarının eğitiminde güçlüklerle karşılaşılması
- Tarımsal yayım çalışmalarında pazarlama, örgütlenme gibi konuların ihmal edilmiş olması
- Maddi imkânların yetersiz oluşu
- Çiftçilerin bu konuda isteksiz olmaları
- Resmi kurumlarda bulunan yayım elemanlarının çok sık değişmesi

Tarımsal üretim değerinin artırılması; tarım yapılabilir alanlarda birim alandan ve hayvansal üretimde hayvan başına daha çok ve daha kaliteli ürün alınmasına bağlıdır. Bu durumun gerçekleştirilmesi çiftçinin eğitimi, dolayısıyla tarımsal yayımla mümkündür. Tarımsal yayımın temel amacı, kırsal nüfusun her yönden kalkınmasında rol oynayan tüm faktörlerin iyileştirilmesine yardımcı olmak ve yol göstermektir. Tarımsal yayım ile pratikte uygulanabilir ve yüksek düzeyli bilgi transferi sağlanır. Kars'ta yayım hizmetleri Tarım İl Müdürlüğü elemanlarınca yürütülmekte, ancak yayım elemanı sayısının yeterli olmaması ve konuya gereken önem verilmemesi nedeniyle etkin şekilde uygulanmamaktadır. Ayrıca yayım hizmetlerinde ihmal edilen önemli konular ve hedef kitleler vardır. Üretim teknikleri dışındaki, pazarlama, pazar araştırması, işletmecilik ve doğal kaynakların korunması gibi

konular ile kadınlar ve gençler yayım çalışmalarında ihmal edilmiştir. Sözleşmeli çiftçilik gibi bir uygulama olmaması nedeniyle özel sektörün yayım çalışmalarına katkısı yoktur.

Üreticilerin, üretimde yüksek verim sağlama ve süt ineklerinin bakımı, beslenmesi yönünde fazla bilgileri bulunmamaktadır. Ayrıca hayvanlardan damızlık besi materyali elde etmek için gerekli ilave besleme yöntemleri konusunda bilgi eksiklikleri vardır. Hayvanlara genelde kadınlar bakmaktadır. Bu nedenle suni tohumlamanın yaygınlaştırılmasında özellikle kadınlara yönelik yayım yapılması gerekmektedir.

Örgütlenme Problemleri:

- Mevcut örgütlerin işlevlerinin kısıtlı olmasının da etkisiyle çiftçinin örgütlenme eğiliminin düşük olması.

AB'ye uyum ve DTÖ Tarım Anlaşması kapsamında ortaya çıkan yeni ticaret anlayışı içerisinde, piyasa koşullarına uygun esnek yapıda kuruluş ve organizasyonların oluşturulması büyük önem arz etmektedir. Tarımsal Üretici Birliklerinin oluşturulması ve geliştirilmesi kurumsal reform adımlarından biridir. Türkiye'de tarım sektöründe çok çeşitli örgütler bulunmaktadır. Sektör içerisinde önemli bir büyüklüğe sahip kooperatifler, ziraat odaları, dernekler belli çalışmalarını yürütmektedirler. Ancak AB'deki çiftçi örgütleri gibi ürün grubu ve konu bazında ihtisaslaşmış üretici örgütleri bulunmamaktadır. Üretici Birlikleri Yasa Tasarısı, kanunlaştığı takdirde; pazarlama, yayım, girdi temini, üretim planlaması, çiftçinin pazarlık gücünün artırılması ve fiyatın belirlenmesinde çiftçilerin söz sahibi olması gibi konularda katkı sağlayacaktır.

Kars ilinde etkin örgütlenmiş bir tarımsal yapının mevcut olduğu söylenemez. En önemli tarımsal organizasyonlar kooperatiflerdir. Nüfusunun yarısı kırsal kesimde yaşayan, ekonomisinin önemli bir bölümü tarıma dayanan Kars'ta tarımsal birliklerin olmayışı, örgütlenmedeki eksiklik, tarımsal faaliyetlerin günün gereklerine göre yapılmasını olumsuz yönde etkilemektedir. Tarımsal üretimin pazar koşullarına uyumunun sağlanması örgütlenmedeki gelişim ile mümkün olacaktır.

Tarım politikalarının etkisiyle oluşan problemler:

- Kredi faizlerinin yüksekliği
- Şeker kanunu nedeniyle fabrikaların özelleştirilmesi
- Destekleme alımlarının giderek azaltılması

Türkiye, AB'ye yaptığı tam üyelik başvurusunun ışığında ve DTÖ Tarım Anlaşması kuralları çerçevesinde; kendi tarımsal kurumlarının ve uygulamalarının AB normlarına uyumlu hale getirilmesini içeren bir tarımsal politika reformu süreci yaşamaktadır. Tarım reformu kararları

arasında Ziraat ve Halk Bankası tarafından çiftçiye verilen kredilerin devlete olan maliyetinin azaltılması amacıyla kredi sübvansiyonunun safhalar halinde kaldırılması yer almaktadır. Çiftçilerin kredi talebi, faiz oranlarının yüksekliği nedeniyle giderek azalmaktadır. Yine önemli bir bölümü hububat üreticisi olan Kars çiftçisi, diğer problemlerinde etkisiyle destekleme alım politikasındaki değişim nedeniyle devlet tarafından belirlenen düşük arpa fiyatlarından olumsuz etkilenmektedir. Şeker Kanunu, TBMM'den geçerek yayımlanmış olmasına rağmen, geniş şeker pancarı ekim alanlarına sahip olan Kars çiftçisi için, şeker pancarı üretimine devam edip edilmeyeceği ya da şeker pancarı yerine başka bir ürüne geçilip geçilmeyeceği konusunda belirsizlik sürmektedir.

Pazarlama problemleri:

- Pazarlamanın asli ve tali görevlerini yerine getirecek organizasyon yapısının olmaması
- Tarıma dayalı sanayinin yetersizliği nedeniyle hammaddelerin mamule işlenememesi, bu nedenle katma değer kaybı

Son yıllarda tarımsal üretim tekniğinde meydana gelen değişimler ve bazı alanlardaki özel destekler ile tarımsal üretimde önemli artışlar meydana getirmiştir. İç piyasalarda tüketimin aynı oranda artmaması, dış satım sorunları ve yeni pazarların bulunamaması, özellikle kısa zamanda bozulma özelliğine sahip ürünlerde ani fiyat düşmelerine yol açmaktadır.

Ürünlerin belirli toplama merkezlerinde toplanmaları (kooperatifler), işlenmeleri ve tüketici merkezlerine dağıtımı, pazarlamanın başlıca üç ana hizmetini teşkil etmektedir. Kars'ta şu anki mevcut kooperatif ve özel organizasyonlar bu hizmetleri tam anlamıyla yerine getirememektedir. Dolayısıyla pazarlamanın yardımcı hizmetleri arasında yer alan standardizasyon, kalite kontrol ve işaretleme, ambalajlama gibi alanlarda verilen hizmetler yeterli değildir. Örneğin balda kalite sınıflandırması olmaması nedeniyle fiyat dengesizliği görülmektedir. Kaliteyle beraber marka yaratılması ve reklam, pazarlama faaliyetleri içerisinde yer alması gereken hizmetlerdir. Tarım sektöründe üretimin pazar verilerine göre yönlendirilmesi ve fiyatın serbest piyasa şartlarında oluşmasında rol oynayan kuruluşlardan birisi de borsalardır. Kars hayvancılık faaliyetleriyle ön plana çıkan bir ildir. Hayvan alım satımlarını düzenleyen, çiftçiyi fiyat konusunda yönlendiren ve çiftçi için bir haberleşme kaynağı olabilecek canlı hayvan borsası ilde bulunmasına rağmen bu borsanın çalışmaları yetersiz kalmaktadır. Çiftçinin canlı hayvan borsasını kullanma konusunda özendirilmesi gerekmektedir.

Potansiyeller

Meralar: Kars ilinin hayvancılık için uygun mera arazilerine sahip olması hayvancılığın geliştirilmesi için avantaj olarak kabul edilebilir. Mera arazileri il arazi toplamının %34,7'sini teşkil etmektedir.

Su Kaynakları: Su ürünleri yetiştiriciliği için büyük bir kaynak mevcuttur. Ayrıca sulanabilecek araziler için yeterli yeraltı ve yerüstü su potansiyeli vardır.

Yem Bitkileri Üretimi: Kars'ta yem bitkisi üretimine uygun arazi ve iklim mevcuttur.

Yem bitkileri tohumu üretimi: Yüksek rakımı ve yayla iklimi nedeni ile yem bitkileri ve patates tohumu üretimi için son derece uygun bir coğrafyaya sahiptir.

Hayvansal Üretim: Mevcut hayvan popülasyonunun genotipinde görülen iyileşme sonucu mevcut et, süt ve bal üretimi ve kalitesi de artacaktır.

Kullanılmayan araziler: Toplam alanın 235.660 hektarlık kısmı (%25,0) kullanım dışıdır. Göç ve öz sermaye yetersizliği nedeniyle boş bırakılan arazinin verimli olabilecek kısmı üretime kazandırılabilir. Ekilen arazilerinde yaklaşık %30'u nadasa bırakılmaktadır.

Potansiyellerin Tespiti

	Tanımlama	Mevcut durum	Gelişme Potansiyeli
Arazi sınıfları ve kullanım şekli	-Toplam 342.997 ha tarım arazisinin %98'i I-IV. sınıf olup, % 2' si V - VIII sınıf arazidir.	I-IV. sınıf arazilerde, tarıma elverişli olmasına rağmen yaklaşık %40'lık bir kısmında tarım yapılmamakta, çayır ve mera olarak kullanılmaktadır. -ilin toplam arazisinin yaklaşık %50'sinde erozyon sorunu vardır. Tarım arazilerinin %18'inde orta derecede su erozyonu vardır. İl genelinin %5,6'sında çok şiddetli erozyon görülmektedir.	V-VIII. sınıf arazilerden korunga gibi yem bitkisi üretiminde faydalanılabilir. Bu arazilerin eğimi 12 den fazla olduğu için işlemeli tarım sisteminin daha az kullanıldığı çok yıllık bitkilerden yem bitkileri ekimine geçildiği takdirde daha rantabl kullanılmış olur. -Eğimin daha fazla olduğu yerlerde ormancılık faaliyetlerine önem verilebilir.
İşlenebilir Arazi	- Toplam tarım arazisinin % 30'u nadas ve kullanım dışı.	Göç nedeniyle arazilerin yaklaşık %20'si terkedilmiş ve verimli olduğu halde kullanılmıyor	Bu araziler kiralanabilir. Ancak kiralamayı teşvik edecek arsa ofisi gibi bir sistem gerekli olabilir.

Sulama Durumu	İlde toplam 1179 hm ³ /yıl su kaynağı bulunmaktadır. Su kaynaklarının 1159 hm ³ /yılı yerüstü suyu, 20 hm ³ /yılı yer altı suyudur.	D.S.İ. 9.489 ha alan sulanmaktadır. Bunun haricinde 11.105 ha arazi KHGM tarafından ve 22.674 ha halk tarafından sulanmaktadır. Sulanan alanlar tarım alanlarının %12.6'sını oluşturmaktadır.	D.S.İ. Etütlerine göre Toplam tarım arazisinin 150.640 ha.ı KHGM etütlerine göre 270.624 ha.ı ekonomik olarak sulanabilir alandır. Önümüzdeki 5-10 yıllık dönem içinde D.S.İ. tarafından 45.225 ha bir alanın daha sulamaya açılması hedeflenmektedir.
Nüfus	2000 yılı Kars İli toplam nüfusu 325 016 olup, % 56,3'ü kırsal alanda yaşamaktadır.	Göç nedeniyle kırsal nüfusta son yıllara kadar hızlı bir azalma görülmekte ise de son yıllarda artış başlamıştır. Türkiye nüfus artış hızı pozitif olarak seyrederken bu rakam %-0,63 olarak gerçekleşmiştir. Ancak son iki sayım arasında %5.2'lik bir kırsal nüfus artışı görülmüştür.	2010 yılı için yapılan nüfus tahminine göre Kars'ta nüfus artarak 330.000 seviyelerine çıkacaktır.
Örgütlenme durumu	92 adet Tarım kredi Kooperatifi, 1 adet Su Ürünleri Kooperatifi, 1 adet Pancar Ekicileri Kooperatifi ve bir adet sulama kooperatifi vardır.	İlde örgütlü tarımsal yapı mevcut değildir. Sayıca fazla görülen tarım kredi kooperatifleri uygun bir kooperatifçilik bilinci içinde değil, kredi temin etmek amacıyla kurulmuş ve alınan kredilerin %97'si geriye dönmemiştir.	Örgütlenme konusunda yayım hizmetleri ve eğitim artırıldığı takdirde örgütlenme bilinci artabilir. Üretici Birlikleri Yasası da çiftçi örgütlenmesini olumlu yönde etkileyecektir.

Önemli Tarımsal Ürünlerin Değerlendirilmesi

	Tanımlama	Mevcut durum ve verimlilik düzeyi	Gelişme Potansiyeli
Yem Bitkileri Üretimi	İldeki ekili alanların % 4,15'i yem bitkileri üretimine ayrılmıştır. Yem bitkileri üretimi il geneline homojen bir dağılım gösterirse de korunga üretimi daha çok I. alt bölgede yoğunlaşmıştır.	Korunga ve fiğ ve yonca kuru ot verimi olarak Türkiye ortalamasının çok altındadır.	Hububat ekim alanları daraltılarak daha fazla getirisi olan yem bitkilerine yönelinebilir. Çayır ve meraların bir kısmı yem bitkileri üretimine açılabilir. Şeker pancarı ekim alanlarına yem bitkisi ekilebilir
Hayvansal ürünler	Hayvancılık ilin en önemli geçim kaynağıdır. İldeki mevcut hayvan varlığının %63'ü I. Alt Bölgede bulunmaktadır Melez ve kültür ırkı yine bu alt bölgede fazladır. İl genelinde yerli ırktan, melez ve kültür ırkına doğru geçiş eğilimi olmasına rağmen yeterli değildir. Et ve süt üretiminin yanında bal üretimi yapılmaktadır. Özellikle Kars balı Türkiye'de yayla ve meralardaki bitki örtüsünden kaynaklanan özelliğinden dolayı ismen bilinmektedir.	İl topraklarının % 34.7' sinin çayır-mera alanlarıyla kaplı olması kaba yem ihtiyacının karşılanması bakımından hayvan yetiştiriciliği için bir avantajdır. Süt verimi yıllık ortalama 1515 kg/ baştır. Kültür ırkı ineklerde yıllık 3000-4000 kg/baş, melezlerde 1000-2000 kg/ baş ve yerli ırkta ise 500-1000kg/ baştır. Et verimi büyükbaş hayvanda ortalama 142 kg ve küçükbaş hayvanda 22 kg dır.Balda verim 17 kg/ kovandır.	Sığır popülasyonundaki genetik değişmeden dolayı birim başına düşen et ve süt verimlerinde artış gözlenmektedir. Özellikle Kars'ın iklim ve mera koşullarına uygun melez ırkın yaygınlaştığı görülmektedir. Kaliteli bal üretimi, balda derecelendirme ve sertifikasyon işlemine geçildiği zaman artacaktır. Bu da bal pazarlamasını olumlu yönde etkileyecektir.
Su Ürünleri	Su ürünleri üretimi için yeterli miktarda su kaynağı vardır. Su kaynaklarının debisi ve sıcaklığı su ürünleri yetiştiriciliğine uygundur.	Bu kaynaklarda hemen hiç kültür balıkçılığı yapılmamaktadır. Sadece Doğal göl ve akarsularda balıklandırma faaliyetleri ile avcılık açısından potansiyel oluşturulmaktadır.	Balık yemi üretimi Kars'ta gerçekleşir ve pazarlama imkânları iyileştirilirse kültür balıkçılığı geliştirilebilir.

Hububat üretimi	İldeki ekili alanların %63,0'ı hububat arazisi ve %30,02'si nadas arazisidir. I. alt bölge hububat alanı en fazla olan bölgedir hububat üretiminin %45'i bu alt bölgede üretilmektedir. Tahılların ağırlıklı üretimi I inci ve III. alt bölgede yapılmaktadır. Üretim hemen hepsini arpa ve buğday oluşturur.	Buğday ve arpa verimi Türkiye ortalamasının altındadır. Hububat üretiminde kısmen nadas+hububat sistemi uygulanmaktadır. Üretim değeri ve miktar açısından arpa ilde üretilen hububat içerisinde ilk sırada yer almaktadır.	Nadas alanları ve boş bırakılmış arazilerin üretime kazandırılması ve verimi yüksek tohum kullanılması durumunda birim alandan daha yüksek verim alınması sağlanacaktır.
Şeker Pancarı	Şeker pancarı I. ve III. alt bölgelerde üretilse de çoğunluğu III. Alt Bölgede gerçekleşmektedir. Toplam üretimin %90,8' si III. alt bölgede,%9.0'ı I. Alt bölgede, %0,2'si II. Alt bölgededir.	Endüstri bitkileri arasında en fazla üretimi yapılan ürün şeker pancarı olup, üretim değeri açısından il için önemli bir üründür.	Şeker pancarı ekim alanlarında münavebeli olarak tek yıllık yem bitkileri için potansiyel mevcuttur.
Patates	Bütün alt bölgelerde yapılmaktadır. %40,2'si I. alt bölgede, %39,1'i II. Alt bölgede ve %17,4'ü III. alt bölgede üretilmektedir.	Hastalık ve zararlılarla mücadele gereği gibi yapılmamaktadır. Verim Türkiye ortalamasının altındadır.	Şeker pancarı ekim alanlarında ve hububat ile münavebeye uygundur.

Amaçlar Ve Stratejiler

Amaçlar

Kars'ta tarımsal kalkınmanın sağlanabilmesi için belirlenen amaçlar dört geniş başlıkta toplanmıştır. Bu amaçlar, ildeki mevcut problemlerin ve potansiyellerin ortaya konulması sonucu belirlenmiştir. Belirlenen bu amaçlar aslında Türkiye'de uygulanan ve sekizinci beş yıllık kalkınma planı içerisinde de ifade edilen tarım politikalarının hedefleri içerisinde yer almaktadır. Bu amaçlar;

-Tarımsal verimliliğin artırılması;

-Tarımsal gelirin artırılması ve dolayısıyla tarımın GSYİH içindeki payının artırılarak toplumda sosyal dengenin sağlanması;

-Gıda güvencesinin ve güvenliğinin sağlanması

-Sürdürülebilir tarımın sağlanması olarak tespit edilmiştir.

Tespit edilen bu hedefler agro ekolojik özelliklere göre ayrılan alt bölgelerin hepsi için geçerlidir. Ancak bu amaçlara ulaşmada izlenecek stratejide alt bölgelerin öncelikleri dikkate alınacaktır.

İl genelinde hem hayvansal üretimde hem de bitkisel üretimde verim düşüktür. Tarımın sektör performansının incelendiği 5'inci bölümde bu durum rakamlarla ortaya konmuştur. Verimin artırılması, ekonomik anlamda çiftçiyi olumlu olarak etkileyecektir. Gelir artışına neden olacak verim artışı aynı zamanda çiftçinin köyden kente göç etmesine engel olacaktır. Tarımsal gelirin artırılması verimliliğin artırılmasının yanı sıra katma değeri yüksek, pazarda avantajlı konumda olan ürünlerin üretimi ile mümkün olabilir. Örneğin et, süt ve bal üretimi için oldukça iyi potansiyele sahip olan Kars'ta et, süt ve bal işleme tesislerinin kurulması veya faal hale getirilmesi üretimi teşvik edecektir.

AB ve DTÖ Tarım Anlaşması kuralları nedeniyle önümüzdeki yıllarda tarım ürünlerinin pazarda rekabet edebilir olması gerekmektedir. Bunun sağlanabilmesi de gıda güvenliğinin sağlanması ile mümkün olacaktır. Kaliteli ve standartlara uygun ürün üretimi Kars'ta şu andaki eksikliklerden biridir. Uygulanacak projelerle orta vadede bu amaca ulaşmak mümkün olabilecektir. Tarımda sürekliliğin sağlanabilmesi için öncelikle mevcut kaynakların doğru ve bilinçli kullanılması gerekmektedir. Kars özellikle hayvansal üretim ve su ürünleri açısından zengin doğal kaynaklara sahiptir. Ancak bu kaynaklar doğru kullanılmazsa belirlenen diğer üç amaca ulaşmak mümkün olmayacaktır.

Amaçlara ulaşmada uygulanacak stratejiler mevcut problemler dikkate alınarak belirlenmiştir. Ancak kurumsal yapılardan kaynaklanmayan bazı sosyal problemleri çözmek daha uzun vadede mümkün olacaktır.

1. Tarımsal verimliliğin artırılması:

Tarımsal verimliliğin artırılmasında uygulanacak stratejileri belirlerken tarımsal üretim; bitkisel ve hayvansal üretim ile su ürünleri üretimi olmak üzere ayrı başlıklar altında ele alınmış ve her biri için farklı stratejiler önerilmiştir.

Hayvansal üretim

Strateji

- *Yerli ırktan kültür ırkına geçişin sağlanması
- *Yem, bakım ve beslenme şartlarının iyileştirilmesi
- *Etkin pazarlama ve örgütlenme sisteminin oluşturulması
- *Tarıma dayalı sanayinin sözleşmeli üretimle desteklenerek geliştirilmesi

Bitkisel üretim

Strateji

- *Yöreye uygun sertifikalı tohumluk kullanımı
- *Bilinçli girdi kullanımı
- *Sulanabilir alanların sulamaya açılması ve drenaj problemi olan alanların rehabilite edilmesi
- *Nadas alanlarının daraltılması
- *Tarıma elverişli kullanılmayan arazilerin değerlendirilmesi
- *Arazilerin parçalanmasının engellenmesi
- *Sözleşmeli üretimin yaygınlaştırılması

Su ürünleri üretimi

Strateji

- *Yem maliyetlerinin düşürülmesi
- *Yer üstü su kaynaklarının su ürünleri üretiminde kullanılması
- *Su ürünleri kooperatiflerinin kurulması

2.Tarımsal gelirin artırılması:

Strateji

- *Pazarlama sisteminin ve örgütlenmenin iyileştirilmesi
- *Katma değeri yüksek ve il için avantajlı ürünlerin üretimi
- *Üretim maliyetlerinin düşürülmesi
- *Girişimcilik ruhunun geliştirilmesi

3. Gıda güvenliğinin sağlanması:

Strateji

*Kaliteli ve standartlara uygun ürün üretimi

*Kontrol ve denetim hizmetlerinin güçlendirilmesi

4. Sürdürülebilir tarım:

Strateji

*Arazilerin kullanım kabiliyet ve sınıfları dikkate alınarak kullanımı

*Erozyonla mücadele

*Doğal kaynakların bilinçli kullanımı

Master Plan Stratejilerinin SWOT Analizi

Amaçlar Fırsatlar	Strateji	Mevcut durum ve güçlü yönü	Zayıf Yönü	Fırsatlar	Tehlikeler
Üretimde verimlilik					
Bitkisel Üretim	Girdi Kullanımı : *Yöreğe uygun sertifikalı tohumluk kullanımı *Bilinçli girdi kullanımı *Sulanabilecek alanların sulamaya açılması. Arazi Kullanımı : *Nadas alanlarının daraltılması *Tarıma elverişli kullanılmayan arazilerin değerlendirilmesi *arazilerin parçalanmasının engellenmesi	Nüfus baskısı yok	Yayım çalışmaları yetersiz Sulanan alan ve sulama yetersiz	Yem bitkileri tohumu için pazar bulma şansı yüksek Su kaynağı fazla su ürünleri üretimi ve arazilerin sulanması için yeterli	İklim -Erozyon -Mera alanlarında işlemeli tarım yapılması -Kullanım dışı arazilerin kiraya verilmemesi
Hayvansal Üretim:	*Yerli ırktan kültür ırkına geçişin sağlanması *Yem, bakım ve beslenme şartlarının iyileştirilmesi *Etkin pazarlama ve örgütlenme sisteminin oluşturulması *Tarıma dayalı sanayinin geliştirilmesi	Pazar talebi Çiftçinin deneyimi	Suni tohumlama çalışmaları yetersiz Kadastro işlemlerinin tamamlanmaması nedeniyle mera yönetimi zayıf	Hayvancılık için çok uygun mera ve çayır alanlarının bulunması Hayvancılık için çok uygun mera ve çayır alanlarının bulunması	
Su ürünleri Üretimi	*Yem maliyetlerinin düşürülmesi *yer üstü su kaynaklarının su ürünleri üretiminde kullanılması	Su kaynakları alabalık üretimine çok uygun	Yem pahalı maliyeti artırıyor	Kerevit için uygun potansiyel var.	Su kaynaklarında kirlilik yaratabilir
Tarımsal gelirin artırılması	*Pazarlama sisteminin ve örgütlenmenin	Örgütlenme zayıf	Etkin üretici örgütlerinin	Karadeniz ve yakın olması	Arazilerin terk edilmesi

	iyileştirilmesi *Katma değeri yüksek ürünlerin üretimi *Üretim maliyetlerinin azaltılması *Girişimcilik ruhunun geliştirilmesi		yokluğu Canlı hayvan borsası işlevini tam olarak yapamıyor.	avantaj. Yerel halkın batı illerine daha önce göç eden yakınları ile ilişki içinde olması pazarlama açısından önemli bir avantaj.	
Gıda güvenliği	*Kaliteli ve standartlara uygun ürün üretimi *Kontrol ve denetim hizmetlerinin güçlendirilmesi	Verim çok düşük	Alışkanlıkların sürdürülmesi, Kontrol hizmeti veren kuruluşların ve faaliyetlerinin yetersizliği.	Ürün değişikliğine gidildiğinde gelir artacak dolayısıyla gıda güvencesi sağlanacak	
Sürdürülebilir tarım	*Arazilerin kullanım kabiliyet ve sınıfları dikkate alınarak kullanımı *Erozyonla mücadele *Doğal kaynakların bilinçli kullanımı *Ekolojik tarım	İklimin çok sert oluşu ve bitki örtüsünün zayıflığı	Eğitim düzeyi çok yetersiz.	Kuşburnu ve kapari gibi bitkiler erozyonla mücadelede ve kullanılmayan arazilerin kullanımında faydalı olabilir.	

Projelerin Ve Programların Belirlenmesi İlde Yerel İdareler Tarafından Uygulanan Projeler

Arıcılığın Geliştirilmesi

Amaç: Gelir düzeyi düşük grubun gelirini artırmaktır.

Uygulama: Bütün alt bölgelerde doğal flora arıcılığa uygundur.

Kaynak: İl Özel İdare

Küçükbaş Hayvancılığı Geliştirme Projesi

Amaç: Tahirova Koyunu ve Saanen Keçisi ırkını teşvik etmek ve yaygınlaştırmaktır.

Uygulama: Kooperatif ve birliklere öncelik verilerek yetiştiricilere 10 baş koyun veya keçi verilecek ve geri ödeme canlı hayvan olarak yapılacaktır. Geri ödemedenden gelen hayvanlar başka işletmelere verilecektir.

Kaynak: İl Özel İdare Bütçesi, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Fonu

Yüksek Tünel Tipi Polietilen Örtülü Sera Projesi 108 m²

Amaç: Gelir düzeyi düşük ailelerin desteklenmesidir.

Uygulama: Başarılı görülen çiftçilere anahtar teslimi 108 m² sera verilecektir.

Kaynak: İl Özel İdare Bütçesi, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Fonu.

İlde Uygulanan Tarım Köyleri Bakanlığı Kaynaklı Ülkesel Projeler

Çayır Mera Yem Bitkileri ve Hayvancılığı Geliştirme Projesi

1991 yılında 18 ilde başlayan proje tüm illerde uygulanır hale getirilmiştir ve 2006 yılına kadar sürecektir. Projenin amacı yem bitkileri ekilişlerinin artırılarak kaliteli kaba yem açığının giderilmesi ve meralar üzerindeki baskıyı azaltmak için silaj yapımını teşvik etmektir. Ayrıca ıslah programları ile kültür ırkı hayvancılık teşvik edilecektir. Uygulama safhasında silaj makinesi alımı, damızlık boğa alımı, suni tohumlama uygulamaları ve yem bitkileri tohumu desteği yapılmaktadır.

Hayvancılığın Desteklenmesi İle İlgili Bakanlar Kurulu Kararı Gereğince Uygulanan Projeler

Bu kararnamenin amacı; Türkiye hayvancılığının geliştirilmesi ve hayvansal üretimin artırılması maksadı ile kaliteli kaba yem açığının giderilmesi için yem bitkileri üretiminin teşvik edilmesi, hayvan ıslahın yaygın hale getirilmesi, soy kütüğü kayıtlarının tutulması ve belgeli damızlık kullanımının teşvik edilmesidir.

Mera Islahı ve Amenajman Projeleri

Bu projelerle İllerde Mera Kanunu gereğince tespit ve tahdit işlemleri tamamlanmış olan meraların ıslah edilmesi amaçlanmıştır. Bu projelerin bedelinin tamamı Mera Fonu tarafından karşılanmaktadır. Ancak İlde mera sahası çok fazla olduğundan çalışmalar yetersiz kalmaktadır. Öncelikle meraların sınırlarının belirlenmesi hedeflenmiştir. Bu kapsamda; ilk olarak Merkez Ayakgedik Köyünde bedeli 59 milyar olan, 4 yıl süreli mera ıslah projesi planlanarak onaylanmıştır.

Ön Soy Kütüğü Projesi

Bu proje ile tüm sığırların ve suni tohumlama yapılan hayvanların kayıt altına alınması amaçlanmaktadır. Son yıllarda özel sektörden de talep gelmektedir. Özel sektör tarafından yapılmakta olan suni tohumlama faaliyetleri de bu proje ile denetlenecektir. Milli soy kütüğü uygulamaları 246 işletmede toplam 8.630 inekte uygulanmıştır.

İlde Uygulanan Sulama Projeleri

Mevcut Devlet Su İşleri Yatırımları

Halihazırda işletmede olan sulama projeleri (9.489 ha)

Arpaçay Barajı Projesi (III. Alt Bölge, 70.000 ha sulama sahası İğdır'da)

Akyaka Sulaması Projesi (III. Alt Bölge, 4.728 ha)

Kağızman Bahçe Sulaması (II. Alt Bölge, 461 ha)

Kars Alabalık Sulaması (I. Alt Bölge, 1300 ha)

Arpaçay Ovası I. Kısım Sulaması (III. Alt Bölge, 3.000 ha)

İnşaat Halindeki Tesisler (17.675 ha)

Bayburt Barajı Projesi (I. Alt Bölge, 5.237 ha)

Şirinköy Göleti Projesi (II. Alt Bölge, 1.038 ha)

Çıldır II. Merhale Projesi (III. Alt Bölge, 11.400 ha.)

Ön İncelemesi, Planlaması ve Kesin Projesi tamamlanmış projeler (27550 ha)

Kars Barajı ve Sulaması (I. ve III. Alt Bölge, 27.550 ha)

Susuz Projesi (I. Alt Bölge, 967 ha)

Digor Projesi (II. Alt Bölge, 12.249 ha)

Kars Çayı Havzası Projesi (I. ve III. Alt Bölge, 93.665 ha)

Kağızman Projesi (II. Alt Bölge, 1.768 ha)

Akyaka II. Merhale Projesi (III. Alt Bölge, 3.627 ha)

Digor Pompajı Projesi (II. Alt Bölge, 11.200 ha)

D.S.İ projeleri tamamlandığı zaman 150.640 ha. ılık alan sulamaya açılacaktır.

Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü Tarafından Yapılan Sulamalar

Merkez (I. Alt Bölge) 680 ha

Selim (I. Alt Bölge) 1495 ha

Sarıkamış (I. Alt Bölge) 1560 ha

Kağızman (II. Alt Bölge) 3290 ha

Arpaçay (III. Alt Bölge) 690 ha

Digor (II. Alt Bölge) 1965 ha

Susuz (I. Alt Bölge) 1425 ha

Bunların dışında D.S.İ. etütlerine göre İl genelinde 22.674 ha halk sulaması yapılmaktadır.

Belirlenen Stratejiler Doğrultusunda İlde Uygulanabilecek Projeler

Belirtilen amaçlar aşağıda başlıklar halinde verilmiş olup, bu doğrultuda geliştirilen stratejiler ayrıntılandırılmıştır.

1- Sürdürülebilir Tarım için geliştirilen stratejiler

-Hayvan sağlığının kontrolü,

Bilindiği üzere Kars Türkiye'nin birçok yerine canlı hayvan sevkedilen bir ildir. Bu sebeple buradaki hayvanların sağlığı Türkiye hayvancılığı açısından çok önemlidir.

- Çevre kirliliğinin önlenmesi ve çevrenin korunması,

Şu anda ciddi bir çevre kirliliği yaşanmamakla beraber çevrenin korunması gelecek nesiller ve sürdürülebilir bir tarım için son derece önemlidir. Bu sebeple havza boyutunda alt projelerle toprak ve su kaynakları mutlaka korumaya alınmalıdır.

-Doğal kaynakların kullanımı,

Akarsu ve göllerde balıkçılık faaliyetlerinin teşviki.

Tarımsal sulama açısından programa alınmış bölgesel projelerin yürürlüğe girmesidir.

2- Verimlilik ve Gelirin artırılması için geliştirilen stratejiler

-Katma değeri yüksek ürünlere öncelik verilmesi

-Meyvelerin işlenerek ve depolanarak katma değerinin artırılması

-Kırsal turizmin geliştirilmesi

-Av turizminin geliştirilmesi

-Pazarlama sisteminin iyileştirilmesi

-Üreticilerin örgütlenmesinin teşvik edilmesi,

Bazı ürünlerde sözleşmeli çiftçilik yapılması ve çiftçinin buna özendirilmesi, mevcut sözleşmeli çiftçilik yasasının bölgede yaşanan sorunları çözecek şekilde yeniden düzenlenmesi,

Pazarlama kanallarının iyileştirilmesi (ürünün hasatından işlenmesine kadar geçen sürede depolanma ve saklama şartlarının) yeni Toptancı Hal Yasasının uygulamasında görülen aksaklıkların giderilmesi,

Ürünlerin kalite standardizasyonu, ambalajlanma, marka ve etiketlenmesindeki sorunların çözümlenmesi gibi konularda il için izlenecek stratejilerin oluşturulmasıdır.

-Hayvancılığın geliştirilmesi

Suni tohumlama işinin özel sektöre verilerek ırk ıslahı çalışmalarının hızlandırılması ve verimin artırılması,

Yem bitkileri üretiminin artırılması ile yem açığının kapatılması ve şeker pancarından boşalan alanlarda alternatif ürün oluşturulması ve bu ürünlerin ekiminin teşviki,

Sözleşmeli Besicilik ile entegre tesislerin yaygınlaştırılması,

Sütün işlenerek katma değerini arttırarak gelir ve istihdamın artırılması

Süt ürünleri standardizasyon ve pazarlamasında iyileştirmeler yapılarak süt işletmelerinin gelirlerinin artırılması.

Tablo'da yukarıda verilen stratejiler dikkate alınarak geliştirilerek önerilen projeler özetlenmiştir.

Kars İlinde Uygulanması Önerilen Yeni Projeler

Proje Adı	Proje Amacı	Proje süresi (Yıl)	Sorumlu Kuruluşlar	Finans Kaynağı
Mera Islahı Projesi	Meraların verimliliğini arttırmak	10	-Tarım İl Müdürlüğü - D.S.İ. Bölge Müdürlüğü - Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü	-Tarım ve Köyişleri Bakanlığı -İl Özel İdaresi
Yem Bitkileri Üretimini Arttırma Projesi	Yem Bitkileri Üretimini arttırmak ve daha verimli hale getirmek	10	-Tarım İl Müdürlüğü - D.S.İ. Bölge Müdürlüğü - Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü	Tarım ve Köyişleri Bakanlığı -İl Özel İdaresi
Meyveciliği Geliştirme Projesi	Meyveciliği Yaygınlaştırmak	15	-Tarım İl Müdürlüğü - D.S.İ. Bölge Müdürlüğü - Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü	- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi - Özel Sektör
Katma Değeri Yüksek Ürünleri Yaygınlaştırma Projesi	Çiftçilerin net gelirlerini arttırmak ve göçü önlemek.	10	-Tarım İl Müdürlüğü - D.S.İ. Bölge Müdürlüğü - Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü - İlgili Araştırma Kuruluşları	- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi - Özel Sektör
Tohumluk Üretimi Projesi	Yörenin tohumluk ihtiyacını karşılamak ve çiftçi gelirlerini arttırmak	15	-Tarım İl Müdürlüğü - D.S.İ. Bölge Müdürlüğü - Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü	- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi - Özel Sektör
Su Ürünleri Yetiştiriciliği Projesi	Su kaynaklarını etkin bir şekilde kullanmak ve istihdam sağlamak	10	-Tarım İl Müdürlüğü - D.S.İ. Bölge Müdürlüğü	- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi - Özel Sektör
Av Turizmi Projesi	Doğal kaynakları korumak ve istihdam sağlamak.	20	- Tarım İl Müdürlüğü - Milli Eğitim Müdürlüğü - Orman Bakanlığı Kuruluşları - Turizm İl Müdürlüğü - İlgili Araştırma Kuruluşları	- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi - Orman Bakanlığı - Turizm Bakanlığı
Çevre Koruma Projesi	Doğal Kaynakları korumak ve devamını sağlamak	20	- Tarım İl Müdürlüğü - Milli Eğitim Müdürlüğü - Orman Bakanlığı Kuruluşları - İlgili Araştırma Kuruluşları - TEMA ve ÇEKÜL vakfı	- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi - Orman Bakanlığı - Çevre Bakanlığı - TEMA ve ÇEKÜL vakfı

Kars İlinde Uygulanması Önerilen Yeni Projeler (Devam)

Proje Adı	Proje Amacı	Proje süresi (Yıl)	Sorumlu Kuruluşlar	Finans Kaynağı
Erozyonu Önleme Projesi	Erozyonu önlemek, sürdürülebilir bir tarımı sağlamak ve orman alanlarını genişletmek	30	- Tarım İl Müdürlüğü - Orman Bakanlığı Kuruluşları - İlgili Araştırma Kuruluşları - Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü - D.S.İ. Bölge Müdürlüğü - TEMA ve ÇEKÜL vakfı	Tarım ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi - Orman Bakanlığı - Çevre Bakanlığı - TEMA ve ÇEKÜL vakfı
Özel ormancılığı Geliştirme Projesi	Kullanılmayan alanları değerlendirmek ve orman alanlarını genişletmek	30	- Tarım İl Müdürlüğü - Orman Bakanlığı Kuruluşları - İlgili Araştırma Kuruluşları - Köy Hizmetleri İl Müd.	Tarım ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi - Orman Bakanlığı - TEMA ve ÇEKÜL vakfı
Sulama Projesi	Sulama alanlarının geliştirilmesi ve modernleştirilmesi	30	- Tarım İl Müdürlüğü - Orman Bakanlığı Kuruluşları - Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü - D.S.İ. Bölge Müdürlüğü	- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi - Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü
Hayvan Islah Projesi	Uygun hayvan ırklarının yaygınlaştırılması ve yerli ırkların iyileştirilmesi	20	- Tarım İl Müdürlüğü	- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi
Fidancılık Projesi	Yörenin meyve fidanı ihtiyacını karşılamak	10	- Tarım İl Müdürlüğü	- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi
Bağcılığı Yaygınlaştırma Projesi	Çiftçilerin gelir düzeylerini arttırmak	15	- Tarım İl Müdürlüğü	- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi
Arazi Toplulaştırması Projesi	Tarım arazilerinden en iyi şekilde yararlanmak, tarımı modernleştirmek, yerel halkın sosyal düzeyini arttırmak	30	- Tarım İl Müdürlüğü - Orman Bakanlığı Kuruluşları - Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü - D.S.İ. Bölge Müdürlüğü	- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi - Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü
Sözleşmeli Besicilik Projesi	Et ve et ürünleri pazarlamasını iyileştirerek üretici gelirlerini arttırmak	10	- Tarım İl Müdürlüğü - Sanayi Ticaret İl Müdürlüğü - Özel Sektör	- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi - Özel Sektör
Pancar Yapraklarından Silaj Yapma Projesi	Pancar yapraklarını değerlendirmek Pancar üretimini cazip hale getirmek	10	- Tarım İl Müdürlüğü	- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi
Çiftçi Eğitimi Projesi	Uygulanacak projeler için çiftçilerin bilgi düzeyini yeterli hale getirmek.	10	- Tarım İl Müdürlüğü - Milli Eğitim Müdürlüğü - Orman Bakanlığı Kuruluşları	- Tarım ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi - Milli Eğitim Müdürlüğü

Belirtilen amaçlar doğrultusunda geliştirilecek strateji ve uygulanacak olan projelerin birbiriyle çatışan ve örtüşen noktaları aşağıdaki matriste verilmektedir.

Seçilmiş projelerde uyuma (+), çatışma (-) olarak aşağıda verilmektedir.

Proje önerileri	Pazarlama sisteminin iyileştirilmesi	Katma değeri yüksek ürünlerin teşviki	Çevre Kirliliğini önleyici projeler	Sulama sistemlerinin iyileştirilmesi	Kırsal Turizmin Geliştirilmesi	Hayvancılığın Geliştirilmesi
Pazarlama sisteminin iyileştirilmesi	xxxxxx	+	+	-	+	+
Katma değeri yüksek ürünlerin teşviki	+	xxxxxx	+	+	-	+
Çevre kirliliğini önleyici projeler	+	+	xxxxxxx	+	+	-
Sulama sistemlerinin iyileştirilmesi	-	+	+	xxxxxx	-	-
Kırsal turizmin geliştirilmesi	+	-	+	-	xxxxxx	-
Hayvancılığın geliştirilmesi	+	+	-	-	-	xxxxxx

Kars İli en çok göç veren illerimizden biridir. Bu nedenle nüfusun tutulması çok büyük önem taşımaktadır. Bu da ancak burada yaşayan insanlara istihdam sağlanarak gerçekleştirilebilir. Sanayileşme artırılarak kısmi bir istihdam sağlanabilirse de nüfusun %81'inin tarımla uğraştığı bir ilde tarım mutlaka birinci öncelikli olarak ele alınmalı ve tarımda istihdam eden nüfus hedef kitle olarak seçilmelidir.

Bu bağlamda seçilip tavsiye edilen projelerde üç unsur üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunlardan birincisi kırsal nüfusa istihdam sağlama, diğeri Türkiye tarımının modernleştirilmesi ve son olarak da Türkiye tüketimi ve dünyadaki diğer pazarlar dikkate alınarak yurt çapında üretilen ürünlere bir denge getirilmesidir.

İlin tarihi ve turistik potansiyellerinin de kullanılacağı kırsal turizme ve av turizmine yönelmesi tarımsal gelirin artırılmasını sağlarken hem tarihi ve doğal değerlerimiz daha iyi korunacak, hem de belli yerlerde görülen kırsal nüfusun göçlerle yaşlanması da engellenmiş olacaktır.

EK 3. SANAYİ ÜRETİMİNİ GELİŞTİRMEYE ETKİLİ FAKTÖRLER VE ÖNERİLER

Kars ilinin ekonomik ve sosyal yapısının geliştirilmesi konusunda önemli olabilecek hususlar şöyle sıralanabilir:

Gelişme aşamasındaki bir yöreye, il dışından gelecek büyük sermaye en kısa sürede en çok kâr etmeyi hedeflemekte ve istemektedir. Oysa yerel sermaye için hedef hemen kâra geçmek olmamaktadır. Bu bakımdan il genelinde yerel sermayenin sanayi yatırımlarına girişmesi özendirilmeli kuruluşlar birbirlerine destek olmalıdır.

İlin ve yörenin karşılaştırmalı üstünlükleri yatırım kararlarında dikkatlice değerlendirilmelidir. Tarımsal sanayi ürünlerinin dışında diğer sektörlerde de yatırımlar artırılmalıdır.

Aynı alana yapılan ve yeterli piyasa araştırmasına dayanmayan yatırımlar, toplam arzı toplam talebin üzerine çıkarırlar. Bu tür işletmeler yöredeki diğer işletmeleri de olumsuz yönde etkileyebilir (Ancak, ihracata yönelik yapılan yatırımlarda bu olumsuz etki bulunmamaktadır). Böylece atıl duruma düşen tesisler ekonomiye yük olur. Bu husus yatırım kararlarında önemle göz önünde bulundurulmalıdır.

Gelişmekte olan yörelerde şirketleşmelerin artmasına ihtiyaç vardır. Bu şirketleşmeler aile, arkadaşlık veya hemşehrlik ilişkilerinden çok, ekonomik fayda unsuruna öncelik verilerek oluşturulmalıdır.

Sanayileşme ürün pazarlarına sahip olmayı gerektirir. Yapılabilirlik incelemelerinde (yurtiçi ve yurtdışı) pazar araştırmaları gerçekçi verilere dayandırılarak hazırlanmalıdır.

Müteşebbisler öncelikle ve özellikle yöre halkından çıkmalı, bu girişimler kamu desteklerinden zamanında ve yeterince yararlanmalıdır.

Bir ilin kalkınması sadece imalat sanayiinde tesisler kurulması demek değildir. Bir plan dahilinde, devletin yol göstericiliğinde ve özel sektörün katılımıyla, tüm sektörlerde gelişme kısa, orta ve uzun dönemli olarak planlanmalıdır.

İnsan gücüne yatırımın önemi bilinmeli, gelecek kuşakların bilgi birikimini işletmelere yeni ufuklar açacağı unutulmamalıdır. Bilgi ve eğitime, araştırma geliştirme faaliyetlerine önem verilmelidir.

Kars ilinde kazanılan gelirlerin Kars'ta yeni yatırımlara kaynak olması teşvik edilmeli ve sağlanmalıdır.

İhracatın önemi dikkate alınarak dış pazarlara açılmada olabildiğince çaba harcanmalıdır. Sınır kapısının açılması için imkânlar zorlanmalı, komşu ülkelerle ticaret yapmanın yolları aranmalıdır.

Kars'ta yerel kaynaklara dayalı işletmelerin en çok katma değer yaratacak şekilde gelişmeleri sağlanmalı, ayrıca ürün çeşitliliğine yönelinmelidir.

Genel anlamda ülkelerin, dar anlamda bölgelerin ekonomik gelişmelerini belirleyen temel öğe, sahip olunan ekonomik kaynaklardır.

Yatırımcılar kendilerini piyasa güçlerinin serbest işleyişine alıştırmalıdır. Özellikle gümrük birliği sürecinde, kamu desteklerinin sınırlı kalacağını göz önünde bulundurmak, Devletin rolünün fiziki ve sosyal altyapının tamamlanması olacağını bilmek gerekmektedir.

İnşaatı devam eden Organize Sanayi Bölgeleri, Küçük Sanayi Siteleri ve diğer devam etmekte olan sosyal ve fiziki altyapı yatırımlarının kısa sürede hayata geçirilmesi ekonomik ve sosyal yönden kalkınmayı hızlandıracaktır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- İnsani Gelişme Raporu, UNDP, 2001
- KOSGEB, Doğu Anadolu Bölgesinde Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi İşletmeleri Profili, Ankara, 1997
- Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü
- T.C. Başbakanlık TÜİK, Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, 1992.
- T.C. Başbakanlık TÜİK, Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, 2002
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Doğu Anadolu Projesi, Ana Planı, Strateji ve Yeniden Yapılanma Senaryoları, Ortak Girişim, 2000
- T.C. Başbakanlık DİE, 1991 Genel Tarım Sayımı, Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı) Araştırma Sonuçları.
- T.C. Başbakanlık DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Kars
- T.C. Başbakanlık DİE, Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer), 2002
- T.C. Başbakanlık DİE, Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri
- T.C. Başbakanlık DPT Müsteşarlığı, 7. Beş Yıllık Kalkınma Planı, Hayvancılık Özel İhtisas Komisyonu Raporu
- T.C. Başbakanlık DPT Müsteşarlığı, 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı, Kırsal Kalkınma Özel İhtisas Komisyonu Raporu
- T.C. Başbakanlık DPT Müsteşarlığı, İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, (2003), Mayıs 2003
- T.C. Başbakanlık DPT Müsteşarlığı, İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, 1996
- T.C. Hazine Müsteşarlığı, Teşvik Uygulama Genel Müdürlüğü
- T.C. Karayolları Genel Müdürlüğü
- T.C. Kars Valiliği Brifing (2004)
- T.C. Kars Valiliği İl Planlama ve Koordinasyon Müdürlüğü Brifing (2007)
- T.C. Kars Valiliği İl Sağlık Müdürlüğü
- T.C. Kars Valiliği İl Turizm Müdürlüğü
- T.C. Kars Valiliği Kars İli Sosyo-Ekonomik Altyapı Sorunları ve Çözüm Önerileri, Mayıs-2008, Kars

- T.C. Kars Valiliği Sanayi ve Ticaret İl Müdürlüğü, Kars İli 2006 Yılı Ekonomik-Mali Durum ve Çalışma Raporu
- T.C. Sağlık Bakanlığı, Yataklı Tedavi Kurumları İstatistik Yıllığı, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007.
- T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Kars Tarım İl Müdürlüğü, İl Tarımsal Kalkınma Master Planlarının Hazırlanmasına Destek Projesi, Kars Tarım Master Planı, Aralık 2002
- T.C. Turizm Bakanlığı, Belediye Belgeli Konaklama İstatistikleri Bülteni
- T.C. Turizm Bakanlığı, Konaklama İstatistikleri Bülteni
- TC. Milli Eğitim Bakanlığı
- Türkiye 2004 İnsani Gelişme Raporu Bilişim ve İletişim Teknolojileri, UNDP
- Türkiye Bankalar Birliği
- Türkiye Bankalar Birliği, Bankacılar Özel Sayı Türkiye’de İller ve Bölgeler İtibariyle Gelir, Nüfus, Banka Sayısı, Şube Sayısı, Toplam Krediler ve Toplam Mevduat “1990–1999”, Sayı 38-Ekim 2001
- Türkiye İş Kurumu İstatistik Yıllığı, 2002
- Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş., Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Müdürlüğü, Türkiye İmalat Sanayiinin Yapısal Analizi ve Sektörel Performans Değerlendirmesi (22 Ana Sektör İtibariyle), Ankara, 2007.
- www.dpt.gov.tr
- www.saglik.gov.tr
- www.tcmb.gov.tr
- www.tuik.gov.tr
- www.yok.gov.tr
- YÖRÜK Sedat, Yatırımlarda Devlet Yardımları, T.C. Hazine Müsteşarlığı, Teşvik ve Uygulama Genel Müdürlüğü,
- Yurt Ansiklopedisi, Anadolu Yayıncılık